



**BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİ FİLOLOGİYA FAKÜLTƏSİNİN AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİYYATI TARİXİ KAFEDRASININ NƏZDİNDƏ “DƏDƏ QORQUD” ELMİ
TƏDQİQAT LABORATORİYASI**

**“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1325 illiyinə həsr olunmuş
“DƏDƏ QORQUD”-1325**

**Dedicated to the 1325 th anniversary of the epic ‘Book of Dede Korkut’
‘DEDE KORKUT’-1325**



mövzusunda

**I Beynəlxalq elmi konfrans
materiallarının toplusu**

**Proceedings of the I International scientific conference
(29.12.2024)**

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr:

Almara Nəbiyeva BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının nəzdində “Dədə Qorqud” ETL –nin müdiri

Həmsədrilər: İlhamə Babanlı və Fərqanə Əliyeva

Üzvlər:

Adil Məmmədov	BDU-nun Filologiya fakültəsinin “Dədə Qorqud” ETL-nin baş elmi işçisi
Ülviyyə İbrahimova	BDU-nun Filologiya fakültəsinin “Dədə Qorqud” ETL-nin kiçik elmi işçisi
Samirə Quliyeva	BDU-nun Filologiya fakültəsinin “Dədə Qorqud” ETL-nin kiçik elmi işçisi
İlhamə Babanlı	BDU-nun Filologiya fakültəsinin “Dədə Qorqud” ETL-nin kiçik elmi işçisi
Rəna Cavadova	BDU-nun Filologiya fakültəsinin “Dədə Qorqud” ETL-nin baş laborantı
Fərqanə Əliyeva	BDU-nun Filologiya fakültəsinin “Dədə Qorqud” ETL-nin baş laborantı və “Dədə Qorqud”-1325 konfransın moderatoru
Fərqanə Ağayeva	BDU-nun Filologiya fakültəsinin “Dədə Qorqud” ETL-nin laborantı və “Dədə Qorqud”-1325 konfransın moderatoru
Qayyum Nigar	BDU-nun Filologiya fakültəsinin “Dədə Qorqud” ETL-nin laborantı
Murad Əsədov	“Dədə Qorqud”-1325 beynəlxalq konfransın təşkilatçı-köməkçisi
Proqram komitəsi	

Sədr:

Nərgiz Paşayeva

BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) həqiqi üzvü

Üzvlər:

Nizami Cəfərov

BDU-nun Filologiya fakültəsinin Ümumi dilçilik kafedrasının müdiri, AMEA-nın həqiqi üzvü

Muxtar İmanov

Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, akademik

Səhər Orucova

BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, professor

Cəlil Nağıyev

BDU-nun Filologiya fakültəsinin Dünya ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, professor

Tofiq Hacıyev

BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri, professor

Mətanət Abdullayeva

BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının müdiri, professor

Məhərrəm Məmmədov

BDU-nun Filologiya fakültəsinin Türkologiya kafedrasının müdiri, professor

Abbas Abbasov

BDU-nun Filologiya fakültəsinin İngilis dili (Təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının müdiri, professor

Tahir Əliyev

BDU-nun Filologiya fakültəsinin Rus dili (Humanitar fakültələr üzrə) kafedrasının müdiri, dosent

Elmira Fərəcullayeva

BDU-nun Filologiya fakültəsinin Alman və

	fransız dilləri kafedrasının müdiri, dosent
Bəylər Hacıyev	BDU-nun Filologiya fakültəsinin İngilis dili (Humanitar fakültələr üzrə) kafedrasının müdiri, dosent
Təhsin Mütəllibov	BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının professoru, AMEA-nın müxbir üzvü
Teymur Kərimli	AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun direktoru, AMEA-nın həqiqi üzvü
Sənubə Abdullayeva	BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının professoru
Yeganə İsmayılova	BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının professoru
Elbrus Əzizov	BDU-nun Filologiya fakültəsinin Türkologiya kafedrasının professoru
Muxtar Kazımoğlu	Azərbaycan Dillər Universiteti, professor
Əbülfəz Amanoğlu	Naxçıvan Dövlət Universiteti, professor
Nadir Məmmədli	AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru, professor
Məhərrəm Qasımlı	AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat institutu, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı və yazılı abidələr şöbəsinin müdiri, professor
Aida Qasımlı	BDU-nun Filologiya fakültəsinin Ərəb dili kafedrasının professoru
Sənan İbrahimov	BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının professoru
Mikayıl Cəfərov	BDU-nun Filologiya fakültəsinin Rus dili

	(humanitar fakültələr üzrə) kafedrasının professoru
İslam Vəliyev	BDU-nun Filologiya fakültəsinin Türkologiya kafedrasının dosenti
Elvira Heydərova	BDU-nun Filologiya fakültəsinin Rus dilçiliyi kafedrasının dosenti
Bülent Kırmızı	Osmaniye Korkut Ata Universitesi, Türkiye, doçent
Гилязова Гузалия Сайфулловна	Россия, Татарстан, ФГБОУ ВО Казанский государственный институт культуры искусств д.филол.н. заведующий кафедрой Методологии и технологии универсальных компетенций

MÜNDƏRİCAT

Kamal Camalov. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında milli və mədəni dəyərlərin əhəmiyyəti.....	9
Bülent Kırmızı. Eski Türk Mitolojisinde Nardugan Bayramı İle Noel Arasındaki Benzerlikler	13
Гилазова Гузалия Сайфулловна. Сравнительный аспект изучения мифонимов в тюркском этнокультурном пространстве.....	15
Эльвира Гейдарова. Диминутивы в частных письмах XVII – начала XVIII века.....	17
Алиева-Мамедова Гюнель Садагат кызы. Роль Зангезурского коридора в создании многополюсного мира	20
Çinarə Məmməd qızı Qəhrəmanova. Qədim türk dilinin leksikasının Azərbaycan dilinin dialektlərində izləri	23
Mətanət Bəkir qızı Əmrahova. Qloballaşma dövründə texnologiyanın dilə təsiri və ünsiyyət coğrafiyası.....	26
Gilə Mehdi qızı Hüseynli. Monomif: tərbiyə romanlarına mifoloji-nəzəri yanaşma.....	28
Nigar Eldar qızı Həsənova. “Dədə Qorqud” dastanının yaşatdığı milli-mədəni dəyərlər	32
Qətibə Çingiz qızı Mahmudova. Türkmən və Azərbaycan dillərində mədəniyyətlə bağlı dil vahidləri haqqında.....	36
Elnarə Adil qızı Məmmədova. Heydər Əliyev və “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu	39
Baxşıyeva Tünzalə. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı və onomastik vahidlər.....	42
Almara Vəzir qızı Nəbiyeva. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı dünya tədqiqatlarında.....	45
Samira Shukur Guliyeva. Unforgotten customs and traditions: "wedding ceremony"	49
Ülviyyə Akif qızı İbrahimova. “Kitabi Dədə Qorqud“ dastanında zərfin mənacə növləri.....	51
Aydın Məmmədov. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda əhali artımı ilə bağlı demoqrafik baxışlar.....	54
Muradova Aynur Vəliyəddin. İngilis dili tarixində futurallıq problemlərinin semantikasısı.....	58
Sevinc Nazim qızı Nuriyeva (Məmmədova). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə “Bilqamıs, yaxud hər şeyi bilən adamın dastanı” arasında paralelizm.	62
Aynur Sabir qızı Məmmədova. “Televiziya və ədəbi nitq: istifadə, pozuntu və həllər”.....	65
Xumar Abdullayeva. Elmi fantastika mümkün gələcəyin modeli kimi.....	68
Heydar Guliyev. The root of generative grammar	71
Shalala Adışirin qızı Məmmədova. The structure problems of homonymy and polysemy in modern English	73
Nuranə Məcid qızı Nuriyeva. XIX əsrin əvvəllərində ABŞ ədəbiyyatında “Şərq” anlayışı və oriyentalizmin sərhədləri.....	75
Sevinc Əhmədova. Application of ict in foreign language teaching.	79
Zülfüyyə Quliyeva. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında ktematonimlər	82
Zülfüyyə Vəliyeva. Saçlı Ağayeva. Türk xalqlarının ortaq mədəni dəyərləri.....	85
Günay Müzənfər qızı Quliyeva. Feilin inkar formasının sözyaratma potensialına dair.....	89

İsrail Cəlal oğlu Əmirli. Türk dilinin ləhcələri.....	91
Aytən Nəriman qızı Qurbanova. “Başqurd” sözünün etimologiyası haqqında mülahizələr.....	93
Arzu Abullayeva. İngilis dilinin tədrisində dialoq nəzəriyyəsi.....	96
İlhamə Məhəmməd qızı Babanlı. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında “ad+feil” tipli söz birləşmələri.....	99
Sabina Nuraliyeva. Ethnic pejoratives in english.....	101
Cəmilə Ağamaliyeva. Ellipsis in linguistic theory.....	104
Jalə Mirzə qızı Məmmədova. Məktəblərdə psixoloji sağlamlığa ümumi baxış.	107
Briliant Hacıyeva. Abidələr möhtəşəmi - “Kitabi - Dədə Qorqud”	110
Эльнара Бунятова. Взаимодействие турецкого и азербайджанского литературоведения в изучении эпоса «Деде Горгуд»	113
Əfranə Həsənli. Məhəmməd Füzulinin dilində arxaizmlər.....	116
Ceyran Zaur qızı Əliyeva. V. Şekspirin “Hamlet” əsərində həyat və ölüm metaforaları	120
Zərifə Aqil qızı Haqverdiyeva. Dədə Qorqud: türk dünyasında mədəniyyətin mirası və təfəkkürü.....	123
Jalə Rüstəмова. “Xavərnəmə” dastanının əlyazma nüsxələri	126
Zəhrəxanım Mirqasım qızı Seyidova. Laylalarda psixoloq-pedaqoji xüsusiyyətlər	130
Aynur Saydova. “Kodeks Kumanik” əsərində zaman kateqoriyası Azərbaycan dilinin dialektləri ilə müqayisədə.....	133
Aidə Yaşar qızı Əzimova. “Kitabi-Dədə Qorqud”da gender məsələsi	135
Afaq Nərimanova. Rus şərqşünası İ. Y. Kraçkovskinin Asiya muzeyində xidmətləri.....	139
Ramidə Akif qızı Abbasova. Qorqudşünaslığın əsasını qoyan alim	141
Elçin Vəliyev. Şəki türk dünyasının mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi	145
Günay Novruzova. XX əsr uyğur mədəni inqilabı.....	149
Vəfa Şərifova. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının tədqiqi və təbliği istiqamətində Heydər Əliyevin tarixi addımları	152
Rəna Tofiq qızı Cavadova. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun dünya şərqşünaslığında tədqiqi	155
Fərqanə Sədaqət qızı Əliyeva. Qlobal dünya: idarəetmə problemi.....	158
Fərqanə Məhəddin qızı Ağayeva. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında təqlidi sözlər və onların leksik-semantik xüsusiyyətləri.....	163
Nigar Rüstəm qızı Qayıyum. Ədəbiyyatda insan psixologiyasının təzahürü: realizm və modernizm yanaşmaları.....	165
Nəsibə Murtuzayeva. Heydər Əliyevin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının öyrənilməsində, dünyada geniş tanılmasında və təbliğindəki dövlət siyasəti.....	169
Aytən Musayeva. Dədə Qorqudun müasir cəmiyyətə mesajları	172
Ulkar Mazahir Ahmadova. News linguistics as an alternative to the integrated approach in media linguistics: criticism of universalisation and justification of differentiation	175
Sevinc Mübariz qızı Hümətova. “Dədə Qorqud” dastanları və islam mədəniyyəti.....	178

Nilufər Qədirova. U.B.Yeytsin poeziyasında yunan mifologiyasının izləri	182
Gülşən Bağirova. Siyasi kataklizmlərin bədii ədəbiyyatda inikası: Fransada “Müqavimət” hərəkatı	185
Günəl Əhmədova. Felyetonlarda erməni məkrinin ifşası	188
Rauf Şeyxzamanlı. Lütfəli bəy Azərin “Atəşkədə” təzkirəsinin əlyazma və çap nüsxələri	191
Ülkər Məhərrəmovə. İngilis dilinin atalar sözlərinin semantik-stilistik xüsusiyyətləri	193
Günəl Quliyeva. Seyid Əzim Şirvaninin satirik yaradıcılığı	196
Nuray Nurizadə. Müasir dövrdə dilçilikdə aparılan koqnitiv tədqiqatlar	199
Aytac Həmidova. Rüfət Əhmədovun yaradıcılığında lirik motivlər və fəlsəfi ideyalar	203
Türkan Hümət qızı Cərciyeva. XX əsr əvvəllərində kırım-tatar ədəbiyyatının müxtəsər mənzərəsi	206
Həcər Atakişiyeva. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının taleyində İlham Əliyev mərhələsi	209
Sevinc Muxtarova. Qərbi Azərbaycan: tarixi həqiqətlər	212
Nuriyyə Nuriyeva. Azərbaycan ədəbiyyatında varvarizmlərin işlənməsi	215
Səkinəxanım Əliyeva. Nil Qeyman və Kamal Abdullanın yaradıcılığında ənənə və şablonların dağıdılması	218
Səkinə Aydınova. About some differences in the expression resources of the concept "refugee" in the Azerbaijani, turkish and english languages	222
Gulanbar Allahverdiyeva. Hukuka aykırılıq kavramı	225
Nəzrin Guliyeva. Exploring the ethical paradigms within the epic of Dede Qorqud	228
Nigar Javadova. Bağlı şirkət bakımından yapısal dəyişiklik kararlari	231
Зейналова Лейла Сейфеддин. Оптимальное расположение места разработка карт-схемы на территориях Апшерон-Хызинского экономического района	235
Zəhra Əsədovə. Uluslararası öğretmen eğitim programlarının değerlendirilmesinde eğitim kurumlarının amaç ve standartlarının karşılaştırmalı analizi	239
Айтен Гаджиева. Лексика, связанная с наименованием человека	243
Марьям Гадимова. Собираательные числительные в таможенных книгах XVII века	245
Gullu Azər qızı Suleymanova. Turkey-Russia relationships and kurdish problem in İraq	248
Zulfiyyə Vəqif qızı Dəmirçiyeva. Creation of transjordan and its initial position on the Palestinian problem	250
Sabir Ahmadov. Kra Canal: history and perspectives	251
Nəzrin Əliyeva. Ruminin “Məsnəvi” əsərində “kamil insan konsepsiyası” (“Neyin şikayəti” və “Padşahın kənizə aşiq olması” hekayətləri əsasında)	254
Nigar Həziyeva. “Hüseyn Cavid yaradıcılığında “Səyavuş” faciəsi”	257
Hümət Bədəlov. Aşıq Ələsgər yaradıcılığında gözəlləmələr	260
Aytac Salahlı. Məhəmməd Füzuli yaradıcılığında əxlaqi-tərbiyəvi məsələlər	264
Xədicə İmanlı. “Dədə Qorqud” dünyasında qadın obrazları: qadınların cəmiyyətdəki rolunun və təsvirinin təhlili	267
Zərintac Fizuli qızı Şükürzadə. “Dədə Qorqud kitabında zamansızlıq fenomeni”	270

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA MİLLİ VƏ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ

Kamal Camalov

*Pedaqogika elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Respublikasının Əməkdar müəllimi
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Tel: 050-373-29-78
kamal.camalov@gmail.com*

Açar sözlər: “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanı; ata-anaların həyat tərzı və davranışı; oğlanlarda cəsurluq, ailə və övlad borcu, kişi qeyrəti; qızlara və qadınlara hörmət, qızlarda məğrurluq; milli-mənəvi dəyərlər; pedaqoji-psixoloji inkişafın əsas göstəriciləri

Key words: “Kitabi – Dede Gorgud” epic; lifestyle and behavior of parents; bravery in boys, family and filial duty, male zeal; respect for girls and women, the concept of pride in girls; national-moral values; the main indicators of pedagogical and psychological development

Uşaq ailənin hər bir üzvünün vəzifələri barədə ilk təsəvvürü ailədə alır. Gələcək ailə sahibinin tərbiyəsi bir çox amillərlə şərtlənir. Onların arasında ata-anaların həyat tərzı və davranışı mühüm əhəmiyyət daşıyır. Övlad böyüyüb boyabaşa çatdığı evdə ata və anası arasındakı münasibətləri müşahidə edir. Qarşılıqlı anlaşımaya, səmiyyəyə, hörmətə, etibara, qayğıkeşliyə və s. əsaslanan həmin münasibətlər, ixtilafa yol verməmək bacarığı öz təsirini uşağa göstərir. Ata və ana oğlanlarda cəsurluq, ailə və övlad borcu, kişi qeyrəti, qızlara və qadınlara hörmət; qızlarda məğrurluq, ciddilik, şəxsi ləyaqət hissi tərbiyə etməkdə böyük imkanlara malikdir. Bu xüsusda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında deyilir: “Qız anadan görməyincə öyüd almaz, oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz” [1, 50-60].

Xalqımız içərisində valideynin “üzünə qayıtmaq”, “üzünə ağ olmaq”, onun “bir sözünü iki etmək” böyük qəbahət sayılır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında bu barədə

belə deyilir: “Ol zamanda (oğullar ataya müxalifət etməzdilər), oğul ata sözünü iki eləməzdi, iki eləsə, ol oğlanı qəbul etməzdilər” [2, 138].

Evdə zabitəsi ilə tanınan atalar övladları üçün yeri gəldikdə analar qədər yanmışlar. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına nəzər salaq. Qazan xan kafirlərin əlində olan oğlu Uruzla görüşərək deyir:

Oğul, oğul, ay oğul!
Qarşı yatan qara dağım yüksəyi oğul!
Güclü belim qüvvəti, canım oğul!
Qaranqulu gözlərim aydını oğul!
Mənim başım qurban olsun
Canım oğul sənin üçün!
Sən gedəli,
Ağlamağım göydə ikən yerə endi.
Gumbur-gumbur davullar döyülmədi,
Ağır ulu divanım sürülmədi.
Səni bilən bəy oğulları
Ağ çıxardı, qara geydi.
Qara bənzər qızım, gəlinim
Ağ çıxardı, qara geydi.
Qarımış anan qan-yaş tökdü... [3, 91-100].

Göründüyü kimi, lazım gələndə ürəyindəki övlad acısını öz övladı qarşısında göz yaşlı tökərək dilə gətirən atanı aforitarizm, despotizm nümunəsi kimi qələmə vermək olarmı?

Həyatda müəyyən problemləri, çətinlikləri həll etmək üçün fiziki hazırlıq iradə, güclü, dözümlü olmağa ehtiyac vardır. Ona görə də ta qədimdən fiziki tərbiyəyə xüsusi diqqət yetirmişlər. Professor Akif Abbasov haqlı olaraq qeyd edir ki, “uşaqların ailə həyatına hazırlanması məsələsinin dastanda qoyuluşu da

diqqətəlayiqdır” [4, 38]. Ata-analar oğlan və qızlarını ev-eşik sahibi edərkən qarşı tərəfin fiziki xüsusiyyətlərini daim nəzərə almışlar. Məsələn, “Dədə Qorqud” dastanında göstərilir ki, Beyrək atasına evlənmək istədiyini söyləyərək belə deyir: “Baba mənə bir qız al ki, mən yerimdən durmadan o durmuş olsun! Mən qaracığ atıma minmədən o minmiş olsun! Mən döyüşə varmadan o varsın...” [1, 70-95].

Azərbaycan xalqının qədimliyini göstərən “Kitabi-Dədə Qorqud”dan məlumdur ki, azərbaycanlılar oğlan uşağını ailə həyatının bəzəyi, nəslin davamçısı, valideynin sevinci və ümidi hesab etmiş, həmçinin sonsuzluğu böyük dərd və faciə saymışlar. Övladı olmadığına görə “qaraqayğular” içində qəhərlənən və ağlayan Bayburadan bunun səbəbini Salur Qazan bilmək istədikdə belə cavab verir: “Necə ağlamayayım, necə bozlamayayım? Oğulda ortacım yox, qardaşda qədərım yox. Allah taala məni qarğayıbdır. Bəylər, tacım taxtım üçün ağlaram. Bir gün ola düşəm öləm, yerimdə-yurdumda kimsənə qalmaya... Mənim dəxi oğlum olsa xan Bayandırın qarşısın alsa dursa, qulluq eləsə, mən dəxi baxsam, sevinsem, qıvansam, güvənsəm” [1, 120] – deməsi buna canlı misaldır. Yaxud, “Dirsə xan oğlu Buğac” [1, 100] boyunda da ailə həyatında övladın, əsasən də oğlan uşağının böyük rol oynadığına dair xalq fikrini sərrast şəkildə ifadə edir.

Türk dünyasının qəhrəmanlıq dastanı sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud”dan maraqlı adətlər haqqında məlumat alırıq. Dastanından öyrənirik ki, gənc nəslə (oğlanları) vətənpərvərlik, qorxmazlıq, igidlik, düşməyə qarşı mübarizlik, doğruluq, insana qayğı və məhəbbət ruhunda tərbiyə edir və həmin tələblər baxımından da uşaqlara, oğlanlara ad qoyurdular. Bu haqda “Dirsə xan oğlu Buğacın boyu”nda deyilir ki, Dirsə xan oğlu Buğac uşaqlarla Bayandur xanın meydanında yoldaşları ilə aşıq oynadığı zaman qəflətən üzərinə hücum edən buğanın hücumunu dəf edib, onu öldürdüyü üçün oğuz bəyləri adqoyma mərasimi təşkil edib oğlana layiq ad qoymağı məsləhət görürlər. Qorqud ata adqoyma mərasimində oğlana Buğac adı verir [3, 19-20].

Yaxud Baybura xanın oğlu Beyrək Qara Dərbənd ağzında oğuz bəzirganlarının malını qarət edən beş yüz kafirlə cəng edib onların üzərində qələbə çaldığına görə ona Beyrək adı verirlər.

Sonda belə nəticəyə gəlirik:

1. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı həm uşaqların sağlam psixi inkişafı haqqında valideynlərə lazımi bilik verir, həm də bu materiallar uşaq psixikasının normal inkişafına təsir edəcək imkana malikdir;

2. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında olan baxış və görüşlər cəmiyyətin qəbul etdiyi milli-mənəvi dəyərlər və fəaliyyət növləri bu gün də aparıcı rol oynayır;

3. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında olan baxış və görüşlər, cəmiyyətin qəbul etdiyi milli-mənəvi dəyərlər və fəaliyyət növləri bu gün də təlim və əməyə yanaşmaq ruhunda tərbiyələndirməkdə həlledici rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Kitabi – Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 266 s.
2. Kamal Camalov. Valideyn-övlad münasibəti məsələləri Şərq mütəfəkkirlərinin gözü ilə. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 400 s.
3. Kitabi – Dədə Qorqud (Tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı: Gənclik; 1977, 184 s.
4. Akif Abbasov. Milli əxlaq və ailə etikas. Bakı: Mütərcim, 2010, 320 s

ESKİ TÜRK MİTOLOJİSİNDE NARDUGAN BAYRAMI İLE NOEL ARASINDAKİ BENZERLİKLER

Prof. Dr. Bülent Kırmızı
Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
kirmizibulent@gmail.com

Anahtar kelimeler: dardugan, “Cennet Ağacı”, Germanlrer, Türk toplumlumları, şamanizm, xristianlıq

Key words: dardugan, “Tree of Heaven”, Germanic people, Turkish societies, shamanism, Christianity

Hristiyan dünyasının Noel’i kutlamak üzere hazırlıklar yaptığı günlerde İslam dünyasında, her yıl olduğu gibi Noel’in Müslümanları ilgilendirmeyen, Hristiyan dinine mensup kişilerin kutlayacağı bir bayram uyarısı yine yapılmaktadır. Noel’in çam ağacı, süslemeler, şarkılar ve danslar gibi kimi ritüelleri günümüz dünyasında artık Noel’i kısmen de olsa dini bir tören olma havasından çıkararak toplumlari birbirine yakınlaştıran kültürel bir unsur haline dönüşmüştür. Eski Türk mitolojisinde var olan “Nardugan” adı verilen bayramın da Noel’le benzeşen yönleri bulunmakta ve Nardugan da birlik ve beraberlik ülküsünü simgelemektedir. Türklerin doğa merkezli bir inanç sistemine sahip olan Şamanizm’e gönül vermiş olmaları da, bireyin doğayla bütünleşmesini gerektirmektedir. Türklerin gece-gündüz döngüsünde gündüzlerin uzama tarihi olan 21 Aralık tarihinde kutladıkları Nardugan bayramının, Noel ile ortak yanları bulunmaktadır. Noel, Hz. İsa’nın doğuşunu simgelerken, Nardugan Güneş’in yeniden doğuşunu esas almaktadır. Noel’de kullanılan çam ağacı, Hristiyanlıkta İsa’nın doğumunu simgeleyen sembolik bir değer olmadan çok önce, özellikle de Germanlerin Pagan dönemlerinden kalma bir semboldür. Avrupa toplumlarının Ortaç boyunca “Cennet Ağacı” diyerek elmalarla süsledikleri çam ağacı, sürekli yeşil kalma özelliğinden dolayı doğumun ve ölümsüzlüğün sembolü haline gelmiştir. German toplumlari da Türkler gibi 21 Aralık tarihini tahmin ederek Yule adını verdikleri kutlamalarda çam dallarıyla evlerini süsleyerek eğlenirlerdi.

Nardugan bayramı ise Paganizm ile benzer özellikler gösteren Şamanizm zamanlarından kalma bir kutlama olma özelliği göstermektedir. Bu iki kavramın da dini bir sisteme işaret ettiği söylene de asıl itibarıyla geniş bir coğrafyayı etkisi altına almış renkli bir kültür yelpazesi olarak değerlendirmek daha doğru olur. Türkler, Güneş Tanrısı olan Ülgen'e olan minnet duygusu ifade edebilmek için adaklar adayarak şarkılar söyler, dans ederken çam ağaçlarını süsleyerek keyiflenirler. Burada düşündürücü olan nokta ise, MÖ binli yıllarda kutlanan Nardugan ile MS 336'da ilk kez Roma İmparatorluğu döneminde 25 Aralık'ta kutlanan Noel arasında çok fazla benzerlikler bulunmasıdır. İslamiyet öncesi eski Türk toplumlarında çam ağacının yer altı, yer ve yer üstünü birleştiren kutsal bir sembol olarak kabul edilmesi ve bu bağlamda Nardogan bayramlarında süslenerek altında kutlamalar yapılması ve buna karşın Hristiyanlık öncesi Avrupa toplumlarında da Yule festivallerinde, Güneş Tanrısı olarak kabul edilen Balder'in ışığını temsil ettiğine inanıldığı için çam ağacının süslenmesi, bu ağacın hayat ağacı olarak her iki medeniyette de kutsal addedilerek değer görmesine yol açmıştır.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТ ИЗУЧЕНИЯ МИФОНИМОВ В ТЮРКСКОМ ЭТНОКУЛЬТУРНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Гилязова Гузалия Сайфулловна

д. филол. н. заведующий кафедрой методологии и технологии универсальных компетенций

Казанский государственный институт культуры

guzhaz@mail.ru

Açar sözlər: mifonimlər türk etnomədəniyyəti, xalq mədəniyyəti, türk dilləri, etnolinqvistik tədqiqat

Ключевые слова: мифонимы, тюркская этнокультура, народная культура, тюркские языки, этнолингвистические исследования

Key words: mythonyms Turkic ethnoculture, folk culture, Turkic languages, ethnolinguistic research

Влияние мифологического мышления на речь сформировало ряд важнейших этнокультурных компонентов, изучение которых в эпоху современной жизни представляется весьма актуальным. В XXI веке в общем языкознании актуальность изучения мифонимов обусловлена необходимостью их исследования в сравнительном аспекте, выявления их сходств в татарском, турецком и башкирском языках, что будет способствовать более тщательному пониманию тюркской этнокультуры. В статье мифонимы изучаются в рамках функционирования современных тюркских языков, в которых раскрываются контекстные смыслы и семантические связи слов, способствующие репрезентации значимых концептов тюркского этнокультурного пространства. Фольклорные тексты оказывают большое влияние на развитие и функционирование словарного состава тюркских языков и представляют наиважнейший материал этнолингвистического исследования. Основной массив лексических данных в исследовании принадлежит общему фонду тюркского этнокультурного пространства.

В работе представлен сравнительный аспект изучения мифонимов в тюркском этническом пространстве. Цель исследования – комплексно представить основные лексико-семантические и этнолингвистические особенности мифонимов в тюркском этнокультурном пространстве в сравнительном аспекте. Мифонимы способствуют глубокому осознанию тюркского этнокультурного пространства. В исследуемом материале на основе образцов народной культуры в турецком, татарском и башкирском языках проанализирована семантика мифонимов, выявлены их характерные особенности. Научная новизна заключается в том, что на примере мифологических персонажей татарской, башкирской, турецкой культур проводится сравнительный этнолингвистический анализ мифонимов и определяется обусловленность их специфики функционирования в малых фольклорных жанрах. В результате исследования установлено, что содержанием мифонимов являются репрезентации значимых концептов тюркского этнокультурного пространства. Полученные результаты показали, что существуют два направления в изучении мифонимики: этнолингвистическое и сравнительное. В результате сравнительного исследования доказано, что для тюркской религиозно-мифологической системы характерно использование общих мифонимов, активных в фольклорных жанрах. Выявлено также, что в народных культурных образах чаще используются мифонимы, образованные от коранических персонажей. Этнолингвистическое исследование показало, что семантический потенциал мифонимов, созданных на основе имен Мухаммад, Сулейман, Хозыр и связанных с исламом, отражает этнокультурную информацию об определенной этнокультурной среде. Функционирование мифонимов в малых афористических жанрах (пословицах, поговорках, заговорах) позволяет выявить наиболее близкие типы к своим локальным вариантам внутри собственного этнокультурного пространства

ДИМИНУТИВЫ В ЧАСТНЫХ ПИСЬМАХ XVII – НАЧАЛА XVIII ВЕКА

Эльвира Гейдарова
Бакинский государственный университет,
кандидат филологических наук, доцент
Tel: (+99412) 539 04 12
sert739@rambler.ru

Açar sözlər: rus dilinin tarixi, diminutivlər, emosional və ekspressiv elementlər, 17-ci əsrin məişət abidələri

Ключевые слова: история русского языка, диминутивы, эмоционально-экспрессивные элементы, памятники бытовой письменности XVII века

Keywords: history of the Russian language, diminutives, emotionally expressive elements, monuments of household writing of the 17th century

В изучении истории старорусского языка начальной поры национального развития проявилось недостаточное внимание к языку деловой и бытовой письменности. Довольно длительное время господствовало мнение о том, что язык бытовых документов лежит вне литературного языка. Такое отношение было обусловлено тем, что бытовая письменность воспринимались русистами не такой важной для изучения истории языка, как более древние, по сравнению с ней, рукописи. Помимо этого, как отмечает Панкратова Н.П. в своей работе «Сведения о публикуемых рукописных текстах и правила их воспроизведения», «материалов частной переписки XVII – начала XVIII в. сохранилось сравнительно немного, а опубликовано ничтожно мало. В дореволюционных изданиях отдавали предпочтение переписке привилегированных слоев общества – особ царской фамилии, князей, бояр и т.д. Письма служилого дворянства и посадского люда, а тем более сельских приказчиков и старост, а также крестьянства публиковались очень редко».

Объектом настоящего исследования являются диминутивы. Основная задача исследования - выявление эмоционально-экспрессивных элементов,

которые являются характерной особенностью бытовой письменности XVII – начала XVIII века.

Материалом исследования явились «Источники по истории русского народно-разговорного языка XVII - начала XVIII века» под редакцией С.И. Коткова и Н.П. Панкратовой. Как отмечают составители, *«для изучения истории русского языка старинная частная переписка имеет особое значение, так как, в сравнении с иными источниками того же самого времени, отражает старую устную речь наиболее ярко и непосредственно»*. Это объясняется тем, что частные письма, или грамотки, служили средством общения людей, которые близко связаны деловыми или родственными отношениями. Их писали не писцы профессионалы, а обычные горожане или сельчане. Письма были предназначены для неофициального общения. Поскольку грамотки не представляли собою важных документов и не имели юридического значения, их, соответственно, не хранили.

Достоинство грамоток заключается в том, что в них раскрыто эмоциональное наполнение уменьшительно-ласкательных образований. В частной переписке отражается также атмосфера определенных отношений между ее участниками. Большинство исследуемых писем адресовано Ивану Ивановичу Киреевскому, владельцу поместий в Калужском крае. В 1699 году И.И. Киреевский был стольником.

Обращение к диминутивам в настоящем исследовании не случайно. Оно вызвано традицией, существующей в народно-разговорной речи XVII – начала XVIII века. Это особая норма речевого общения, когда требуется самоуничижение и восхваление адресата.

Как отмечает С.И. Котков, частная переписка раскрывает возможность выявления и исследования таких элементов словаря, которые в старой письменности менее всего заметны, хотя они во многом определяют специфику старинной народно-разговорной речи.

В исследуемых частных письмах обнаружено достаточно большое

количество диминутивов. Они охватывают не только нарицательные имена, но также имена собственные.

Диминутивы, образованные от имен собственных

Примеры: А много челом бью братишко твої **Тимошка** Кирѣвѣвскої. (Гр. № 4); **Панка** | Яблочкав стакратно премнога челом бьет. (Гр. № 10); ... **Лаврушка** Воробев челом бьет. (Гр. № 6); ... староста **Ермо|шка** Макѣвѣ челом бьет. (Гр. № 9); ... **Микитка** Андрѣв земли твоеї не похал. (Гр. № 9); ... старостишка **Роврушка** челом бьет| (Гр. № 6); ... хало[п твой] **Ивашка** Даниловъ ... челом бьют. (Гр. № 5); ... а курили вино прикашщикова ... **Антошка** Михайлов. (Гр. № 6); **Митка** | Аблочков премнога челом бью. (Гр. № 2); **Петрушка** | Скворецъ с товарищи нас всѣх побили и пограбили. (Гр. № 9); ... а курили вино прикашщикова **Денка Авил|кин** .. (Гр. № 6); **Панка** | **Яблочкав** стакратно премнога челом бьет. (Гр. № 10) и др.

Диминутивы, образованные от одушевленных существительных

Примеры: Гсдрнею моею **невестушкою** Мариєю | Дмитриевною. (Гр. № 4); Прошу млсти **братецъ** гсдръ Иван Ивановичъ. (Гр. № 4); Про меня | убогова **братишка** своево напаметуешъ млстию своею. (Гр. № 4); ... **старостишка** | Лаврушка Воробев челом бьет. (Гр. № 6); ... **крестьянишка** твои **старостишка** | Лаврушка Воробев челом бьет. (Гр. № 6) и др.

Диминутивы, образованные от названий неодушевленных предметов

Примеры: Я въ **древнишьки** своеї въ селѣ Котари | по се писания у печалех своих Ѡбретаюс (Гр. № 10); Ѡтдат сия **грамотка** гсдрю Ивану Ивановичю столнику | Кирѣвѣвскому. (Гр. № 5)

Всего в ходе проведенного анализа было обнаружено **27** диминутивов, в том числе образованных от имен собственных – **19**, от одушевленных существительных – **6**, от названий неодушевленных предметов – **2**. Как показало исследование, наибольшее число диминутивов относится к формам, образованным от имен собственных, что связано с особой нормой речевого общения, когда требуется самоуничижение и восхваление адресата.

РОЛЬ ЗАНГЕЗУРСКОГО КОРИДОРА В СОЗДАНИИ МНОГОПОЛЮСНОГО МИРА

Алиева-Мамедова Гюнель Садагат кызы
БГУ, доцент кафедры «История стран Азии и Африки»
ORCID ID: 0000-0002-6570-3554
gunkaa.m@gmail.com

Açar sözlər: nəqliyyat kommunikasiyaları, nəzarət, ticarət, Zəngəzur dəhlizi, siyasət

Ключевые слова: транспортные коммуникации, контроль, торговля, Зангезурский коридор, политика

Key words: transport, communication, control, trading, Zangezur corridor, policy

На протяжении всей истории транспортные коммуникации играли особую роль в господстве контроля над торгово-экономическими путями и с целью обеспечения государственной безопасности.

Поэтому несмотря на интенсивное развитие науки и техники в современный период, одним из значимых параметров остаётся фактор транспортных коммуникаций [1, с.55].

Оккупация 20% территории Азербайджана армянами привела не только к нарушению территориальной целостности страны, но и к эскалации напряжённости во всём регионе Южного Кавказа. Понятно, что ведущие силы мира, имеющие в регионе свои политические и экономические интересы больше всех были заинтересованы в утверждении стабильности и добрососедства.

Победа Азербайджанской Республики в 44-х дневной Отечественной войне привела не только к восстановлению территориальной целостности страны и выполнению резолюций ООН (822, 853, 874, 884), но и открыла золотую

страницу для успешного развития Южного Кавказского региона в условиях нового миропорядка.

Как итог победы, открытие Зангезурского коридора ускорит экономическую интеграцию и экономическое развитие региона. Линия Южный Кавказ - Центральная Азия — это линия, которой и Турция, и Китай придают большое значение, и Зангезурский коридор является одной из важных частей этой линии.

С другой стороны, Срединный коридор снижает зависимость Китая от России с точки зрения транспортных маршрутов, а в Южном коридоре он имеет стратегическое значение с точки зрения безопасной отправки своей продукции в Европу за счет меньшего использования территории подвергнутого санкциям Ирана [2, с.520].

В этой связи следует отметить, что подписание Шушинской Декларации имеет особое значение, так как отражает всестороннее умение тюркских государств сотрудничать друг с другом, а также способствует установлению стабильности в регионе. Несмотря на то, что Декларация была подписана между Турецкой и Азербайджанской Республиками на уровне Президентов двух стран 15 июня 2021 года она стала призывом не только в регионе, но и далеко за её пределами. Высокую оценку Шушинской Декларации для всего тюркского мира дал Генсек Тюркского совета Багдад Амреев. Он заявил, что «Как генеральный секретарь Тюркского совета, я приветствую подписание 15 июня 2021 года Шушинской декларации о союзнических отношениях между Азербайджанской Республикой и Турецкой Республикой в городе Шуша, одной из древних колыбелей тюркской культуры» [3].

Таким образом, Азербайджанская Республика, сегодня, оказывает всевозрастающее влияние на события в регионе и за её границами. В зависимости от этого, насколько глубоко силовые центры мира, в том числе и армянская власть смогут оценить роль и усиление позиции Азербайджана будет зависеть характер процессов в Евразии.

Список использованной литературы

1. Лаврентьев, А.В. Транспортные коммуникации как объект социальных исследований (краткий экскурс в методологию проблемы) // Теория и методология регионоведческих исследований URL: https://ojkum.ru/images/articles/2016-3/2016_3_0038-07.pdf (дата обращения – 30.07.2024)
2. Филиева-Эркеч, У. Роль развития межрегиональных транспортных коммуникаций в условиях нового миропорядка URL: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2111461>
3. Шущинская декларация принесёт пользу всему миру. М. Тархан, А. Юсупов (дата обращения – 02.07.2021) URL: <https://www.aa.com.tr/ru>

QƏDİM TÜRK DİLİNİN LEKSİKASININ AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİALEKTLƏRİNDƏ İZLƏRİ

Çinarə Məmməd qızı Qəhrəmanova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
chinara83@gmail.com

Açar sözlər: dialekt və şivələr, köhnəlmiş sözlər, qədim türk dili, qədim türk dilinin leksikası, arxaizmlər

Keywords: dialects and accents, obsolete words, old turkic language, lexicon of old turkic language, archaisms

Ключевые слова: диалекты и диалекты, устаревшие слова, древнетюркский язык, лексика древнетюркского языка, архаизмы

Türk dili dünyanın qədim dillərindəndir. Hazırda 23 müstəqil qola ayrılan bu ulu dil böyük bir tarixi inkişaf yolu keçmiş, bu yolda xeyli dəyişmələrə məruz qalmış, fonetik, leksik və qrammatik baxımdan daha da təkmilləşərək digər inkişaf etmiş dünya dilləri ilə rəqabət apara biləcək qüvvəyə malik bir dilə çevrilmişdir.

Azərbaycan dilinin leksikasında xüsusi yeri və rolu olan arxaik sözlər bu günə qədər çoxsaylı dilçilər tərəfindən müxtəlif aspektlərdən tədqiq edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində görkəmli alimlərdən Ə.Dəmirçizadə, S.Cəfərov, H.Həsənov, A.Qurbanov, T.Əfəndiyeva, B.Xəlilov öz monoqrafiya və dərsliklərində arxaik leksikaya dair qiymətli fikirlər bildirmiş, tədqiqatçılardan S.Mirzəyeva “Arxaizmlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri”, S.Xələfova “Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində arxaik sözlər”, M.Umudova “Arxaizmlər və istorizmlərin fərqləndirici xüsusiyyətləri”, A.Məmmədova “Kitabi-Dədə Qorqud motivli əsərlərdə arxaizmlərin üslubi xüsusiyyətləri” mövzusunda elmi-tədqiqat işləri ərsəyə gətirmişlər. Yuxarıda göstərilənlərdən fərqli olaraq, biz arxaik leksikanın dialekt və şivələrimizdəki izlərini ortaya çıxartmağa cəhd edəcəyik.

Dialektlər dilin xüsusi altsistemidir. Ayrı-ayrılıqda dialekt və şivələrin tədqiqi aid olduğu dilin ümumi dialektoloji leksikası haqqında ətraflı məlumat əldə etməyə imkan yaradır. Nəticədə, dialektoloji vahidlərin funksiyası, dilin lüğət tərkibindəki mövqeyi, xarakteri, onların milli-tarixi səciyyəsi, fonetik sistemi və qrammatik xüsusiyyətlərini daha dərinlən dərk etmək mümkün olur.

Oğuz dili ulu türkçənin qədim qollarından biridir. Azərbaycan dili də oğuz dillərindən biri olduğu üçün qədimlikdən dilimizə də pay düşür. Çünki Azərbaycan dili yüzilliklər öncə xalqımızın yaşadığı bu regionda mövcud olmuş, sonrakı mərhələlərdə - XI əsrdə Səlcuqluların, XIII əsrdə Monqolların tərkibində bu əraziyə gəlmiş, dil baxımından özü ilə qohum olan bir sıra türk-monqol qəbilə və tayfa dillərinin əsasında təşəkkül taparaq inkişaf etmişdir. Ə.Dəmirçizadə bu tayfa və qəbilə birliklərindən danışarkən əsasən Alban tayfalarının içərisində qas, xəzər, sak, hun, sabır, oğuz, qıpçaqların adını çəkmiş, onların Azərbaycan xalqının və dilinin formalaşmasında rolunu vurğulamış və ümumilikdə Azərbaycan dilinin təşəkkülünü 3 mərhələdə təsnifləndirmişdir:

Dilimizin dialektlərə parçalanması mərhələsi isə XIII -XIV əsrləri əhatə edir. Bir dilin dialektlərə və ya müstəqil qohum dillərə ayrılmasının da bir neçə səbəbi var:

1. tarixi-ictimai mühitin dəyişməsi, miqrasiyalar;
2. başqa dillər və dialektlərlə qarşılıqlı əlaqə;
3. siyasi proseslər;
4. coğrafiyanın və ya sərhədlərin dəyişməsi
5. işğallar;
6. xalqların assimilyasiyası və s.

Əslində, ədəbi dilin dialektlər üzrə diferensiallaşdığı, yaxud dialektlərin ədəbi dilə inteqrasiya olunduğu məsələsi dilçilər arasında ixtilaf yaratsa da, ikinci fikir əsasən daha çox ağlabatan və məntiqli qəbul edilə bilər. Bunu belə əsaslandırma bilərik ki, ədəbi dil cılılanmış, yaxud kodlaşdırılmış dil olduğundan və loru danışığa, jarqon leksikasına qarşı qoyulan və ziyalı kütləyə məxsus dil olduğu, yalnız hamı tərəfindən

eyni cür anlaşılan və istifadə edilən dil vahidləri və vasitələrini əhatə etdiyi üçün burada onun normalarını pozan, onlara xələl gətirən ünsürlərə yer verilmir.

Apardığımız təhlillər sübut edir ki, dialektlərimizdə qədim türk dilinin leksikası bu gün də qorunur. Bu o qədər geniş və genişmiqyaslı təhlillər tələb edən bir mövzudur ki, sərhədləri dissertasiyalar, monoqrafiyaların hüdudlarını aşır. Bu sahədə aparılan hər bir tədqiqat işi türk dilinin qədim köklərinin, minillik söz xəzinəsinin üzə çıxarılmasına böyük töhfələrini verəcəkdir.

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ TEXNOLOGİYANIN DİLƏ TƏSİRİ VƏ ÜNSİYYƏT COĞRAFIYASI

Mətanət Bəkir qızı Əmrahova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
amrahova.metanet.76@gmail.com

Açar sözlər: *xarici dil, müasir tələblər, texnoloji vasitələr, kompüter texnologiyası, metodika.*

Ключевые слова: *иностранный язык, современные требования, технологические средства, компьютерные технологии, методика.*

Keywords: *foreign language, modern requirements, technological tools, computer technology, methodology.*

Müasir dünyamızda texnologiyaların həyatın müxtəlif sahələrinə sirayət etməsi insanların şəxsi yaşamlarına və cəmiyyət içində fəaliyyətinə geniş imkanlar yaratmışdır. Xüsusilə texnoloji vasitələrin elmdə, təhsildə və tədrisdə tətbiqi yeni elmi nailiyyətlərin əldə olunması və yayılmasına öz müsbət təsirini göstərməkdədir. Qloballaşma dövrünün tələbi ilə millətin gələcəyi olan təhsil sistemində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə həm müəllim və tədqiqatçıların, həm də tələbələrin intellektual səviyyəsinin dünya elmi səviyyəsinə yüksəlməsinə, milli və bəşəri nailiyyətlərin inteqrasiyasına gətirib çıxarar.

Bu gün araşdırılması, öyrədilməsi və təbliğində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinin zəruri olduğu sahələrdən biri dildir. Dillərin öyrənilməsi, onların dünya müstəvisinə çıxarılması üçün bu imkanlardan yararlanmaq olduqca vacibdir. Ümumiyyətlə, öncə onu qeyd edək ki, dillərin inkişaf səviyyəsi iki meyarla ölçülür: a) Dilin özünün fonetik, leksik, qrammatik quruluşunun mükəmməlliyi; b) Həmin dilin daşıyıcılarının yüksək mədəni, elmi, siyasi və iqtisadi nailiyyətlərə sahib olması.

Məsələn, ingilis dilinin bütün dünyada beynəlxalq ünsiyyət dilinə çevrilməsi həm bu dilin özünün spesifik quruluşu, həm də bu dildə siyasi, iqtisadi, elmi və mədəni nailiyyətlərin tez bir zamanda yayılmasıdır. Təbii ki, bu elmi nailiyyətlərin arxasında texnologiyanın əldə etdiyi uğurlar dayanır. Məhz bunun nəticəsidir ki, bu gün bəşəriyyətin qazandığı yeniliklərdən, eləcə də yeni informasiyalardan xəbərdar olmaq üçün hər kəsin ingiliscə bilmək tələbi ortaya çıxır.

Texnoloji vasitələr içərisində dillərin tədrisi və yayılmasında kompüter texnologiyasının rolu daha böyükdür. Dillərin kompüter texnologiyası vasitəsilə öyrənilməsi və təbliğində bir sıra məsələlər nəzərə alınmalıdır: a) Süni intellektin yaradılması; b) Mətnlərin avtomatik olaraq annotasiya və referatlaşma sisteminin yaradılması; c) Avtomatik tərcümə sisteminin yaradılması; ç) Mətnlərin avtomatik yaranma sistemlərinin hazırlanması; d) Mətnlərin avtomatik redaktəsi; e) Öyrətmə sistemlərinin yaradılması; ə) Nitqin tanınma sistemlərinin yaradılması; f) Ekspert sistemlərinin yaradılması və s.

Süni intellekt deyərkən o nəzərdə tutulur ki, intellektual maşınların yaradılması ilə intellektual kompüter proqramlarının hazırlanması və bu proqram vasitəsilə insan nitqinin tanınması mümkün olsun, insan hərəkətlərinin analoquunu özündə əks etdirsins, riyazi teoremləri isbat etsin.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, tədris və təbliğ olunan dilin bütün imkanlarının rəqəmsal mühitdə tam şəkildə əks olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər hansı bir istifadəçi bu dildə məlumat daxil edərkən, sistemin həmin məlumatı tam mənimsəməsi, onun strukturunu dərinliklə analiz etməsi və istifadəçiyə məntiqi, anlaşılar nəticələr təqdim etməsi təmin edilməlidir. Bu yanaşma yalnız mətnin söz tərkibinin araşdırılması ilə kifayətlənməməli, həm də fikirlərin ümumi məzmununu aydınlaşdırmalı, dilin spesifik qaydalarını nəzərə almalı və məlumatın istifadəyə yararlılığını artırmalıdır.

MONOMİF: TƏRBIYƏ ROMANLARINA MİFOLOJİ-NƏZƏRİ YANAŞMA

Gilə Mehdi qızı Hüseynli
Azərbaycan Dillər Universiteti, fil.f.d., dosent
Elmlər doktoru üzrə dissertant
Tel: +994)505432748
[*gilehuseynli@gmail.com*](mailto:gilehuseynli@gmail.com)

Açar sözlər: monomif, qəhrəman, tərbiyə romanı, mifoloji tənqid, yetkinləşmə

Key words: monomyth, hero, bildungsroman, myth criticism, maturation

Geniş mənada fərdin formalaşmasını təsvir edən tərbiyə romanlarının (Qərb ədəbiyyatında “bildungsroman” anlayışı istifadə olunur) araşdırma üsulları arasında ən az müraciət olunanlardan biri monomif nəzəriyyəsidir. Monomifin güclü və təkrarlanan arxetip olduğunu nəzərə alsaq deyə bilərik ki, səyahət zamanı qəhrəmanın cəsurluğu onun mövcudluğunun əsasını təşkil edir. Uşaqlıqdan gəncliyə və yetkinliyə keçid ritualı, böyümənin ilk fizioloji aspektlərinin yaşanması, ilk mənəvi ağrı, ölümün dərk edilməsi, xeyirlə şərin fərqləndirilməsi, ümumilikdə dünyanın mürəkkəbliyinin kəşfi bildungsroman janrında qəhrəmanın formalaşmasının əsas məqamları olduğundan janrın məhz monomif (qəhrəmanın səyahəti) kontekstində araşdırılmasını labüd edir.

Mifologiyaya novator münasibəti ilə tanınan amerikalı yazıçı və akademik Cozef Kempbell mif, psixologiya, arxetiplər nəzəriyyəsinə qədər geniş sahələri əhatə edən tədqiqatları nəticəsində monomif adlı unikal nəzəriyyəni inkişaf etdirmişdir. Analitik fəlsəfənin banisi Karl Qustav Yunqun arxetiplər nəzəriyyəsi C.Kempbellin nəzəriyyəsinin başlanğıc nöqtəsi hesab olunur. K.Yunq arxetiplər nəzəriyyəsində bütün bəşəriyyətdə kodlaşdırılmış kollektiv şüursuzluğun mövcudluğunu vurğulayır və arxetip adlandırdığı bu universal simvolların arxasında duran səbəbləri təhlil edir. 1949-cu ildə nəşr etdirdiyi “Min sifətli qəhrəman” əsərində monomifin ideoloji əsasını müzakirə edərək universal hekayə modelini təqdim edən C.Kempbell, müxtəlif mədəniyyətlərin əsas və ümumi mifologiyalarından irəli gələn tək universal

dövrün mövcudluğuna inanır və bu dövrü “Qəhrəmanlıq dövrü” və ya monomif adlandırır: “Qəhrəman adı, gündəlik dünyadan fəvqəltəbii möcüzələr aləminə səyahət edir: orada möhtəşəm qüvvələrlə qarşılaşır və qəti qələbə qazanılır: qəhrəman bu sirli macəradan çıxdığı cəmiyyətə yaxşılıq etmək gücü ilə qayıdır” [4, s. 42].

“Min sifətli qəhrəman” kitabında tədqiqatçı qəhrəmanın səyahətini uşaqlıqdan yetkinliyə qədər olan keçid mərhələləri ilə əlaqələndirir. Hər mərhələdə qəhrəman aid olduğu cəmiyyətin məsuliyyətini də özü ilə daşıyır: “Qəhrəmanın mifoloji macərasının standart yolu keçid rituallarında təqdim edilən formulun böyüdülmüş versiyasıdır: ayrılma – inisiyasiya – qayıdış: bunu monomifin nüvə vahidi adlandırmaq olar” [4, s. 42].

“İlkin struktur qismində monomif mifoloji invariantdır,... monomif bütün ədəbi bədii söz sənətinin arxetipi, onun universal motividir” [5,s.147]. Bəzi ədəbiyyatşünaslar monomifi əsərin strukturu ilə, digərləri obrazlar sistemi baxımından araşdırırlar. Mifoloji tənqidinin nümayəndələrindən olan Nortrop Fray sərgüzəşt axtarışı ilə dogma yurdunu tərk etmiş və zəfərlə qayıdan qəhrəman haqqında monomifi bütün bədii yaradıcılığın özəyi hesab edir.

“Beovulf” və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında qəhrəmanlıq kodları” adlı tədqiqatında Abbasəli Əhmədov belə bir müddəə ilə çıxış edir: “Beovulf” və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında qəhrəmanların düşməyə məxsus epik məkandakı fəaliyyəti monomif sxeminin kamilləşmə mərhələsinin davranış kodlarını əks etdirir” [2]. Tədqiqatçı anqlosakson eposundan fərqli olaraq “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Oğuz igidlərinin qəhrəmanlığın bütün kodlarını özündə təcəssüm etdirdiyini qeyd edir və buradakı igidlərin qəhrəmanlıq kodlarında yalnız Qalın Oğuz elinə yox, bütün bəşəriyyətə töhfə etdiyi böyük açarlar və ip ucları olduğunu vurğulayır.

Görkəmli roman nəzəriyyəçisi Baxtin “Şifahi yaradıcılığın estetikası” adlı monoqrafiyasında tərbiyə romanının alt janrlarına verdiyi təsnifatda səyahət romanını da qeyd edərək bildirir ki, XVIII-XIX əsrlərdəki Avropa romanlarında ailə və məişət, eləcə də sosial və şəxsi rifahın təsvirinə üstünlük verilirdisə, müasir dövrün tərbiyə

romanı qəhrəmanın təkamülünə və ya şəxsiyyətinin transformasiyasına həsr olunur [1, s. 23].

Monomifi bildunqsromanla yaxınlaşdıran əsas məqam, “qəhrəmanın səyahətinin yeni janrda obrazın fərdi inkişaf prosesinə uyğun gəlməsi məsələsidir ki, burada fərdin istəklərinin ön planda olduğu parçalanmış şəxsiyyət duyğusundan bütövləşmiş, sağlam şəxsiyyətə çevrilməsi prosesi izlənilir”; başqa sözlə desək, monomif insan təcrübəsini, xüsusən də fərdin yetkinləşmə prosesini, yetkin mənliyə çatmağını və onu qəbul etməyini bildirir. Bildunqsroman baxımından bu, şəxsiyyətin formalaşması adlandırdığımız aksiomu təsdiqləyir.

İngilis ədəbiyyatında bildunqsromanın tarixinə nəzər salsaq görərik ki, maarifçilik dövründə əsas qoyulan bu janrın ilk nümunələrində monomifin əlamətləri izlənilir. Belə ki, xüsusilə ingilis ədəbiyyatında səyahət və macəra romanlarının özəyində bu sərgüzəştlərin baş qəhrəmanın kamilləşməsinə və dəyişilməsinə səbəb olması motivi durur. Daniel Defonun “Robinzon Kruzo” əsəri, Conatan Sviftin “Qulliverin səyahəti” əsəri hələ yeni yaranmağa başlayan bildunqsromanların bünövrə əsərləri sayılır.

Transformasiyaya uğrayan sonrakı tərbiyə romanlarında bu tip səyahətlərin macəra elementinin azaldığını müşahidə edirik. Müxtəlif ədəbi dövrlərə aid olmaqlarına, üslubi tərzlərinə baxmayaraq Ç.Dikkensin “Böyük ümidlər”, C.Coysun “Sənətkarın gənclik portreti”, C.Barnsin “Metrolənd” əsərlərində də bu tendensiya izlənilir.

Ədəbiyyat:

1. Бахтин, М. М.. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1986.
2. Əhmədovlu A. “Beovulf” və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında qəhrəmanlıq kodları.URL:[https://aak.gov.az/upload/dissertation/filologiya_elml_ri/Abbaseli_Ehmedoglu_Avtoreferat_\(Azerb__d_\).pdf](https://aak.gov.az/upload/dissertation/filologiya_elml_ri/Abbaseli_Ehmedoglu_Avtoreferat_(Azerb__d_).pdf)

3. Ha K. Critical Analysis of the Bildungsroman URL:
https://www.academia.edu/4207179/Critical_Analysis_of_the_Bildungsroman
4. Kempbell C. Min sifətli qəhrəman. Bakı: Qanun. 2022, 544 s.
5. Quliyev Q. XX əsr Amerikan ədəbiyyatşünaslığında aparıcı cərəyanlar. Bakı, 2011, 208 s.

“DƏDƏ QORQUD” DASTANININ YAŞATDIĞI MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR

Nigar Eldar qızı Həsənova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Azərbaycan dialektologiyası şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Tel.: +994 503514944
nigar.qasanova.80@mail.ru

Açar sözlər: dastan, qəhrəmanlıq, məhəbbət, mənəvi dəyərlər, milli xüsusiyyətlər

Key words: epic, heroism, love, moral values, national characteristics

Azərbaycan xalqının varlığını, mövcudluğunu sübuta yetirən həm də onun milli dəyərləridir. Azərbaycan xalqının yazılı ədəbiyyatı ilə yanaşı, şifahi ədəbiyyatı da daim inkişaf edir, zənginləşir, dünya mədəniyyətinə, ədəbiyyatına öz töhfəsini verir. Dastançılıq ənənəsi də o cümlədən qorunub saxlanılıb. Texnikanın yüksək sürətlə inkişaf etdiyi hazırkı dövrdə milli-mənəvi dəyərlərimizi özündə mühafizə edən, gələcək nəsillərə ötürməkdə gözəl vasitə olan dastanlarımızı yaşatmaq, təbliğ etmək, tədqiq etmək təqdirəlayiqdir. Dastanlarımız qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanları olmaqla iki qrupa bölünür. Hər iki mövzu ilə bağlı olan dastanlarımızın müasir tələblər əsasında araşdırılması vacibdir, əhəmiyyətlidir. Bu dastanlarda xalqımızın qəhrəmanlığı, mübarizliyi, əqidə uğrunda dönməzliyi, ülvəi məhəbbəti, bir sözlə, ən gözəl xüsusiyyətləri öz əksini tapır. Burada igidlik, ərənlilik, cəsarət, döyüşkənlik və bir çox yüksək keyfiyyətlər cəmlənmişdir.

Türk xalqlarının müxtəlif dövrlərdə yaradıb-yaşatdıqları dastanlar mənəviyyatın zənginləşməsinə xidmət etmişdir. Hələ islamiyyətdən öncə türk xalqlarının yaratdıqları “Şu”, “Hun”, “Oğuz Kağan”, “Göytürk” kimi dəyərli dastanlar vardır. Qırğız xalqının “Manas” eposu nəinki Türk xalqları, dünya mədəniyyətində qiymətlidir.

“Bütün türk ədəbiyyatını tərəzinin bir gözünə, “Dədə Qorqud”u isə o biri gözünə qoysanız yenə də “Dədə Qorqud” ağır basar”. Fuad Köprülünün bu sözləri daim tədqiqatçıları bu mövzu üzərində dərin araşdırma aparmağa səsləyir. Dədə Qorqud oğuznamələri türk xalqının ailə-məişətini, mübarizəsini mənəvi obrazlarla ifadə edən tarixi mənbələrdən hesab edilir. Bu dastan oğuzların ən böyük ədəbi abidələrindən biridir və dəyərli tarixi qaynaqdır. Qəhrəmanlıq dastanımız olan “Dədə Qorqud”da elin ağsaqqalı Dədə Qorqud halallıq nümunəsidir. O, boy boylayır, soy soylayır, müdriklik göstərir, tövsiyələr verir. Hadisələri Dədə Qorqud dastana çevirir. Dədə Qorqudun dilindən söylənən ibrətamiz kəlmələr türkün dünyagörüşünün yetkinliyindən xəbər verir. Akademik Tofiq Hacıyev qeyd edir ki, Kitabda hər boyun öz qəhrəmanı var, bununla belə, bu boyalar bir bütöv bədii abidənin, bütün bir kitab-dastanın tərkibidir, indiki təbirlə, bir əsərin fəsiləridir. Boyların hamısında iştirak edən, daha doğrusu, adı çəkilən, adı keçən Qorquddur ki, görünür, məhz buna görə də yazıya alan tərəfindən “Kitab” onunla adlandırılmışdır... O, bir rəmzdir – türkün ağsaqqala, müdrik söz sahibinə hörmətinin rəmzidir. Boyların hamısı üçün ümumi qəhrəman surəti Böyük Oğuz elidir. Oğuz qəhrəmanlarının həm parçalanaraq üz-üzə gəldiyi, həm də ümumi qayə yolunda birləşərək bir bütöv kimi iştirak etdiyi on ikinci boy dastanın bütövlüyünü, boy-boy cəmlənə-cəmlənə gələn Oğuzun dövlətçilik taleyinin bölünməzliyini əyaniləşdirir. Böyük Oğuz Eli (dövləti) bir obraz – qəhrəman kimi qalib gəlir [376 s., 6].

Ər, malına qıymayınca adı çıǵmaz,
Qız anadan görməyincə ögüt almaz.
Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz,
Oğul atanın yetiridir, iki gözünün biridir.
Dövlətlü oğul qopsa, ocağının közidir,
Oğul dəxi neyləsün, baba ölüb mal qalmasa,
Baba malından nə faidə, başda dövlət olmasa...

Göründüyü kimi, Dədə Qorqudun tövsiyəsi aydındır. Dədə Qorqud həyatın gedişatını çox gözəl bilir, duyur. Biz bu dəyərləri bu gün də olduğu kimi qəbul edirik, əcdadımızın dəqiq anladığı, anlatdığı bu müdrik kəlamlara əməl etməyə, gələcək nəsillərə ötürməyə çalışırıq. Əslində kəlamları diqqətlə oxuyub analiz edərkən Dədə Qorqudun öz fikirlərini bizə zorla, məcburi şəkildə yerinə yetirmək cəhdini görmürük. Biz özümüz onun müdrikliyinin, humanistliyinin, əsl ağsaqqal olmasının şahidi oluruq və bu layiqli öyüdləri özümüzdə örnək götürürük. Onun əməldə hadisənin, təhlükənin qarşısını almağa çalışması ən gözəl nümunədir. Tanrı sevgisi türk əcdadlarımızın daim qəlbindədir. Bir məqamı da xüsusilə qeyd edək ki, türk dastanlarında qadınlar cəmiyyətin layiqli üzvü olaraq qəbul edilir və dəyərləndirilir. Vətənpərvərlik, ailəyə sevgi, böyüyə, kiçiyə hörmət, mərdlik nümayiş etdirərək kişilərdən heç də geri qalmırlar. Beləliklə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları dünya miqyasında həmişə aktual səslənən idealları və müasir çağırışları, ədəbi dəyərləri özündə əks etdirən böyük epos nümunəsi kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir [3].

Onu da diqqətə çatdıraraq ki, məqsədi, amalı insanları tərbiyələndirmək olan yazıçılarımız əsərlərini yazarkən daim şifahi ədəbiyyatdan bəhrələnilər, xalq yaradıcılığı ənənələrini yazılı ədəbiyyata gətirməyə çalışıblar. Milli dəyərlərə hörmətlə yanaşan, adətlərimizi yaşadan, qoruyan gənc nəslə öyüd vermək üçün dastanlarımıza üz tutublar. Bu ənənə dahi Nizamidən bugünədək ötürülmüşdür. Yaradıcılığında bu meyarlara üstünlük verən ədiblərimizin əsərlərinin tədqiqata cəlb edilməsi daha bir geniş mövzudur. Dastanların elmi araşdırmaya cəlb edilməsi daim ədəbiyyatşünasların diqqətindədir və olduqca əhəmiyyətlidir. Çünki, burada xalqımızın çoxəsrlik tarixi, həyatı, məişəti digər xalq ədəbiyyatı janrlarına nisbətə daha geniş məlumat çatdırır.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan ədəbiyyatının ulu qaynağı olan “Dədə Qorqud” dastanı yarandığı və yayıldığı dövrdə deyil, bu gün də Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin əsası olaraq qəbul edilir. Azərbaycan mədəniyyət tarixini bu abidəmiz olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir. “Dastan”da milli mənəvi dəyərlərimizə münasibət bütün dövrlərdə xalqımızın milli birlik hissinin güclənməsinə səbəb olmuşdur.

Ədəbiyyat:

1. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, “Öndər” nəşriyyat, 2004, 376 s., 6.
2. Həbibbəyli İ. Qorqud müdrikliyi və müasirlik. 525-ci qəzet, 2017, 3.

TÜRKMƏN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MƏDƏNİYYƏTLƏ BAĞLI DİL VAHİDLƏRİ HAQQINDA

Qətibə Çingiz qızı Mahmudova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Türk dilləri şöbəsi.
Fil. e.d., dos.
Tel: 055 534 71 89
Dr.gatibegmail.com

Açar sözlər: mədəniyyət, dil, türkmən, Azərbaycan, oğuz, vahid

Key words: culture, language, turkmen, Azerbaijani, oghuz, unified

Dil və mədəniyyət bir-biri ilə sıx bağlıdır və birinin mövcudluğu, digərini formalaşdırır. Hər iki anlayış bir-birini tamamlayır və hər birinin inkişafı digərinin inkişafı ilə sıx əlaqəlidir. Dil, insanın dünyagörüşünü, düşüncə tərzini və mədəniyyətini ifadə etmə vasitəsidir, mədəniyyət isə dilin mənasını və zənginliyini təşkil edən bir çərçivədir. Dil, bir toplumun düşüncə və mədəniyyətini əks etdirən ən güclü vasitədir. Mədəniyyət, insanlar arasında paylaşılmış dəyərlər, inanc sistemləri, adət-ənənələr və davranış formalarıdır, bu isə dil vasitəsilə nəsildən-nəsilə ötürülür. Dil, mədəniyyətin bir hissəsini təşkil edir və onu gündəlik həyatda, sosial əlaqələrdə, tarixdə və sənət əsərlərində təzahür etdirir.

Bir xalqın yüz illər boyunca din, ədəbiyyat, sənət, memarlıq, musiqi, əxlaq qaydaları, adət və ənənələr, yemək, geyim, maddi və mənəvi sahədəki mədəni ünsürlər bir nəsildən digərinə məhz dil vasitəsilə ötürülür. Dil bir cəmiyyətin hafizəsidir, yaddaşdır. Böyük heyvan sürülərinə sahib olan türklər çadır-kənd, çadır-şəhər halında otlaqları bol, qarı az olan yerləri seçmişdilər. Beləliklə çadır-kənd və çadır-şəhərlər eldən-elə, obadan obaya köç etmiş, hər yeni yerə köçərkən öz mədəniyyətlərini də oraya daşımışlar. O cümlədən, türkmənlər.

Dil, insanların dünyaya necə baxdıqlarını, həyatla bağlı düşüncə və inanclarını əks etdirir. Məsələn, hər bir dil, onun daşıyıcılarının sosial və mədəni mühitini nəzərə alaraq müəyyən anlayışlara daha çox diqqət yetirir. Bir çox dilin məfhumları, həmin

toplumun həyat tərzı və gündəlik fəaliyyətləri ilə əlaqəlidir. Məsələn, əgər bir dilin söz bazasında heyvanlar haqqında çoxlu müxtəlif adlar varsa, bu, həmin toplumun heyvanlara verdiyi əhəmiyyətin göstəricisi ola bilər.

Dil, mədəniyyətin nəsildən-nəsilə ötürülməsində əsas vasitədir. İnsanlar, öz mədəni dəyərlərini, inanclarını, adət-ənənələrini dil vasitəsilə paylaşır və bu, cəmiyyətin davamlılığını təmin edir. Həmçinin, dil, bir cəmiyyətin mədəni irsini, tarixi təcrübələrini və özünəməxsus dünyagörüşünü qoruyub saxlayan və ötürən bir vasitədir. Məsələn, milli bayramlar, əfsanələr və folklor dil vasitəsilə gələcək nəsillərə ötürülür. İnsanların kimliyini müəyyən edən əsas amillərdən biri olan dil cəmiyyətin mədəniyyətini, adətlərini və dəyərlərini paylaşır. Dil vasitəsilə mədəni identifikasiya və qrup bağlılığı möhkəmlənir. Məsələn, bir xalqın öz dilini qoruması və onu yaşatması, həmin xalqın mədəni irsini qorumasının və gələcək nəsillərə ötürməsinin bir göstəricisidir.

Dil və mədəniyyət qarşılıqlı olaraq inkişaf edir. Mədəniyyətin dəyişməsi, dilin də dəyişməsinə səbəb ola bilər. Yeni texnologiyalar, sosial dəyişikliklər və qloballaşma ilə əlaqədar olaraq, dil yeni sözlər və ifadələrlə zənginləşir. Eyni zamanda, dilin inkişafı, insanların mədəniyyətə baxışını dəyişdirir və yeni düşüncə tərzlərini ortaya çıxara bilər. Məsələn, yeni texnologiyalar və internetin inkişafı ilə, sosial media və texnoloji yeniliklər dilə yeni məfhumlar gətirmişdir.

Dil həmçinin mədəniyyətlərarası stereotipləri formalaşdırır bilər. Mədəniyyətlərarası əlaqələr və mübadilə nəticəsində, bir dilin istifadəçiləri digər mədəniyyətlərə qarşı bəzi stereotiplər və ön mühakimələrə sahib ola bilər. Bu cür stereotiplər, dil vasitəsilə daha geniş şəkildə yayılır və mədəniyyətlər arasında anlaşılmaqlıq və ayrı-seçkilik yaratmaqda rol oynaya bilər. Həmçinin, dilin təsiri ilə mədəni stereotiplər zamanla formalaşır və güclənə bilər.

Türkmən və Azərbaycan dilləri ümumi Türk dil ailəsinə aid olmaqla bərabər, həm də eyni dil qrupuna aid dillərdir. Hər iki dil qədim tarixə malik olmaqla bərabər, eyni zamanda zəngin mədəniyyət mirası ilə seçilir. Hər iki dilin leksikasında

mədəniyyətlə bağlı sözlər xüsusi yer tutur. Bu sözlər xalqın milli kimliyini, tarixi dəyərlərini və ənənələrini əks etdirir.

Eyni dil ailəsinə, eyni dil qrupuna aid olmalarına baxmayaraq Azərbaycan və türkmən dillərində mədəniyyətlə bağlı leksik layda oxşarlıqlarla bağlı fərqli nüanslar da yox deyildir. Hər iki dildəki mədəniyyətlə bağlı dil vahidlərini belə təsnif edə bilərik:

- 1.Yemək mədəniyyəti ilə bağlı dil vahidləri;
- 2.Xalçaçılıqla bağlı dil vahidləri;
- 3.Geyimlərlə bağlı dil vahidləri;
- 4.Toy adətləri ilə bağlı dil vahidləri;
- 5.Xalq təbabəti ilə bağlı dil vahidləri;
- 6.Xalq oyunları ilə bağlı dil vahidləri; heyvandalıq və əkinçiliklə bağlı dil vahidləri;
- 7.Təbiət hadisələri ilə bağlı dil vahidləri.

Məqalənin tam mətnində bu təsnifatda yer alan dil vahidləri hər iki qohum dilin materialları əsasında leksik-semantik səviyyədə təhlil olunacaq.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ “KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” EPOSU

Elnarə Adil qızı Məmmədova
Azərbaycan Tibb Universiteti, dosent
Azərbaycan dili kafedrası
Tel: 055-205-64-58
emammedova69@mail.ru

Açar sözlər: Heydər Əliyev, “Kitabi-Dədə Qorqud”, epos, dilimiz, vətən

Key words: Heydar Aliyev, "Kitabi-Dede Gorgud", epos, our language, homeland

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev ana dilimizə, ədəbiyyatımıza, tariximizə, ideologiyamıza, abidələrimizə həmişə böyük dəyər verib. O, Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi müddətdə xalqın ictimai təfəkküründə milli düşüncənin formalaşmasına xüsusi diqqət yetirmişdir.

H.Əliyev deyirdi: “Hər bir insan üçün onun milli mənsubiyyəti qürur mənbəyidir. Hər bir millətin varlığı minilliklərlə formalaşdırılmış yüksək əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərini, milli özünəməxsusluğunu qoruyub saxlaya bilməsi ilə bağlıdır. Millətin öz keçmişini, soykökünü, milli-mənəvi dəyərlərini, elini, dinini, adət-ənənəsini, tarixini unutması onun məhvinə səbəb ola bilər”. O, öz vətənini, ana dilimizi vüqarla sevirdi.

Ulu öndərimiz ana dilini bilməyən dövlət məmurlarına dilimizi öyrənməyi tələb edirdi. Ulu öndərin dil strategiyası belə idi: “Öz dilimizi Azərbaycanda hakim dil etməliyik!”. O, nitqlərində həm sual verib, həm də cavabını verirdi. **“Bilirsiniz”** modal sözü ilə məsələnin hamıya məlum olduğuna, lakin hələ də bir qism şəxslərin öz fikirlərində qaldığına işarə edirdi.

H.Əliyevin nitqinin başqa bir cəhəti də müraciət etdiyi, haqqında danışdığı bir məsələyə və ya şəxsiyyətə adi nitq yox, sözlə çəkilmiş bir portret yaratması idi.

Heydər Əliyev peşəkar natiq, böyük ictimai-siyasi təfəkkür sahibi, öz güclü fəaliyyəti ilə seçilən, davranış və üslub sahibidir. O, Azərbaycan nitq mədəniyyətinin

hazır imkanlarından istifadə etməklə kifayətlənməmiş, ana dilimizin, şifahi dilimizin həddlərini maksimum dərəcədə genişləndirmişdir.

Görkəmli dövlət xadiminin elm və mədəniyyət istiqamətində gördüyü işlər dilimizi, tariximizi, dil abidələrimizi öyrənməyi tələb edirdi.

Bu abidələrdən biri də təkcə Azərbaycan xalqının deyil, bütün türk dünyasının möhtəşəm və əzəmətli tarixini yaşadan, onu bu günümüzdə qovuşduran, ulu sənət nümunəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” eposudur. Bu bədii söz xəzinəsi türk xalqlarının tarixi səlnaməsi, həyat ensiklopediyasıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” monumental sənət abidəsi, söz gövhəri, bəşəri bir “Oğuznamə”dir. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu bütün türk xalqlarının ortaq mənəvi mirasıdır.

H.Əliyev “Bizim zəngin tariximiz, qədim mədəniyyətimiz və milli-mənəvi dəyərlərimiz olan “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu bizim ümumi sərvətimizdir və hər bir azərbaycanlı onunla fəxr edə bilər. Bu bizim ana kitabımızdır və gənclər bu kitabı nə qədər dərinləndirə bilsə millətini, xalqını, vətəninə, dilini, müstəqil Azərbaycanı bir o qədər də çox sevməkdir” deyərək gənclərə istiqamət verirdi. .

“Kitabi-Dədə Qorqud” haqqındakı çıxışlarında H.Əliyev “əxlaq kodeksimiz”, “milli estetikamızın mötəbər qaynağı”, “tariximizin etnik yaddaşımızın, arxaik təfəkkürümüzün güzgüsü”, “nitqimizin, dilimizin, mənəviyyatımızın, ruhumuzun nəğməsi” adlandırdığı bu dastanın açılmayan səhifələrinin olduğuna diqqəti yönəltmiş, bu dastanla bağlı gələcək araşdırmalara yol açmışdır.

Milli-mənəvi dəyərlərimizin yaradılmasına daim əhəmiyyət verən ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin tapşırığı ilə 1975-ci ildə “Dədə Qorqud” bədii filmi çəkilib. 2000-ci ildə yenə də dahi rəhbərin Fərmanı ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyi dünya türkoqlarının və türkdilli ölkə başçılarının iştirakı ilə yüksək səviyyədə qeyd edildi. “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan xalq ədəbiyyatının ən qədim yazılı abidəsidir. Dastandakı hadisələrin əksəriyyəti Dəmirqapı Dərbənd, Bərdə, Gəncə, Əlincə, Göyçə gölü və s. yerlərdə cərəyan edir.

Soykökümüzü, tariximizi, dövlətçiliyimizi və Azərbaycan türkcəsini öyrənmək baxımından zəngin mənbə olan “Kitabi-Dədə Qorqud” yalnız Azərbaycanın deyil,

bütün türk dünyasının örnək kitabıdır. H.Əliyevin “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun 1300 illik yubileyi ilə bağlı tarixi Fərmanı Azərbaycan ədəbi dilinin 1300 illik tarixini qeyd etmək demək idi.

Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, bu yubiley bizim üçün, bütün türk dünyası üçün, bəşər mədəniyyəti üçün müstəsna əhəmiyyəti olan tarixi hadisədir.

Ulu öndər bir tərəfdən diqqəti bu eposun ilk rüşeymlərinin VII əsrdən yaranmasına digər tərəfdən hansı coğrafiyanın eposda daha qabarıq görünməsinə yönəldirdi. “Kitabi-Dədə Qorqud”un nə dərəcədə Azərbaycan, nə dərəcədə ümumtürk hadisəsi olması Heydər Əliyevin mülahizələrində xüsusi yer tuturdu.

“Kitabi-Dədə Qorqud” məhz Azərbaycan xalqının sənət abidəsi, söz abidəsidir. Əsərdəki bir çox yer-yurd adları bizim günümüzdə də həmin adlarla tanınmaqdadır. Oğuzlar üçün yurd, vətən sevgisi, torpaq hər şeydən yüksək və əzizdir. Onlar hər an doğma el-oba uğrunda canlarından keçməyə hazırdılar. Oğuzlar öz qonşularına qarşı da mərddirlər. Onlar başqasının torpağına hücum etmir, sərhədlərini pozmurlar. Lakin düşmən xəyanət edib qəfil hücum etdikdə Oğuz igidləri hamılıqla vətənin müdafiəsinə qalxır, düşməni məhv edir. Dar gündə vətən sevgisi Oğuzlara öz aralarındakı incikliyi də unutturur, onları birləşdirir.

“Mən “Kitabi-Dədə Qorqud”un tədqiqi, təbliği ilə məşğul olmuş alimlərimizə, yazıçılarımıza, bütün vətəndaşlarımıza təşəkkür edirəm. Əmin olduğumu bildirmək istəyirəm ki, onlar öz elmi işlərini bundan sonra da davam etdirəcəklər”.

Heydər Əliyevin arzu və istəklərinə uyğun olaraq, “Kitabi-Dədə Qorqud”un yeni-yeni sirlərinin açılması istiqamətində araşdırmalar davam edir.

“KİTABİ DƏDƏ QORQUD” DASTANI VƏ ONOMASTİK VAHİDLƏR

Baxşıyeva Tünzalə
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Filologiya elmləri doktoru, dosent
Tel:0707444337
tunzale-111@mail.ru

Açar sözlər: söz, toponim, Azərbaycan, etnonim, türk

Keywords: word, toponym, Azerbaijan, ethnonym, tribe

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı türk dilləri və dilçiliyi üçün çox qiymətli bir xəzinədir. Abidənin leksik qatının öyrənilməsi oğuz türklərinin, o cümlədən Azərbaycan xalqının dili, tarixi, etnogenezi baxımından əhəmiyyətlidir. Dastanda linqvistik baxımdan maraq doğuran və tədqiqat aparılmasına ehtiyac duyulan leksik vahidlər çoxdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənən leksik vahidlərin tarixi-linqvistik istiqamətdə tədqiqi nəticəsində xalqımızın dil tarixi ilə bağlı bir sıra mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirmək mümkündür. Həmçinin tədqiqat sayəsində oğuz qrupuna aid qədim türk dillərinin lüğət tərkibinə dair zəngin, maraqlı faktlar əldə etmək mümkündür.

Dastanda türklərin islama qədərki düşüncəsi, baxışları ilə bağlı olan maraqlı, dolğun informasiyalar vardır. Burada təsadüf edilən onomastik vahidlərin müəyyən edilərək onların dil xüsusiyyətlərinin tədqiq edilməsi türk, eləcə də Azərbaycan onomologiya elmi baxımından çox dəyərlidir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı Azərbaycanın bir sıra qədim yer-yurd adlarını özündə mühafizə edir. Ağca qala, Bayat, Bərdə, Qara dağ, Sürməli, Çəşmə və s. Azərbaycan ərazisində olan qədim toponimlərdir. Bu onimlərin hərtərəfli öyrənilməsi, areallarının müəyyən edilməsi əhəmiyyətlidir.

Məlumdur ki, bütün xalqlarda şəxs adları cəmiyyət üzvlərini bir-birindən fərqləndirməyə xidmət edir. Qədim türklərdə şəxsin əsl adının yaranmasında onun doğulduğu şərait, xarici görünüşü, böyüyəndən sonra göstərdiyi igidlik, qoçaqlıq rol

oynayırdı. Doğulan uşaqlara onların valideyni yox, qəbilənin, tayfanın müdrik ağsaqqalları ad verirdilər. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında bu advermə ənənəsi əksini tapmışdır. Dastanda bu vəzifəni el ağsaqqalı Dədə Qorqud həyata keçirmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Oxçu şəxs adı işlənmişdir. “Mənim qırımım Ənsə Qoca oğlu Oxçu olsun”. Zəngəzur ərazisində Oxçuçay hidronimi vardır. Çayın adı oxçu etnonimi əsasında yaranmışdır. İ.Bayramov Oxçuçay hidroniminin «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında adı çəkilən Oxçu şəxs adı ilə bağlı yarandığını və oxçunun sonradan etnonimə çevrildiyini, türk tayfalarından biri kimi sabitləşdiyini yazır [2, s.489].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında çoxlu etnonimlərə təsadüf olunur və bu etnonimlər antroponimlərlə və toponimlərlə sıx bağlıdır. Burada işlənən etnonimlərin yarandığı sözlərin bəzilərinin mənasını müasir türk dillərinin materialları əsasında izah etmək mümkün deyil. Onlar qədim türk dillərinə aid leksik vahidlər əsasında yaranmışdır. Gürcüstanda Borçalı ərazisində yerləşən Sadaqlı kəndi vardır. Bu toponimin sadak etnonimi əsasında yarandığını söyləmək olar [3.s.251]. Azərbaycanın qədim sakinləri arasında Sadak tayfaları olmuşdur. Sadak etnoniminin tərkibində işlənən sadak arxaik sözdür və «ox qabı» mənasında işlənmişdir. Sadaq sözü ifadə etdiyi əşya ilə birlikdə köhnələrək dilimizdən çıxmışdır. Etnonim peşə - sənət leksikasına aid söz əsasında yaranmışdır. Sadaq leksik vahidinə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında rast gəlinir.

Qara polad üz qılıncın vergil mana!
Sadağında səksən oxun vergil mana!
Ağ tozluca qatı yayın vergil mana!
Kafirə mən varayın [1.s.148]

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında *tal* sözü həm «budaq» mənasında işlənmişdir: «Qarğu talı sügünü mana vergil, Göksündən ər sancayım sənin üçün! Qayun talı yeləgümdən sum altunlu mənim oxım!». «Üzəngiyə qalqıb, qatı çəkdi, üz atdı: oğlanı

iki talusının arasında urub çıqdı, yıqdı» [1.s.166]. Tal leksik vahidi ilə bağlı İsmayılı rayonunda Talıstan, Ermənistan ərazisində Talın toponimi vardır. İnək/sığır sözləri türk dillərində mənə paraleli kimi çıxış edir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında sığır sözü “maral” mənasında işlənmişdir. “Gördikim, oğrı köpək köpək, yekə tana evini bir-birinə qatmış – tauq komasına, sığır tamına dönmüş. Qara sığırı soqmanı tolu qan oldı [1.s.18]. Sığır sözü Azərbaycan dilinin dialektlərində «qaramal», «iri buynuzlu mal-qara» mənasında işlənir. Kürdəmir rayonunda Sığırılı kəndi vardır. XIX əsrdə Azərbaycanda Yelizavetpol quberniyasının Cavanşir qəzasında Kevuk kənd adı qeydə alınmışdır. Toponim “dağ keçisi”, “cüyür” mənasında işlənən keyik sözü əsasında formalaşmışdır. Bu leksik vahid «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında işlənmişdir: Yazıdan - yabandan keyiki qovar, sənin önünə gətirər, keyiki atarkən oxla səni urar, öldürər. Getdikdə yerin otlaqların keyik blür.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı oğuzların tarixini, dilini, mədəniyyətini nəsildən-nəsilə keçirən ümumtürk abidəsidir və misilsiz dəyərə malikdir.

Ədəbiyyat

1. «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, 203 s.
2. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı, Elm, 2002, 695 s.
3. Гейбуллаев Г. К этногенезу азербайджанцев. т.I, Баку: ЭЛМ, 1991, 552 с.

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANI DÜNYA TƏDQİQATLARINDA

Almara Vəzir qızı Nəbiyeva
BDU, Filologiya fakültəsinin “Dədə Qorqud”
elmi tədqiqat laboratoriyasının müdiri,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ORCID ID: 0009-0005-3050-9056
nebiyeva_almara@mail.ru

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud”, dastan, türk xalqları, tədqiqat, əlyazma

Key words: “Kitabi-Dədə Qorqud”, epos, Turkish people, investigation, manuscript

Dünya qorqudşünaslığı “Kitabi-Dədə Qorqud”un istər etnik, mənşə, istər tarixi-coğrafi, ərazi, istərsə də dil və məfkurə baxımından Azərbaycan xalqına mənsub olması fikrini qəti şəkildə təsdiq edir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un Azərbaycan tarixi üçün ən böyük, ən əsas və ən birinci xidməti bundan ibarətdir. (Heydər Əliyev)

Əski dövrün möhtəşəm abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan türkünün qədim tarixini, qəhrəmanlığını, məişətini, adət-ənənəsini, etik-estetik görüşlərini, mifik baxışlarını, bir sözlə, maddi və mənəvi dünyasını bütöv şəkildə əhatə və əks etdirən ensiklopedik bir eposdur. Bu qəhrəmanlıq dastanı xalqımızın tarixi minillikləri aşan ulu əcdadlarımızın, qədim oğuzların təkcə qəhrəmanlıq salnaməsini əks etdirən boylar toplusu deyil, əski türk etnosunun özünəməxsus həyat və düşüncə tərzilə qazandığı dəyərləri sonrakı nəsillərə ötürən tükənməz abidədir. İki yüz ildən artıq tarixə malik olan Türk (Azərbaycan) dünyasının möhtəşəm epik abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” zamanın hər dövrü üçün aktualdır. Eposun əlyazmalarının hansı dövrə aidliyi, boyların ardıcılığı, nə zaman yazıldığı, kim tərəfindən qoşulması, Dədə Qorqudun şəxsiyyəti müəyyən mübahisələrə səbəb olsada, əlimizdə olan iki əsas əlyazma nüsxəsi bunu təsdiq edir.

Dünya elm aləminə bəlli olduğu zamandan etibarən, bu günədək dünyanı dolaşan bu möhtəşəm abidənin ilk olaraq aşkara çıxarılması alman şərqsünası Yakob

Reyskenin əvəzsiz xidmətləri ilə bağlıdır. Üzərində “Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisan-i taifey-i Oğuzan” yazılmış və sonralar “Dədə Qorqud”, “Dədəm Qorqud”, “Dədəm Qorqudun kitabı”, “Kitabi-Dədə Qorqud” və s. adlarla nəşr olunan abidəni ilk dəfə on səkkizinci yüzillikdə tanınmış alman şərqşünası, ərəbşünaslıq üzrə mütəxəssis Yakob Reyske Almaniyanın Drezden şəhərindəki Kral kitabxanasının əlyazmaları saxlanılan bölməsində görmüş və adını kataloqa salmışdır. “Ərəb əlifbası ilə yazılmış bu əlyazmanın ərəb dilində olmaması, ikinci tərəfdən isə abidənin üstündə (1a vərəqində) öz adı ilə yanaşı, Bayburtlu Osman paşanın ölüm tarixinin qeyd olunması (hicri 993, miladi 1585) Yakob Reyskeni bu yazının qədim olmaması qənaətinə gətirmişdir. Buna görə də o, abidəni adi bir əlyazma kimi qeydə almaqla kifayətlənmişdir”. Y.Reyskedən sonra H.O.Fleyşer kitabxanada üzərindəki Osman paşanın ölüm tarixinə diqqət yetirən biblioqraf onu XVI yüzilliyə aid əlyazmalar kataloquna daxil edir. Daha sonralar Fleyşer “Catalogus codicum Manuscriptorum orientalium Bibliothecae Drezdensis, Dresden, 1831, №86” adlı kataloqda bu əlyazma haqqında məlumat vermişdir: “152 vərəqəlik türkcə məcmuə; kiçik 40, nəsr yazılı, əski şərq türkcəsi və ya Oğuz şivəsi ilə yazılmış "Kitabi-Dədəm Qorqud"dur. İç Oğuz və Daş Oğuz qəbilələrinin Məhəmməd peyğəmbər dövründəki macəralarının hekayələridir” Elm aləminə isə Fridrix fon Ditsin əvəzsiz əyani tanışlığı nəticəsində olmuşdur. O, Drezden kitabxanasında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarını aşkara çıxarmış, dastanın səkkizinci boyu olan “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”unu alman dilinə tərcümə edərək “Asiyadan incəsənət və elmə aid xatirələr” kitabının ikinci hissəsində dastanın əhəmiyyətini geniş şəkildə şərh etmişdir. Həmin boyu Homerin “Odisseya” əsəri ilə müqayisə etmiş, özünün elmi-nəzəri münasibətlərini şərh etməyə çalışmışdır. F.Ditsin “Kitabi-Dədə Qorqud”a həsr etdiyi məqaləsi əlli bir sətirdən ibarət olub belə adlanır: “Homerin Siklopu ilə müqayisədə yeni aşkar edilmiş Oğuz Siklopu”. İmza yerində göstərilir: “Gizli missiyanın məsləhətçisi və prelatı Haynrix Fridrix fon Dits tərəfindən, Halle və Berlin, 1815. Halle Yetimlər evi kitabxanasının komissiyasında”

Müqayisələr aparan Dits “Dədə Qorqud” hekayələrinin Yunanların Şərqdən aldığını vurğulamışdır. Dits hələ 1811-ci ildə “Dədə Qorqud”a aid atalar sözləri və hikmətli sözlərin əlyazmasını araşdırmış, onun tərtibçisi və yaxud toplayanı haqqında müəyyən fikirlər söyləmişdir. Lakin kitabda nə “ön söz”, nə də “giriş”ə rast gəlməyən alim başlıqda göstərilən “Oğuz” adı üzərində dayanaraq araşdırmalarını bu istiqamətdə davam etdirir. “Oğuz” adından yola çıxan Dits burada ilk əvvəl oğuzların soykökünün banisi Oğuz xanın dövrünü müəyyənləşdirməyə çalışır. Beləliklə atalar sözlərini dəyərli bir abidə kimi qiymətləndirən Dits, onları (iki yüz atalar sözünü) alman dilinə tərcümə etmiş və onların strukturu, semantikas, fəlsəfi-didaktik məzmunu haqqında orijinal fikirlər söyləmişdir. Müəllif hikmətli sözləri barəsində yazır: “Az sözlə həqiqətin cəzbedici ifadəsi olan bu sətirlər böyük kitablardan çox işıq verir”

Ditsdən sonra dastan üzərində araşdırma aparan Hind-Avropa folklorunun kamil bilicisi Valter Rubendir. O, 1944-cü ildə Helsinkidə çap etdirdiyi “Ozean der Marchenstrome” əsərinin birinci hissəsində “Kitabi-Dədə Qorqud”un təhlilinə həsr olunmuş tədqiqat işi yazmışdır. Tədqiqatçı-folklorşünas müqayisəli təhlil prosesində bu abidənin ” əxlaqi-səciyyəvi xüsusiyyətlərini, poetik dəyərini, milli keyfiyyətlərini və özünəməxsusluğunu məharətlə aşkara çıxarıb orijinalda olan ən incə mətləbləri də imkan daxilində təhrif edilmədən alman oxucularına çatdırmışdır”.

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun bütövlükdə tam nəşri Y.Hayna məxsusudur. Alman şərqsünas eposu 1958-ci ildə Sürixdə “Manessa” nəşriyyatında çap etdirmişdir. “Dədə Qorqudun şəxsiyyəti, dastanların tarixi-coğrafi təhlili üzərində dayanan alim özünə qədər olan araşdırmalara tənqidi yanaşmış və onu dünya ədəbiyyatının nadir nümunələri sıralarına layiq hesab edir.

Y.Hayndan sonra dastanı alman dilinə nəşr etdirən Əhməd Şimidendir. O dastanın Drezden nüsxəsini əvvəlcə onu türk dilinə, 1995-ci ildə alman dilinə tərcümə edir və dörd il sonra dastanın tənqidi mətnini hazırlamışdır. Bundan sonra “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının Drezden nüsxəsi Ə.Şimide tərəfindən tədqiqata cəlb edilərkən, müəllif onun həm türkcə tərcüməsini, həm də əlyazmanın orijinal

variantını birlikdə çap etdirmişdir Sonralar 2001-ci ildə ikinci nəşri F.Ditsin dastanla bağlı fəaliyyətini müəyyən etməklə ilə yanaşı, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını alman qəhrəmanlıq dastanı olan “Nibelunqlar nəğməsi” ilə müqayisə etmişdir.

XIX əsrin ilk rübündən Fridrix fon Ditsdən başlayaraq, Rusiyada V.V.Bartold, V.M.Jirmunski, A.A.Divayev, A.N.Kononov, İ.V.Aniçkov, A.Y.Yakubovski, A.N.Samolyoviç, X.Koroğlu kimi alimlər bu ölməz abidə haqqında monoqrafiyalar, məqalələr yazmış və ya mətni çap etdirmişlər.

V.V.Bartoldun dastanla tanışlığı İran eposşünaslığı üzrə tanınmış müəllimi Teodor Nöldekesin sayəsində olmuşdur. Lakin "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının surətini çıxarıb alman dilinə çevirən alman şərqşünası T.Nöldeke qarşıya çıxan çətinliklərdən dolayı onu çap etdirə bilmir və həmin materialları istedadlı tələbəsi V.V.Bartolda (1892) verir. Elə həmin vaxtdan Bartold dastanla ciddi məşğul olmağa başlayır. Əvvəlcə V.V.Bartold 1894-cü ildə “İmperator Rus Cəmiyyəti Şərq bölməsinin məcmuəsi” adlı toplunun VIII cildində bu əsər haqqında ilkin olaraq ümumi məlumat vermiş və “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu”nu ruscaya tərcüməsi ilə birlikdə nəşr etdirir və “Türk eposu və Qafqaz” məqaləsində dastanla fikirlərini yazır: “Yadımdadır, bir dəfə mən keçmiş türkmən yaradıcılığının yüksək dəyərləri haqqında, xüsusən də adı N.Y.Marrın qeydlərində rastlanan, bir çox mahnılar müəllifi kimi Qafqaz türkmənləri arasında məşhur olan Koroğlu adlı qəhrəman haqqında danışmalı oldum. Ancaq bu poeziya hər hansı mənada yalnız bir nüsxəsi qalan, hansı yollasa Drezdenə gedib düşən orta əsr türkmən abidəsi ilə müqayisə edilə bilməzdi. Əlyazmanın adı belə idi: “Oğuz tayfalarının dilində Dədə Qorqud kitabı”.

Ümümtürk abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un tanındılmasında böyük əməyi olan ənənə daha sonralar digər alimlərin tədqiqatlarında davam etdirilir.

UNFORGOTTEN CUSTOMS AND TRADITIONS: "WEDDING CEREMONY"

Samira Shukur Guliyeva
BSU "Dede Gorgud" ETL, junior scientist
Phd in Philology
samira_guliyeva@mail.ru

Açar sözlər: toy, mərasimlər, adət-ənənə, dastan, folklor

Key words: wedding, ceremonies, customs, traditions, epic, folklore

Azerbaijani folklore, encompassing a broad thematic and genre spectrum, serves as a unique reflection of the nation's spirit and cultural strength. From the smallest folklore samples to grand epic texts, the language of Azerbaijani folklore mirrors the people's psyche, spiritual life, and cultural essence. It connects the ancient "Dede Gorgud" language with contemporary lullabies, bayatis, tales, and epics, embodying the enduring spirit, traditions, and national identity. This uniqueness is rooted in our invaluable cultural heritage—our rich folklore legacy.

Ceremonial folklore holds a special place within national culture and its literary branch. Since ancient times, rituals performed by ancestors to influence natural events, accompanied by songs and dances, gradually evolved into ceremonies with poetic elements.

Ceremonies are broadly divided into two types: seasonal ceremonies and domestic ceremonies, each featuring various folk songs and folklore examples.

Among domestic ceremonies, the wedding ceremony stands out for its joyful and entertaining nature, rooted in centuries-old traditions. This complex ritual system draws attention with its customs, ethnic elements, music, dances, and celebrations. Most domestic ceremony songs are wedding songs.

In world literature, wedding traditions typically include three stages: pre-wedding,

wedding, and post-wedding phases.

Discussing Azerbaijani wedding customs, several practices remain significant today, such as "ear fortune-telling," "girl-seeing," "girl-choosing," matchmaking, engagement, henna night, and the wedding itself.

The wedding, as an ethnographic form, does not begin abruptly. Girls desiring marriage perform various pre-wedding rituals, including "ear fortune-telling." Carrying mirrors and keys, they visit neighbors' homes, interpreting the first words they hear as symbolic messages. A positive word suggests a forthcoming marriage. The mirror symbolizes a bright future, while the key represents unlocking destiny through the received message.

When the "girl-seeing" and "girl-choosing" stages succeed, a special day is set for matchmakers' visits.

Historical sources such as "The Book of Dede Gorgud" also mention pre-wedding customs like testing each other's character, sending elders as matchmakers, and placing engagement rings on the bride's finger.

In one epic story, when Dede Gorgud returns after seeking a bride for Beyrek, Baybura Bey asks, "Dede! Are you a boy or a girl?" Dede replies, "I am a boy." This ancient expression mirrors the modern Azerbaijani phrase "Are you a boy or a girl?" and highlights its deep roots in traditional wedding customs.

As a result, our nation has successfully preserved these ancient customs over the centuries, ensuring their continued relevance in modern society.

“KİTABİ DƏDƏ QORQUD,, DASTANINDA ZƏRFİN MƏNACA NÖVLƏRİ

Ülviyyə Akif qızı İbrahimova
BDU, Dədə Qorqud ETL-in kiçik elmi işçisi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ulviyyaibrahimova.2@bsu.edu.az

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud”, məna növləri, leksik-qrammatik, zərf, tərzi-hərəkət zərfi

Key words: "The Book of Dede Gorgud", types of meaning, lexicalgrammatical, adverb, adverb of manner-action

Zərfin mənaca növləri.

Yazılı nümunələrin olduğu bütün dövrlərdə zərfin müasir məna növlərinin hamısı müşahidə olunur. Leksik-qrammatik söz qrupu kimi zərf “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində normativ keyfiyyətdə təzahür edir. Zərfi məna növləri üzrə izləyək və nümunələrə diqqət yetirək.

Tərzi – hərəkət zərfi.

Bu növün söz tutumu çox genişdir. Sadə tərzi- hərəkət zərflərinin şoxu sifətlə zərf arasında müştərək səciyyə daşıyır. Belə sözləri mənaca sifət qrammatik-funksional cəhətdən zərf adlandırmaq mümkündür.

Quca – quca atayla oğul görüşdi.

Yata – yata yanımız ağrıdı.

Çobanı bir ağaca **sara – sara** möhkəm bağladı.

Gumbır – gumbır tavullar döğülmədi.

Qazan sağına baqdı, **qas – qas** güldi.

Oğlan böylə degəc **bıldır – bıldır** gözünün yaşı rəvan oldu.

Nümunələr göstərdiyimiz zərflər quruluşuna görə mürəkkəb, məna növünə görə tərzi – hərəkət zərfidir.

Mürəkkəb tərzi – hərəkət zərfləri 2 eyni və ya müxtəlif sözün birləşməsi yolu ilə yaranır (4, səh. 204).

Zaman zərfi.

Hadı Mirzəzadə yazır: “Zaman zərfləri semantik bölgüsünə görə feilin zamanlarına uyğun gəlir. Feildə qrammatik yolla ifadə olunmuş zamanı zərflər leksik yolla dəqiqləşdirirlər. Beləliklə, feilin qrammatik zamanlarına müvafiq zaman zərfləri zamanın müxtəlif müddətlərini bildirirlər (5, səh. 193).

Dastanda zaman bildirən sözlər zaman zərfi vəzifəsində işlənir.

Nümunələrə baxaq:

Bir gün Qam xan oğlu xan bayandır yerindən durmuşdu.

Alar sabah Dirsə xan qalqubanu yerindən uru durub qırq yigidin boyına alub, Bayandır xanın söhbətinə gəlürdi (8, səh. 51).

Qaranqu **axşam** olanda günü doğan!

Yer zərfi.

Ağ saqqallu babası **qarşı** gəldi.

Qazan **gerü** döndi.

İləri gəldi.

Bəri gəlgil, arslanım oğul.

Miqdar zərfi.

Qəbzəsindən yay **iki** para oldı.

Mərə bəziranlar, çoxmı istədim?

Taş Oğuz bəgləri bunu görüb həp atdan endilər. oğlanın anası əmcəgin **bir** sıqdı südü gəlmədi, **iki** sıqdı, südü gəlmədi.

Anlar **bir** yedigində, sən **iki** yegil.

Dastanda təqlidi sözlərin təkrarı ilə yaranan çox sayda zərflərə təsadüf edirik.

Nümunələrə baxaq:

Qaranqu axşam olanda vaf – vaf ürən.

Acı ayran töküləndə çap – çap içən (72).

Köpək Qazanın atının ayağına çap – çap düşər, sin – sin sinər (72).

Söylədilər fısıl – fısıl (75).

Oğlan böylə digəc bıldır – bıldır gözinin yaşı rəvan oldı (75).

Köpəkləri görəcək qas – qas güldi (91).

Kömləgi görəcək bəglər ökür – ökür ağlaşdılar (91).

Burada (çap – çap – şap – şap), (sin – sin – zingildəmək), (bıldır – bıldır – gildir – gildir), (qas – qas – qah – qah), (ökür – ökür – hönkür – hönkür) mənalarında işlənmişdir.

Nümunələrin sayını artırmaq olar.

Əsrlər boyu dilimiz ərəb, fars, rus dili vasitəsilə Avropa dillərinin təsirinə məruz qaldığı üçün dilimizin qatlarında dəyişkənlik əmələ gəlmişdir. Bu dəyişkənliklərə baxmayaraq “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanının dili müasir Azərbaycan dili ilə səsləşir.

Oğuz türklərinin ən qədim abidəsi olan bu dastan hər zaman istər dilimizin, istərsə də ədəbiyyatımızın bütün sahələri üçün öyrənilmə obyektı olaraq qalacaqdır.

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” EPOSUNDA ƏHALİ ARTIMI İLƏ BAĞLI DEMOQRAFİK BAXIŞLAR

Aydın Məmmədov

Bakı Dövlət Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

aydin.mmm dov.67@mail.ru

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud”, əhali artımı, ailə, nikah, tarixi demoqrafiya

Key words: "Kitabi-Dede Gorgud", population growth, family, marriage, historical demography

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposu xalqımızın demoqrafik tarixini öyrənmək üçün əvəzolunmaz mənbədir. Eposda oğuz ailəsinin əsas nikah forması olan təkkəbinlilik, ailədaxili münasibətlər, əhalinin təbii artımı, toy adət-ənənələri ilə bağlı son dərəcə qiymətli məlumatlar öz əksini tapmışdır. Oğuz türklərinin təfəkküründə ilkin törənişi, ilkin demoqrafik başlanğıcı, yaranışı təmin edəcək qadın, ana Yer planeti üzərində həyatın mühüm mənbəyi olan günəşlə, onun qaranlığı qovan müqəddəs sualları ilə eyniləşdirilir. Azərbaycan xalqının soykökündə duran oğuzlar günəşi ulu nənə saymışlar və elə buna görə də, Oğuzun xanımı günəşin insanlaşmış formasıdır [7, s.367]. Məhz bu səbəbdən də eposda ərlər, ərənlər uşaq doğan, onların nəslini artıran, üzərlərindən “sonsuz” kimi arzuolunmaz adı, bəlkədə ləkəni götürən həyat yoldaşlarına son dərəcə müqəddəs, sakral bir varlıq kimi yanaşır, lazım gələrsə, həyatlarını belə onlara qurban verirlər. Məsələn, “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul” boyunda Dəli Domrul soydaşlarının yaşaması naminə öz həyatını təhlükəyə ataraq Əzraildən qisas almaq üçün onunla ölüm-dirim savaşına girir [1, s.84-91].

Döyüşdə Əzrayıla məğlub olaraq ölümə üz-üzə qalan Dəli Domrul can verməzdən qabaq: “Qoca atam, yaxud anamdan birisi əgər öz canlarını verərlərsə al, mənim canıma dəymə” – deyər, ata-anasına müraciət etsə də, valideynləri bu işə razı olmurlar. Yalnız həyat yoldaşı: “Mənim canım sənə canına qurban olsun!” – deyərək, öz həyatını həyat yoldaşına qurban etməyə razı olduğunu bildirir. Burada

olum və ölümün müqəddəs ailə dəyərləri ilə sıx əlaqəsi aydın şəkildə nəzərə çarpır. Oğuzların ailə dəyərlərinə görə ərsiz qadının subay qalması müsbət hal sayılmadığına, iki oğlan övladının anasız qalmasına, həyat yoldaşının ölümünə heç cür razı olmadığına görə, görə Dəli Domrul: “İki oğlancığı öksüz qoyma!” – deyərək, ona özü həlak olduğu təqdirdə könü sevdidi şəxslə evlənməsini tövsiyə edir [1, s.90]. Eposun bu boyunda ailədə uşaqların doğulması, onların sağlam və güclü böyümələri üçün valideynlərin nəhayətsiz qayğısı, oğuz elinin müsbət demoqrafik mənzərəsini qoruyub saxlamaq üçün nəsil artımının yüksək tempini daima qoruyub saxlamaq məsuliyyəti aydın şəkildə sezilir. Eposda ailə quruculuğu ilə bağlı bütün demoqrafik proseslərin önündə əhalinin təbii artımı, başqa sözlə desək, hər bir ailədə uşağın dünyaya gəlməsi məsələsi dayanır. Məhz övladın dünyaya gəlməsi ilə ata və ana arasında olan münasibətlər daha da möhkəmlənir: “Övlad ailəni cəmiyyətə bağlayan ən zəruri bağlardan biridir. Bu elə atributdur ki, türk övladsız valideynlərə sonsuz deyir (yəni axırı, nəticəsi, varılacaq məqsədi olmayan [5, s.5]. Oğuznamədə deyilir ki, oğlu-qızı olmayan övrətdən əski həsr yaxşıdır [6, s.20]. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda oğuzun ailəsində oğlan və ya qız uşaqlarından birinin, yaxud heç birisinin olmaması Tanrının qarğışı kimi başa düşülürdü: “Oğlu, qızı olmayanı Allah Taala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız” [3, s.12].

Oğuz ailəsində böyüyən nəinki qızların, eləcə də oğlanların tərbiyəsində anaların roluna xüsusi önəm verilir, anasız böyüyən oğlan uşaqları haqqında deyərtilər: “Əski tutun biti, öksüz oğlanın dili acı olur” [3, s.175]. Çünki vətəni qoruyan, əkib-becərən oğulları, övladları analar dünyaya gətirir. Oğuzların həm qıza həm də oğlana oğul deməsi, bacının qız qardaşı adlandırılması, mühüm demoqrafik göstərici olan ailə dəyərlərində qadının yerini və funksiyasını aydın şəkildə sərgiləyir.

Eposda oğlunun olmaması səbəbindən həyat yoldaşına qəzəblənən, hətta onu qara polad qılıncı ilə başını kəsəcəyi ilə hədələyən Dirsə xan elə onun məsləhətiylə də övlad arzusu ilə Tanrıdan hacət dilədi. Ac soydaşlarını doydurmaq üçün aygır atlar, dəvələr, qoçlar kəsdirərək ətdən təpələr qaladı, borcu olanların borcunu ödəyib onları ağır yükədən xilas etdi. Təbii ki, Dirsə xanın bu xeyirxah əməlləri nəticəsiz qalmadı:

“Bir ağzı dualının alqışı ilə Allah taala bir əyal verdi. Xatunu hamilə oldu” [1, s.18]. Bu nümunədə oğuz ailəsi üçün övladin nə qədər böyük önəm, əhəmiyyət kəsb etməsi aydın şəkildə sezilir. Başqa cür ola da bilməz. Oğuz onun mənəviyyatını, adət-ənənəsini, ləyaqətini, namusunu və bütün bu dəyərlərin təminatçısı olan azadlığını qorumaq üçün güclü oğlanlar, oğlanları dünyaya gətirəcək, gələcəyin anası olacaq qızlar lazımdır. Azadlıq isə yalnız vətən sərhədlərinin yağı düşmənlərdən qorunması şəraitində mövcuddur. Məhz bu səbəbdən də eposda doğma Vətənin sərhədləri ilə ananın namusu, isməti, əhalinin təbii, demoqratik artımına bütün cəmiyyətin qayğısı, himayəsi, həmçinin ailə dəyərləri ilə bağlı adət-ənənələrin müqəddəsliyinin toxunulmazlığı qırılmaz vəhdət təşkil edir. Oğuz ailəsində valideynlərin bir-birinə hörməti, sayğısı təbii ki, övladların tərbiyəsində də böyük rol oynamışdır. Eposda qadının öz ərinə, ərin də həyat yoldaşına ifrat sədaqəti onların dünyaya gətirdikləri övladları üçün ən gözəl nümunədir. Məhz bu nümunə oğuz ailəsinin möhkəm təməl üzərində qurulmasına, eyni zamanda övladların öz valideynlərinə qarşı diqqətli olmalarına təminat yaradır. Oğuz igidləri artıq 15 yaşa çatdıqda igidlik, ərənlilik göstərir, mənsub olduqları ailənin və elin adını uca tutmaq üçün necə dəyərlər baş kəsib, qan töküüb ad qazanırdılar [1, s.43]. Məhz həmin yaşda olan Dirsə xan oğlu Buğac buğanı bir yumruqla öldürür, Beyrək isə tacirləri soyğunçu kafirlərdən xilas edir. Belə hesab etmək olar ki, eposda 15 yaşına çatmış gənclərin igidlik göstərərək ərənlilik məqamına çatması onların həm də nikah yaşına çatması anlamına da uyğun gəlir. Ümumiyyətlə, eposda evlənmək, ailə həyatı qurmaq hadisəsi oğuz igidlərinin igidlik, ərənlilik göstərməsi hadisəsi ilə üzvi və qırılmaz bağlılıq təşkil edir. Beləki, Beyrək düşmən qalasında qoyub gəldiyi 39 igidi azad etməyincə özünə toy etmir. O, yalnız dostlarını əsirlikdən azad etdikdən sonra özünə toy edir. Subay olan digər oğuz igidləri də istəlikləri qızlarla ailə həyatı qururlar. Beyrək yeddi bacısını yeddi igidə ərə verir, bir gündə qırx toy başlanır, oğuz elində toy-büsat bir-birinə qarışır.

Beləcə, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda əhalinin təbii artımı ilə bağlı bütün demoqrafik proseslər oğuzun ailəsinin cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni-mənəvi və digər bir çox proseslərlə qırılmaz şəkildə təsvir edilir.

Ədəbiyyat

1. Araslı H. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, “Azərnəşr”, 1962, 176 s.
2. Əliyev O. Nağılda qız və ya oğlan seçmə motivi // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı, “Səda”, 2005, 182 s.
3. Hacıyev (Şirvanelli) A. “Dədə Qorqud kitabı”nın şərhli oxunuşu. II kitab (1 və 2-ci boylar üzrə). Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, 168 s.
4. Hacıyev A. “Dədə Qorqud kitabında işlənmiş bəzi atalar sözləri haqqında” // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı, “Səda”, 2005, 182 s.
5. Hacıyev T. “Dədə Qorqud Kitabında” oğuz ailəsi. // Altay dünyası. Bakı, № 5-6, 1999. S.5
6. Oğuznamə. Bakı, “Yazıçı”, 1987, 221 s.
7. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, “Yazıçı”, 1989, 496 s.

İNGİLİS DİLİ TARİXİNDƏ FUTURALLIQ PROBLEMLƏRİNİN SEMANTİKASI

Muradova Aynur Vəliyəddin
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
AMEA-nın Dilçilik İnstitutunun doktorantı
Tel: +994503726231
Aynur.Muradova@unec.edu.az

Açar sözlər: gələcək, proqnozlaşdırma, arzu, modal məna, gələcəyin işarəsi

Keywords: future: prediction, desire, modal meaning, volition, a marker of the future

Son vaxtlar qerman dilləri içərisində xüsusi yeri olan ingilis dilində futurallıq məsələlərini ifadə edən konstruksiyaqların qrammatikləşməsi problemi böyük maraq doğurur.

Gələcək zaman konstruksiyaqlarının paradigmatlaşma dərəcəsini qiymətləndirərkən gələcək zaman kateqoriyasının modallığa olan yaxınlığını qeyd etmək lazımdır. Məhz modal məsdər birləşmələri (modal infinitive combinations) və gələcəyin modallığa yaxınlığı əsasında qədim ingilis dilində gələcəyin analitik formalarının inkişafı mümkün olmuşdur. Modal birləşmələrin qrammatikləşməsi onları sərbəst struktur dan cümlədə vahid qrammatik forma funksiyasını yerinə yetirən qrammatik sözlə (function word) semantik sözün (action word) kombinasiyası kimi təqdim etməyə imkan verir.

Heç kimdə gələcək zaman və modallıq kateqoriyasının yaxınlığı şübhə doğurmur. Əgər belə yaxınlıq olmasaydı, modal məsdər birləşmələri əsasında gələcəyin analitik formalarının inkişafı qeyri-mümkün olardı. Gələcəklə bağlı ifadələr ingilis dilində gələcək zaman formalarından çox indiki zaman formalarından istifadə etməklə ifadə edilir, yəni razılaşma, tənziqləmə və ya planlar səbəbindən baş verəcək hərəkəti ifadə etmək üçün indiki zaman formalarından istifadə edilir. Məsələn:

The train arrives at 8. We are leaving tomorrow. (Qatar saat 8-də çatır. Sabah yola düşürük.)

Müasir german dillərindəki modal fellərin əksəriyyəti qədim dillərdə məhdud leksiko-qrammatik qrup təşkil edən preterite-present feillərə qayıdır. Qədim İngilis dilində on iki preterite-present fel var idi. Bu qrup fellərdə indiki zaman güclü fellərin preterite (keçmiş zaman) formasına, preterite isə ikinci dərəcəli formalaşmaya malik idi. Modal, yəni qiymətləndirici mənaları olan dörd feil: cunnan - bacarmaq, culan - səbəb olmaq, maʒan - bacarmaq, mot/moste - can/could (məsdəri yox idi) mövcud idi. Sonralar willan – istəmək, arzu etmək feili preterite-present fellər qrupuna qoşuldu. Qeyri-modal semantikali altı feil Erkən Müasir İngilis Dili dövründə istifadədən çıxdı. Dar, durren feilləri standart fellərə qoşuldu. “Malik olmaq” feili qeyri-modal semantikanın iki standart felini əmələ gətirdi və onun ought forması (ahte) “olmalıdır”, “vacibdir” mənalarını aldı və kontekstlərdə bu vahid formada işlənməyə başladı.

Digər mövcud olan modal fellər müxtəlif dərəcələrdə olsa da, qrammatikləşdirildi. Qrammatikləşmə prosesində onlar öz ilkin materialını, konkret mənalarını itirdilər. Can modal feli “mən bilirəm”, shall “mənim vəzifə borcumdur, etməliyəm”, may “bacarıram, qadirəm” mənalarını daşıyırdı. Bu modal fellər daha geniş və ümumi modal mənaları daha da inkişaf etdirdilər. ‘Can’ və ‘will’ müstəqil tam dəyərli fellər kimi 1600-cü ildən istifadə edilə bildi. Ümumiyyətlə, 1570-ci ildən sonra ingilis dilində yalnız müəyyən qrammatik qüvvəyə malik olan preterite-present felləri qalmışdır. Modal fellərin tarixi preterite formaları indiki zaman formalarından qat-qat sabitdir. İngilis dilinin müxtəlif tarixi dövrlərinə ayrılaraq müstəqil fellərə çevrilən indiki zamanın müvafiq formaları, sonradan daha fərqli xüsusi modal mənaları inkişaf etdirdi.

XIV-XVII əsrlərdə “shall” ilə olan birləşmələr gələcək zaman və subjunktiv mood -un əsas qrammatik modelinə çevrilsə də, sonralar (16-17-ci əsrlərdən) həmin konstruksiya “will” ilə əvəz edilmişdir. Bu proseslərin oxşar işıqlandırılmasına T.A. Rastorguyevin əsərlərində rast gəlinir. [1; səh.131]. K.Brunnerə görə orta əsr

ingiliscəsində *mot* və *mun* gələcək zaman mənasında da işlənmişdir [4;. s.88] və Şekspirin dilində, E. Abbottun hesab etdiyi kimi, “must” sadə gələcək zaman mənasında istifadə edilmişdir [3; səh.222]. Bu ifadə tərzə bir sıra İngiltərə ləhcələrində *vust*-un variantı kimi qorunub saxlanılır. Yorkşir dialektlərində birinci fel (shall) insanın iradəsi ilə bağlı zərurəti, ikincisi isə (will) məntiqi və ya təbii zərurəti ifadə edir.

İcrası natiqin iradəsindən asılı olan hərəkətləri “will” ilə olan birləşmələr, “shall” ilə olan birləşmələr isə natiqin bilmədiyi obyektiv faktlar əsasında gələcəkdə həyata keçirilməsi proqnozlaşdırılan hərəkətləri bildirir (şəraiti, başqa insanların iradəsini, taleyi və s.). Feillərin bu mənada istifadə Şekspirin dilində təsbit edildi və yalnız Britaniya Standart İngilis dilində olmasına baxmayaraq, bu günə qədər qorunub saxlanılır. Məlumdur ki, 18-ci əsrdə normativ qrammatika cərəyanını əsas tutan dilçilər “will” ilə ifadə edilən formadansa, birinci şəxsdə ifadə olunan “shall” formasının daha düzgün olduğunu elan etdilər . Bununla belə, həm “shall” in birinci şəxslə istifadə qaydası, həm də hərəkətin könüllü və qeyri-iradi xarakteri arasındakı fərqə əsaslanan qayda müasir ingilis dilində nəzərə alınmır. Gələcəyi ifadə edən vasitələrin standartlaşdırılması tendensiyası shall-in və onun ixtisar olunmuş variantının (‘ll - gələcəyin göstəricisi kimi) istifadə tezliyini durmadan will-in xeyrinə artırır.

Yuxarıda göstərilənlərdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, semantikasız gələcək modal mənaya yaxın olan iradə (will) və öhdəlik (shall) felləri ilə olan birləşmələrin istifadəsi və gələcək zamanın analitik formalarının inkişafındakı ümumi tendensiyalar bütün german dilləri üçün xarakterikdir. İngilis dili modal-predikativ hissəciklərə çevrilmiş bir qrup modal fellərin ifrat qrammatikləşməsi və gələcək zamanın işarəsi kimi “will” feli bütün variantlarında istifadə etmək meylə ilə xarakterizə olunur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Rastorguyeva T.A. Dilin morfoloji sistemində variasiya və tarixi dəyişikliklər. M., 1980. 131 s.
2. Suxomlina T.A. Gələcək kateqoriyası və onun linqvistik təzahürü vasitələri: filologiya üzrə tezis. Samara, 2007. 173 s.
3. Abbott A. Şekspir qrammatikası. London, 1979. 222 s.
4. Brunner K. Orta İngilis Qrammatikasının Konturları. Kembridc, 1963. 88 s.

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANI İLƏ “BİLQAMIS, YAXUD HƏR ŞEYİ BİLƏN ADAMIN DASTANI” ARASINDA PARALELİZM

Sevinc Nuriyeva (Məmmədova) Nazim qızı
AMEA ak.Z.Bünyadov ad.Şərqşünaslıq İnstitututu
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, böyük elmi işçi
Tel:(050)376 03 53
nuriyevasevinc1@gmail.com

Açar sözlər: ikiçayarası mədəniyyəti, Şumer ədəbi abidələri, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, “Bilqamıs” dastanı, xalqlararası mədəni əlaqələr

Key words: the Mesopotomian culture, Sumerian literary monuments, the “Kitabi Dede Gorgud” epic, the “Gilgamesh” epic, intercultural relations

Şumer ədəbi abidələri çox ulu keçmişimizi öyrənmək baxımından maraq doğurur. Son illərə qədər Azərbaycan tarixinin qədim dövrlərini e.ə. III-II minilliklərdə Urmiya gölü hövzəsində yaşayan bir sıra qədim tayfaların (məsələn, kuti, lullubi, su//suv, turukki) adı ilə bağlayaraq, bundan irəli getmirdilər. Yalnız son dövrlərin arxeoloji materialları Qədim Azərbaycan tayfaları (məsələn, arattalılar) ilə şumerlər arasında hələ e.ə. V-IV minilliklərdə mövcud olan iqtisadi-mədəni əlaqələrdən xəbər verir, mixi yazılı mənbələrdə isə İkiçayarasının Aratta (Urmiya gölü hövzəsi) ilə lap qədimdən ticarət və mədəni əlaqələrini göstərən faktlara rast gəlinir.

Digər tərəfdən keçən əsrin əvvəllərindən etibarən bir çox dilçi alimlərin (məsələn, B.Landsberger, E.Sturtevan, O.N.Tuna və b.), o cümlədən müasir tədqiqatçıların (M.İ.Çığ, A.Məmmədov, İ.Miziyev, O.Suleymenov, A.Amanjolov və b.) apardığı tədqiqatlar Şumer dilinin türk xalqları ilə qohumluğu ilə bağlı müəyyən fikirlərin yaranmasına səbəb oldu.

Şumer-Azərbaycan (geniş mənada Şumer-türk) ədəbi əlaqələrinin tədqiqi, bütövlükdə Şumer dünyası ilə Türk dünyası arasında qarşılıqlı mədəni əlaqələri, Azərbaycan xalqının mədəni irsinin tarixi köklərini, nəhayət, hazırda ciddi polemika

mövzusu olan problemi – Azərbaycan xalqının soykökünü araşdırmaq baxımından olduqca vacibdir.

Əldə olan Şumer ədəbi abidələri ilə türk xalqlarının, o cümlədən, Azərbaycan xalqının ədəbi abidələri, çoxsaylı folklor nümunələri və başqa ədəbi abidələr arasındakı oxşarlıq, süjet, mövzu yaxınlığı, hətta məna uyğunluğu bu xalqların çox yaxın mədəni təmasda olduğunu, ola bilsin ki, hər iki mədəniyyətin bir kökdən qidalandığını göstərir.

Şumer dühasının yaratdığı “Bilqamıs, yaxud hər şeyi bilən adamın dastanı” isə nəinki humanist ideyaları ilə, həmçinin yüksək əxlaq normaları və vətənpərvərlik hisslərini aşılması ilə dünya ədəbiyyatı tarixində görkəmli yer tutan digər eposlarla (məs., “Mahabharata” və “Ramayana”, “İliada” və “Odisseya”, “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” və b.) bir sırada durur.

“Bilqamıs” dastanının birinci lövhəsindən dərhal gözəçarpan cəhət, əsas məzmun, hadisə və əhvalatların təkrar-təkrar xatırlanmasıdır. Bunlar adi, yaxud təsadüfi hal olmayıb, əvvəlcədən düşünülmüş, ölçülüb biçilmişdir. Bir misranın, beytin, bənd və bəzən bütöv bir hissənin döən-döənə eynilə təkrarı, zəruri olaraq əsas hadisələrə ton, ritm verir, yeni hadisə və əhvalatlara keçməyə yol açır, mətləbi dinləyiciyə daha aydın çatdırır. Bütün bunlar isə dastanın bədii quruluşuna fərdilik, özünəməxsusluq gətirir. Dastanın üslubunda mühüm hadisə və əhvalatların təkrarlanması kamil və kamil olduğu qədər də qədim bir keyfiyyət kimi nəzərə çarpır. Bununla bağlı V.Afanasyeva yazır: “Şumer poeziyasının əsasını paralelizm təşkil edir. Kompleks sətirlərin ritmi paralelizm prinsipinə uyğun olaraq alınır.”

Eyni fikri “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının əsas üslubu barədə də söyləmək olar. “Kitabi-Dədə Qorqud”un səciyyəvi üslub xüsusiyyəti də onun paralelizm üslubunda yazılmasıdır.

“Bilqamıs” dastanı 12 lövhədən ibarətdirsə, “Kitabi-Dədə Qorqud” da 12 boydan ibarətdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un əsas qəhrəmanları (Qazan xan, Qanturalı, Beyrək və b.) da Bilqamıs xasiyyətlidir. Öz mərdliyi, dönməzliyi ilə onu xatırladırlar. Bilqamıs

kimi bu qəhrəmanlar da “baş kəsib, qan tökməklə” igidlik qazanır, hər cür əzab-əziyyətə qatlanır, müxtəlif sınaqlardan çıxır, elin qayğısına qalır, hətta onun naminə dost-qardaş itkisinə də yer verirlər. Məsələn, Bilqamis ən yaxın dostu, qardaş əvəzi Enkidunu itiribse, Qaracıq çoban üç qardaşını itirir. Əgər “Bilqamis”da Bilqamis və Enkidu elə qarşı amansız zülm edən Humbaba və Səma öküzünü öldürərək xalqı zülmədən qurtarırsa, “Kitabi-Dədə Qorqud”da Basat Təpəgözü öldürməklə bu işi görmüş olur və s.

Şumer ədəbi abidələri çox ulu keçmişimizi və qədim Azərbaycan ədəbiyyatını öyrənmək üçün mühüm mənbələrdir. Həmçinin, Şumer və Azərbaycan (ümumtürk) ədəbiyyatlarının qarşılıqlı öyrənilməsi, bu xalqlar arasındakı min illər boyu davam edən mədəni əlaqələri üzə çıxarır. Hətta yazılı mənbələrdə İkiçayarasının Aratta (Urmiya gölü hövzəsi) ilə ticarət və mədəni əlaqələrini göstərən faktlara rast gəlinir. Arattanın isə Cənubi Azərbaycan ərazisində olması haqqında tutarlı dəlillər var.

“TELEVİZİYA VƏ ƏDƏBİ NİTQ: İSTİFADƏ, POZUNTU VƏ HƏLLƏR”

Aynur Sabir qızı Məmmədova
Bakı Dövlət Universiteti,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, kiçik elmi işçi
Tel: (+994)50 456 63 04
[*yunur77@gmail.com*](mailto:yunur77@gmail.com)

Açar sözlər: region telekanalları, televiziya mühiti, nitq mədəniyyəti, dil pozuntuları, publisistik üslub, media və ana dili, fonetik norma, dil və dövlətçilik

Key words: regional television channels, television environment, speech culture, language violations, journalistic style, media and the mother tongue, phonetic norm, language and statehood

Hər bir xalqın milli kimliyini və mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən ən mühüm vasitələrdən biri onun dilidir. Bu baxımdan ana dili sadəcə ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də bir dövlətçilik rəmzidir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin "Hər bir xalqın milli mənliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir" sözləri də bunu vurğulayır. Ana dilimizin istifadəsinə və tətbiqinə göstərilən dövlət qayğısı məqsədyönlü siyasətin nəticəsidir və bu, təkcə dil məsələsi deyil, dövlətçiliyin mühüm bir parçasıdır. Çünki dil birliyi vətən birliyini təmin edən əsaslardan biridir.

Dövlətimiz tərəfindən ədəbi dilimizin inkişafına, onun normalarına və nitq mədəniyyətinə göstərilən qayğı bu sahədəki ən böyük məsuliyyəti kütləvi informasiya vasitələrinin, xüsusilə də televiziya kanallarının üzərinə qoyur. Televiziya, geniş tamaşaçı auditoriyasını əhatə edərək, Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik, leksik və qrammatik normalarının qorunmasında mühüm rol oynayır. Televiziya aparıcıları və verilişlərin yaradıcı heyəti dilimizi təkcə gözəl təmsil etməli deyil, həm də onu təbliğ etməlidir. Qloballaşma və dünya integrasiyası dövründə bu

məsuliyyət daha da artır, çünki ana dilimizin yad ünsürlərdən qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi əsas vəzifələrdən biridir.

Bununla belə, müşahidələr göstərir ki, bir çox televiziya proqramlarında ədəbi dil normalarına ciddi əməl olunmur. Fonetik, morfoloji və sintaktik səhvlər, həmçinin leksik qaydalara biganə yanaşma halları geniş yayılmışdır. Xüsusilə region telekanallarında bu kimi problemlər özünü daha çox büruzə verir. Monitorinqlər nəticəsində ARB Cənub TV və Dünya TV kanallarında qeyri-xəbər proqramlarında dil normalarının pozulması halları müəyyən edilmişdir. Bu, istər fonetik, istərsə də leksik və sintaktik səviyyədə müşahidə olunur. Səriştəsiz redaktor və aparıcıların fəaliyyəti nəinki televiziyanın reytinginə mənfi təsir göstərir, həm də xalqın zövqünü və savad səviyyəsini aşağı salır.

Ədəbi dil normalarına əməl etməyin zəruriliyi

Televiziya və radio aparıcılarının, ümumilikdə kütləvi informasiya vasitələri işçilərinin ana dilimizin qaydalarına əməl etməsi zəruri ictimai borc hesab edilməlidir. Çünki onların təsir dairəsi genişdir və kütlələr onların nitqini nümunə kimi qəbul edir. Nitq mədəniyyətinin təbliği, dil normalarına hörmətlə yanaşmaq və bunu gündəlik fəaliyyətdə tətbiq etmək televiziya işçiləri üçün əsas vəzifələrdən biri olmalıdır. Verilişlərin keyfiyyətli məzmunu və yüksək səviyyədə hazırlanmış nitqi tamaşaçıda gözəl danışmaq həvəsi oyadır. Əks halda, ədəbi dilimizə qeyri-ciddi yanaşma, yanlış tələffüzlər və məntiqsiz ifadələr kütləvi şəkildə yanlış ünsiyyət vərdişlərinin formalaşmasına səbəb olur.

Televiziya proqramlarında rast gəlinən əsas dil qüsurları

Region telekanallarında aparılan monitorinqlər dil normalarının pozulması ilə bağlı geniş mənzərəni ortaya qoymuşdur. Fonetik, leksik və sintaktik səviyyədə aşağıdakı nöqsanlar müşahidə edilmişdir:

Fonetik səhvlər: Aparıcıların tələffüzündə dialekt sözlərə üstünlük verilməsi və bəzi sözlərin yanlış deyilməsi dil mədəniyyətinə xələl gətirir.

Leksik normanın pozulması: Türkiyə türkcəsinə aid alınma sözlərin istifadəsi (məsələn, "şoppinq", "energetik") və məzmun baxımından uyğun olmayan ifadələrin işlədilməsi nitqin təsir gücünü azaldır.

Qrammatik səhvlər: Cümlə quruluşunda səhvlər, artıq şəkilçilər, təsirlik hal şəkilçilərinin işlədilməməsi və məntiqsiz ifadələr televiziya mətnlərinin zəif hazırlanmasını göstərir.

Təkliflər və nəticə:

Ədəbi dil normalarının qorunması üçün aşağıdakı təkliflər irəli sürülür:

Redaktorlar mətnləri hazırlayarkən publisistik üsluba üstünlük verməli, sadə və aydın ifadələrdən istifadə etməlidirlər.

Alt yazılar və titrlərdə orfoqrafiya və qrammatik qaydalara ciddi riayət edilməlidir.

Verilişlərin məzmunu nitq mədəniyyətinə uyğun hazırlanmalı, dialekt sözlərdən mümkün qədər az istifadə edilməlidir.

Aparıcılar seçilərkən onların dil bilikləri və nitq mədəniyyəti nəzərə alınmalıdır.

Ana dilimiz xalqımızın milli sərvətidir və bu xəzinəni qoruyub zənginləşdirmək hər birimizin borcudur. Televiziya kanallarının bu istiqamətdə məsuliyyətli yanaşması dilimizin inkişafı və gələcək nəsillərə çatdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Dövlətimizin göstərdiyi diqqət və qayğıni dəstəkləmək üçün hər kəs, xüsusilə də televiziya işçiləri bu sahədə daha diqqətli və məsuliyyətli olmalıdır. Ana dilimizə olan sevgi və hörmət onun normalarına əməl etməklə başlayır.

ELMİ FANTASTİKA MÜMKÜN GƏLƏCƏYİN MODELİ KİMİ

Xumar Abdullayeva
Bakı Dövlət Universitetinin
İngilis dili (humanitar fakültələr üzrə)
kafedrasının müəllimi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Tel: (050) 327-85-45
xumar.safarova@mail.ru

Açar sözlər: elmi fantastika, janr, texnologiya, gələcək, tərəqqi, cəmiyyət

Key words: science fiction, genre, technology, future, progress, society

Elmi fantastika həm dəqiq, həm təbiət, həm də humanitar elmlər sahəsində fantastik ideyalara və fərziyyələrə əsaslanır. Elmi fantastika texnologiya, təklif olunan və ya artıq həyata keçirilmiş kəşflər, onların müsbət və mənfi təsirləri və yarana biləcək paradokslar haqqında fikirlər təqdim edir. Elmi fantastika texnologiyaları, elmi kəşfləri, keçmişə və gələcəyə səyahəti və s. təsvir edən ədəbiyyat janrı kimi yaranmışdır. Ədəbiyyatın bu janrına üz tutmaq gələcəyi dərk etməyin yollarından biridir. Əgər biz bu elmi fantastika haqqında danışırıqsa, o zaman bu anda mümkün olmayan, lakin təbiət elmi biliklərinə əsaslanan yeni texnologiyalar və texniki cihazlar vasitəsilə edilə bilən hər şey fantastik olacaqdır.

Tezisin mövzusu elmi fantastikanın mümkün gələcəyin modelinə təsiri problemini gündəmə gətirir. Elmi fantastika həm fərdlərə, həm cəmiyyətə, həm də dövlətə böyük təsir göstərir və həmçinin, bəşəriyyətin gələcək həyatının mümkün təsvirini təqdim edir. Gələcəyin qeyri-müəyyənliyi insana təkəcə proqnozlaşdırmaq deyil, həm də onu yaratmağa imkan verir.

Yaxın vaxtlara qədər insanların indiki elmi nailiyyətlər haqqında təsəvvürləri yox idi. Bir vaxtlar indi adi görünən hər şeyi elmi fantastika adlandırmaq olardı: mobil telefonlar, kompüterlər, dronlar, holoqramlar, təmassız ödənişlər və bir çox başqa avadanlıq və texnologiyalar. İndi də eynidir - gələcəyin təkəcə zaman

kateqoriyası kimi deyil, həm də sosial-mədəni reallığın bir hissəsi kimi dərk edilməsi tam formalaşmayıb: elmi ictimaiyyətdə sosial-mədəni dəyişikliklərin bir hissəsi kimi gələcək haqqında heç bir fikir yoxdur. Elmi-texniki tərəqqinin yüksək tempini nəzərə alsaq, gələcəkdə bizi nələrin gözlədiyini, elmi ixtiraların hansı “möcüzələr” yaradacağını bilmirik.

Elmi fantastika, mümkün şərtlərə açıq olan gələcəyin modelinin təsviridir. Gələcək bəşəriyyətin bir sıra qlobal problemlərinin öhdəsindən gələ biləcək elmi və texnoloji nailiyyətlərin ideyalarına əsaslanır.

Hər sahədə olduğu kimi, elmi fantastikaya əsaslanan gələcəyin də müsbət və mənfi tərəfləri var. Məsələn, elmi-texniki tərəqqinin inkişafı ilə media bəşəriyyətin 1 nömrəli düşməninə çevrilib. Televiziya və internet dolayısı ilə böyük auditoriyanın şüurunu idarə edir, cəmiyyətin mənəvi səviyyəsini tədricən aşağı salır. Maşın insanı əvəz edir: insanların işi asanlaşır, xidmət sektorunun rolu artır və təhsilin keyfiyyəti yüksəlir. Lakin bununla yanaşı, kütləvi texnologiya sayəsində fərdilik itir: insanlar evdən getdikcə daha az çıxır və oturaq həyat tərzini keçirirlər.

Elmi fantastika sayəsində gələcəkdə robotların adi insan əməyini tamamilə əvəz etməsi mümkündür. Avtomatlaşdırma və robotlaşdırma əmək intensivliyini azaldacaq, vaxta və əmək maddələrinə qənaət edəcəkdir. Bəs bütün bunlar əxlaq və nizam-intizamın aşağı düşməsinə, tənbəlliyə və insan fəaliyyətinin azalmasına səbəb olmayacaqmı? Sual açıq olaraq qalır. Dünyanın necə olacağını ancaq gələcək göstərəcək.

Artıq indi insanların həyatının sadələşməsini və bütün sahələrdə proseslərin yaxşılaşmasını müşahidə etmək olar: ticarət, maliyyə fəaliyyəti, istehsal və s. Ancaq təəssüf ki, "fərdin təcrid edilməsi" yayılır - bir insanın dolayı yolla ünsiyyət qurması fenomeni - sosial şəbəkələr, anı mesajlaşmalar, elektron poçt vasitəsilə və s. İnsanlar üçün fikirlərini şifahi şəkildə ifadə etmək, bir-biri ilə ünsiyyət qurmaq getdikcə çətinləşir.

Hazırda süni intellekt sahəsində tədqiqatlar və inkişaf davam edir, üstəlik, tam öyrənilməmiş olaraq qalır. Bu texnologiyanın sürətli inkişafı, onun həyatımızın

hər sahəsinə təsir göstərməsinə səbəb olub. Bütün faydalı cəhətlərə baxmayaraq, süni intellektin yaradılması elmi-fantastik filmlərdə təsvir olunan təhlükəli və dəhşətli səhnələrin reallığa çevrilməsi kimi global problemə gətirib çıxara bilər.

Elmi fantastikaya əsaslanan mümkün gələcəyin modeli hələ heç kimə məlum deyil, lakin ədəbiyyat və filmlər sayəsində nə gözlədiyini təxmin etmək olar. Belə bir gələcəyin nəyə gətirib çıxara biləcəyi - yaxşı həyata və firavanlığa və ya bəşəriyyətin tamamilə deqradasiyasına – hələ ki məlum deyil. Elmi fantastika janrında yazılan əsərlərdə təsvir olunan uçan avtomobillər, planetlərarası uçuş, kosmosa səyahət, teleportasiya və bir çox başqa fantastik elementlərin hər hansı birinin real həyatda nə vaxtsa gerçəkləşəcəyi hələ ki dəqiq deyil, çünki indiyə qədər bunlar inanılmaz, qeyri-mümkün görünür. Lakin elm yerində dayanmır və bəlkə də yaxın gələcəkdə biz indi elmi fantastika hesab etdiyimizi müşahidə edə və ya iştirak edə biləcəyik

Bu problemi həll etmək üçün başa düşmək lazımdır ki, insanların hansı gələcək istədiklərini, elmi fantastikadan hansı texnologiyaları icad edib həyatlarında tətbiq etmələrinin – faydalı və ya zərərli olduğunu müəyyən etmək məhz insanların öz qərarıdır. Cəmiyyətin rəyi düzgün seçim etməyinizə kömək edə bilər - yalnız faydalı olana diqqət yetirsəniz, bütünlükdə elm insana, cəmiyyətə, dövlətə və bütün dünyaya fayda verəcəkdir.

THE ROOT OF GENERATIVE GRAMMAR

Heydar Guliyev
Azerbaijan University
Doctor of philosophy on philology
Tel: +994 99 369 99 19
heyderguliyev@mail.ru

Keywords: generative linguistics, meaning, cognition, deep structure, surface structure

Açar sözlər: generativ dilçilik, məna, idrak , alt struktur, üst struktur

The main thing that distinguishes generative linguistics from cognitive linguistics is the question of *meaning*. In the generative model, the structure of linguistic expressions is largely dependent on meaning. Cognitivists claim that this is due to *cognition*.

A Persian by nationality, who made valuable contributions to the classical Arabic language by analyzing the structure of the Arabic language based on the verses of the Qur'an and Arabic dialects - Sibawaihi (Shiraz 752-796 Faris), who laid the foundation of Arabic grammar (Arabic linguistics), whom the famous grammarian of the Kufa school Al-Farra called a “mysterious man” due to his brilliant talent, a prominent representative of the Basra school, meaning “apple fragrance” in Persian, studied various Arabic models from the point of view of the **deep and surface structure**. From this point of view, the root of **generative grammar** should be sought in Sibawaihi's “Al Kitab”. The only work written by the scientist in his short life, enriched with more than a thousand examples of ancient Arabic poetry, references to fifty poets and examples from the Qur'an, the first systematic grammar of the Arabic language, “Al Kitab” was compiled, completed and published by his students after his death. He investigated syntax, phonology and morphology as well as pragmatics in “Kitab”. In the emergence of this fundamental work, his teacher, the founder of Arabic lexicography, Al-Khalil played an indispensable role (it is no coincidence that in “Kitab” he referred to Al-Khalil 608 times). Before “Al Kitab”,

other grammarians had only touched superficially on individual linguistic facts. Various sentence patterns are analyzed by means of deep and surface structure. He uses structural analysis of the language in a descriptive manner.

The fact that N. Chomsky's linguistic description contains similarities with Sibaveyhi's; confirms the claim that the first signs of generative linguistics are presented in “Kitab”.

THE STRUCTURE PROBLEMS OF HOMONYMY AND POLYSEMY IN MODERN ENGLISH

Shalala Adışirin qızı Mammadova
UDT–80 Philology, Phd H /Teacher
Odlar Yurdu University, Azerbaijan
Tel: 050-798-90-28
[*Mammadovashalala@gmail.com*](mailto:Mammadovashalala@gmail.com)

Key words: polysemantic, meanings, linguistic, structure, need

Acar sözlər: polisemiya, mənaları, dilçilik, quruluşu, vaciblik

The article is devoted to the issues of polysemy and methods of its differentiation. The purpose of this work is a multifaceted review of existing concepts on the problems of polysemy and on the study of the semantics of polysemantic verbs in a cognitive aspect. The study allows us to identify and approve that polysemy serves as a means of language economy in the language. One of the central concepts of lexical semantics is polysemy as a phenomenon of a language system formed by polysemantic words. Polysemy "began to be perceived not as a deviation from the norm, but as one of the most essential properties of all significant units of the language, as an inevitable consequence of the main features of the structure and functioning of natural language it was the phenomenon of polysemy from the very beginning that was the central problem of cognitive linguistics. The purpose of this work is a multilateral review of various concepts on polysemy and on the study of the semantics of polysemantic verbs with the meaning "to mix" in the light of the cognitive paradigm. It is known that any new direction is based on the best that was presented in the course of research of the past. This is what predetermines the coverage of the fundamental problems raised in linguistic literature from the standpoint of the traditional approach. Therefore, it seems relevant to consider the phenomenon of lexical polysemy from the point of view of structure and function, determine the composition of the semantic structure of the word, identify the ratio of

meanings in the structure of a polysemantic word, and also describe the meaningful core at the level of a separate meaning of a polysemantic verb with the semantics of "mix". It is known that vocabulary is not just a set of lexical units. It is a structural unity, the parts of which interact with each other. Lexico-semantic variants of a polysemantic word are units of the lexico-semantic system, which reflects both objective reality and the fantasy world of a person. Therefore, researchers of polysemy are faced with complex problems: on the one hand, there are grounds for distinguishing between individual meanings of a polysemantic word, and on the other, the probability of the existence of a common meaning. (Arkhipov I.K., Kiseleva S.V., Pesina S.A.), which combines all the meanings of the word, in this case, the verb with the meaning of "mix". The concept of polysemy is based on the notion of a discrete organization of lexical meanings. G. Stern tried to explain the nature of the linguistic facts that are in this intermediate area, and at the same time not to destroy the traditional idea of the discreteness of values D.N. Shmelev believed that "the principle of the diffuseness of the meanings of a polysemantic word is the decisive factor that determines its semantics. The fact that lexicographic descriptions do not reflect this significantly distorts the idea of the semantic structure of the described words". According to J. Casares, polysemy or ambiguity is an inevitable consequence of the disproportion between the number of speech signs and the number of concepts seeking expression in the language. The more often a word is used in speech, the more reason to expect the emergence of an extended polysemy in it. In this work, we adhere to the opinion of V.V. Vinogradov, who considers lexical polysemy to be the concept of similarity of meanings. This implies that all meanings of a polysemantic word have a common part. One of the conditions for polysemy is the presence of a connection of each of the values with at least one other value. The existence of a common part in the meanings of a polysemantic word is a prerequisite for a successful search for its meaningful core.

XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ABŞ ƏDƏBİYYATINDA “ŞƏRQ” ANLAYIŞI VƏ ORİYENTALİZMİN SƏRHƏDLƏRİ

Nuranə Məcid qızı Nuriyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrası
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
nurananuri@mail.ru

Açar sözlər: ABŞ ədəbiyyatı, oriyentalizm, V.İrvinq, E.A.Po, İslam

Key words: USA literature, orientalism, W. Irving, E.A. Poe, Islam

Amerika Birləşmiş Ştatları ədəbiyyatında oriyentalizmin təşəkkül dinamikası və inkişafı Vaşinqton İrvinq (1789-1859) və Edqar Allan Po (1809-1849) kimi yazıçıların sayəsində aktualıq qazanmışdır. Ötən əsrin 70-80-ci illərindən başlayaraq Edqar Allan Ponun ədəbi fəaliyyəti strukturalizm və poststrukturalizm nümayəndələri arasında xüsusi maraq doğurmuşdu. Roland Bart “müəllifin ölümü” ədəbi konsepsiyasının təhlil metodunu göstərmək üçün 1973-cü ildə Edqar Allan Ponun “M.Valdemar hadisəsindəki həqiqətlər” (*The Facts in the Case of M. Valdemar*) povestini seçmişdi. Eynilə Jak Derrida və Jak Lakan da mətn mərkəzli təhlili üçün Edqar Allan Ponun əsərlərinin bu baxımdan zəngin potensialı olduğuna diqqət çəkirdilər. 1981-ci ildə poststrukturalist K.Rişar qeyd edirdi: “Əgər biz Amerika ədəbiyyatına ədəbiyyat tarixi nöqteyi-nəzərindən yanaşsaq, o zaman Po ilə heç yerdə görüşməyəcəyik, çünki o, sadəcə olaraq “ümumi mənzərəyə” sığmır. – (*If you approach American literature from the point of view of literary history, you'll meet him nowhere because he didn't fit into the “picture”*) [4, s. 12-22].

XIX yüzilliyin əvvəllərində, yəni Edqar Allan Ponun yaşadığı dövrdə İslam dini və doktrinaları ən çox diqqət çəkən, müzakirə obyektinə çevrilən mühüm və həssas mövzulardan idi. Professor T.Marr özünün “Amerika islamçılığının mədəni kökləri” (*The Cultural Roots of American Islamism*, 2006) adlı kitabında bu fikri əsaslandırmağa çalışır. Belə ki, Amerikada islam dünyasının böyük bir təmsilçisi

var idi, ancaq bu islam dünyasının faktiki təmsili deyil, amerikalıların düşüncəsində yaranan bir obraz idi. T.Marrın qeyd etdiyi kimi, “Bu təmsil, müsəlman inanclarının xarakterindən daha çox amerikan təxəyyülünün quruluşunu ortaya qoyur” [3, s. 8].

İslam Şərqi Amerikaya yaratdığı narahatlığa baxmayaraq, bu, ilk Amerika yazıçılarının Quranı tədqiq etməsinə mane olmadı. Onu da qeyd edək ki, Quran Amerikada ilk dəfə üç böyük Amerika yazıçısı – Vaşinqton İrvinq, Edqar Allan Po və Ralf Uoldo Emerson tərəfindən təqdim olunmuşdur. Onlar ədəbi əsərləri ilə yanaşı esselərində də Qurana müraciət etmiş, onu öz məqsədləri səviyyəsində dəyərləndirməyə çalışmışlar. C.Eynboden yazır ki, “Amerikanın “Quran”ın mətn və estetikasına olan məftunluğu ilk dəfə 1826-cı ildə Əndəlüsdə İrvinq və 1829-cu ildə isə Po tərəfindən Bostonda nümayiş etdirilmiş və bu, sonra 1833-cü ildə Londonda Quranı aldıqdan sonra yenidən həmin ilin sentyabrında Amerikaya geri döən Emerson tərəfindən olmuşdur” [2, s. 10].

Şərq müasir Avropa mədəniyyəti üçün tarixi və mədəni baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edən Edqar Allan Po, bu mədəniyyəti fərqliləşdirə bilir və ona ədəbi forma verərək Amerika mühitinə uyğun təsvir edir. Bu baxımdan Şərq, şairin qısa ömrünün, lakin çoxcəhətli yaradıcılığının və istedadının müxtəlif istiqamətlərini – elmi, bədii və nəzəri tərəflərini özündə birləşdirirdi. Edqar Allan Ponun oriyentalizmi fərqli yaşamları ilə Amerika mədəniyyətinin inkişafı üçün konseptual əhəmiyyət kəsb edir. Onun Orta Şərq, türk fəthi Teymurun obrazı, Qurana münasibəti və ona istinad etməsi Yeni Dünyanın mifopoetik modelinin formalaşdırmasına gətirib çıxardı.

Amerikalı yazıçı və filosof olan R.U.Emerson və onun tələbələri olmuş H.D.Toro və A.B.Alkottun Şərq düşüncəsinə marağı böyükdür. Onu da qeyd edək ki, Hafız və Sədi kimi sufi şairlər R.U. Emersonun yaradıcılığına təsir etmiş, onun dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişlər. Tədqiqatçı A.Kristiyə görə Emersonun Şərq düşüncəsindən təsirlənməsinin dəqiq tarixi bilinməsə də, onun oriyentalizminin formalaşmasında yunan platonçuluğunun əsas

amil olması məlumdur. Bu, Emersonun yaradıcılığının bir qədər gec dönəminə təsadüf edir [1, s. 44].

XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərində Avropa Yaxın Şərqi Amerikaya tanıtmada böyük rol oynamışdır. Avropanın bu səyləri nəticəsində Şərq fəaliyyət, təsir və bilik mənbəyinə çevrildi: “Şərq bir məkan olmaqdan çıxıb, aktual elmi idarəçilik və potensial imperiya təsirinə çevrilən bir sahə oldu” [5, s. 197]. Edvard Said, oriyentalizmin islam dini baxımından Avropanın dünyagörüşünə necə təsir etdiyini də göstərir. O qeyd edir ki, islam dini onlara görə terror, barbarlıq kimi dağıdıcı qüvvəni simvollaşdırmışdır. Avropalı xristian alimləri o gündən İslamı hədyan kimi qəbul etmişlər. Belə ki, XX əsrdə də islam nadir hallarda ciddi elmi araşdırmaların obyektinə çevrilir və artıq bu mövzuya həsr olunmuş əsərlər də tendensiyalı nəzəri, ideoloji cəhətdən yönləndirilmiş, doqmatik xarakter daşıyır.

ABŞ dövlətinin yaranmasının başlanğıcında islam dininin kitabı olan “Quran”ın da izlərinin olması maraq doğurur. C.Eynbodenin “Amerikanın ilk Quranı: İslamın kitabı və ABŞ kanonu” (*The Early American Quran: Islamic Scripture and US Canon*) adlı məqaləsindən aydın olur ki, Quranın təsiri Amerika ədəbiyyatı banilərini yazılarında güclü şəkildə özünü göstərir. O, “Quran”ın Edqar Allan Ponun poeziyasının ilk qaynağı olduğunu göstərir və bu qərara gəlir ki, şairin “Teymurləng və digər şeirlər” (*Tamerlane and Other Poems*, 1829) adlı ilk kitabı da məhz onun Qurandan ilham almasının nəticəsində yaranmışdır [2, s. 7].

Eyni zamanda E.A.Po bəzi əsərlərində yaratdığı müsəlman personajları müsəlman olaraq qəbul etmir (məsələn, Teymurləng), Qurana istinad etdiyini qeyd etsə də, ondan personajların birbaşa təsvirində yararlanmır. Lakin E.A.Podan fərqli olaraq V.İrvinq müsəlman obrazı yaradır, amma ona söz haqqı vermir və ya xarakterin təsvirində hər hansı bir islami simvoldan istifadə etmir. E.A.Po və V.İrvinq, müsəlmanları özgələşdirərək, çox məhdud bir dövəmdə milli kimliyin tanınmasına kömək edir. Bunun səbəbi ictimai, siyasi və iqtisadi həyatla bağlı bir çox amillərin dəyişməsi idi. V.İrvinq və Po amerikalıların kim olduqlarını müəyyən etməklə onların kim olmadığını müəyyən edirlər. Belə ki, kənardan

müşahidə edildiyində müsəlmanlar amerikalılar arasında özgələşdirilmiş və bu kimliyə daxil edilməmişdilər. Onlar dünya miqyasında etibar qazanmaq üçün Britaniya və Fransa ədəbiyyatına istinad edirlər ki, bu da adı keçən ölkələrin şərqşünaslıq sahəsində daha təcrübəli olması ilə izah oluna bilər

APPLICATION OF ICT IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Sevinc Əhmədova

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

sevincaxmedova@rambler.ru

Keywords: information and communication technology (ICT), foreign language, education, English, online language teaching

Açar sözlər: informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT), xarici dil, təhsil, İngilis dili, onlayn dil tədrisi

To create a more individualized educational experience, integrating students into the process of information collection through Information and Communication Technologies (ICT) is essential. This approach facilitates the implementation of “open educational technology” within educational institutions, fostering the development of an information-rich educational environment. Such an environment encourages students to actively accumulate knowledge and cultivate self-learning skills. Furthermore, the incorporation of internet technologies promotes systematic cognition and individualization in education, leading to transformative shifts in traditional pedagogical methods.

The systematic and methodical application of internet technologies in education allows for deeper learning outcomes and the development of innovative ideas. Modern technologies have also emerged as pivotal tools for educational management. Although the use of such technologies is not a recent phenomenon—dating back to the mid-20th century—their role has significantly expanded in contemporary education.

From this perspective, the synthesis of teaching English and other foreign languages holds particular importance. This synergy is rooted in the fact that information accumulation underpins all scientific fields. By linking English language

education with informatics, students develop a systematic understanding of the language, enhancing their proficiency. Additionally, since English serves as the foundation for most technological tools, programs, and social platforms, integrating the two disciplines provides practical advantages.

The degree of ICT utilization in the educational process significantly impacts students' learning capabilities and overall educational quality. Students frequently employ ICT tools for preparing assignments and research, enabling dynamic knowledge exchange between teachers and peers. To optimize this process, institutions should allocate dedicated computer labs for ICT use. These facilities not only enhance students' freedom to explore but also provide opportunities to deepen their knowledge in both ICT and the English language. Even students with limited language proficiency can effectively complete assigned tasks through ICT support.

In addition to computers, providing students with headphones and microphones further enhances the learning process. Group-based tasks—where one group works with computers and another engages in desk activities—ensure efficient time management and active participation. Therefore, English language educators play a crucial role in integrating ICT into their teaching practices. Research demonstrates that learners retain 50% of what they hear and 90% of what they actively engage in, underscoring the effectiveness of active information gathering. The following can be noted as the main advantages of such an approach:

- Promoting cultural awareness and development;
- Enhancing computer literacy and language proficiency;
- Personalizing the educational process to meet individual needs;
- Motivating students to engage with foreign language learning;
- Reducing material costs and improving task presentation aesthetics;
- Equipping teachers with modern technological skills, bolstering their credibility among students.

As in many countries, Azerbaijan has taken significant steps toward integrating ICT in education. The “National Strategy for the Development of the Information

Society in the Republic of Azerbaijan for 2014-2020" underscores this commitment. The strategy emphasizes ICT development, the adaptation of new educational technologies, and information security.

Over the past decade, Azerbaijan's ICT sector has doubled in size, with annual growth averaging 17%. Beyond education, the ICT sector holds economic significance for the country. In 2015 alone, ICT sector revenues grew by 13.6%, reaching 1081.2 thousand manats. Overall, Azerbaijan surpassed the average annual growth rate of 6.5% in the ICT sector worldwide in 2015 by 2 times.

In conclusion, to modernize education in line with contemporary advancements, incorporating computers and related technologies into the learning process is imperative. The integration of ICT not only aligns with the lifestyle of the younger generation but also fosters greater engagement and interest in the material being taught.

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA KTEMATONİMLƏR

Zülfiyyə Quliyeva
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Tel: 050 402 74 79
zulfiya.quliyeva.1970@mail.ru

Açar sözlər: “Oğuznamə”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, dastan, onomastik vahid, ktematonim

Key words: “Oguzname”, “Kitabi-Dede Gorgud”, epic, onomastic unit, ktematonym

İstər Azərbaycan ədəbi dilinin, istərsə də danışiq dilinin üslubi-semantik cəhətdən zənginləşməsində və inkişafında “Oğuznamə”lərin də müəyyən rolu olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun dilinin araşdırılması türk onomastik sisteminin qədim tarixinin üzə çıxarılması baxımından aktualıq kəsb edir. Yazılı abidədə istifadə olunmuş onomastik vahidlər arasında ktematonimlər də əhəmiyyətli yer tutur.

“Dilçilikdə maddi-mədəniyyət abidələrinin, elm və texnika ilə, mənəvi mədəniyyətə bağlı əsərlərin, xüsusi əşyaların, fəxri adların, inzibati idarə, təşkilat və b. adlarını bildirən onomastik vahidlər ümumi şəkildə ktematonim adlanır” (Qurbanov A., s.100).

Qəhrəmanlıq dastanı olan “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı onomastik vahidlər arasında silah adları daha çox epitetlərinə görə seçilir. Məsələn, dastanda işlənmiş qılınca sadəcə qılınca deyil, “qara polad üz qılıc”dır: “**Qara polad üz qılıcı** çalmanınca qırım dönməz”. Dastandakı yay da “Qorqud sinirli qatı yay”, “ağ tozluca qatı yay” şəklində verilmişdir: “Dirsə xan **Qorqud sinirli qatı yayını** əlinə aldı”. Silahlanan Buğac isə bütün arsenalı ilə təsvir edilir: “Buğac bəg yerindən uru durdı, **qara polad üz qılıcın** belinə quşandı, **ağ tozluca qatı yayını** əlinə aldı, **altun cidasın** qoluna aldı, bədöv atını tutdurdurdu, bütün bindi” (“Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası, s. 43).

Hətta adicə oxun da öz epitetləri vardır: “**Ağ yeləkli ötkün oxun** mana vergil, ərdən ərə keçürəyim sənün üçün!” Klassik ədəbiyyatımızda, eləcə də orta əsr qəh-

rəmanlıq dastanlarımızda “pər”, “peykan” kimi işlənmiş və ox ucluğu mənası verən “yelək” ktematonimi də türk mənşəli bir söz kimi maraq doğurmaya bilmir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənmiş “qıl sicim” onomastik vahidini də ktematonimlər sırasında nəzərdən keçirmək mümkündür:

“Ol qırq namərd – babanın yoldaşları babanı tutdılar,

Ağ əllərin ardına bağladılar,

Qıl sicim ağ boynuna urdılar” (“Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası, s. 43).

Maraqlıdır ki, eposda işlənmiş çalğı aləti də çox vaxt qopuz kimi yox, “qolça qopuz” şəklində verilir: “**Qolça qopuz** götürüb eldən-elə, bəgdən bəgə ozan gəzər” (“Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası, s. 44).

“Kitabi-Dədə Qorqud”da dastanında bəylərin məişətinin təsviri zamanı müxtəlif funksiyalar daşıyan qiymətli metalların adlarının tez-tez çəkildiyini görürük. Məsələn, “Salur Qazanın evinin yağmalanması” boyunun başlanğıcı bu cəhətdən səciyyəvidir:

“Toqsan yerdə *ala qalı ipək* döşəmişdi. Səksən yerdə *badyalar* qurulmuşdı. **Altun ayaq sürəhilər** düzülmüşdi. Doquz qara gözlü, xub yüzlü, saçı adına örülü, köksi **qızıl dügməli**, əlləri biləgindən qınalı, barmaqları *nigarlı* məhbub kafir qızları qalın Oğuz bəglərinə sağraq sürüb içərlərdi” (“Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası, s. 46).

Bu nümunədəki ktematonimlər bolluğu içərisində maraq doğuran cəhətlərdən biri budur ki, “altun” və “qızıl” onomastik vahidləri eyni bir mətn içərisində sinonim kimi işlədilmişdir ki, bu da abidənin üslubi xüsusiyyətlərindən biri kimi nəzərə alınmalıdır.

Kişi geyimlərinin adlarını ifadə edən ktematonimlər də xalq dastanlarımızda özünə yer almışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da bu cür geyimlərdən “çigin quşlu cübbə don” məşhurdur: “**Çigin quşlu cübbə don** vergil bu oğlana, geyər olsun, hünərlidir”.

Dastanda kafir qoşununun əsgərlərinin geydiyi “uniforma” isə bu cür təsvir edilir: “Yedi bin **qaftanının ardı yırtıxlu**, yarımından qara saçlu, sası dinlü, alaca atlı

kafir bindi yılğadı, dün bucuğında Qazan bəgün ordusuna gəldi”. “Qazan bəyin oğlu Uruzun dustaq olduğu” boyda kafirlərin din xadimi olan keşişin geydiyi “cübbə” kimi işlənən uzun paltarın da adı çəkilir. Atasından inciyib getmək istəyən Uruz deyir:

“Qalqubanu yerimdən mən duraram;

Qara gözli yigitlərimi boyuma aluram.

Qan Abqaz elinə mən gedərəm;

Pilon geyən keşişin əlin öpərəm” (“Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası, s.66).

“Qaftan” ktematoniminə Oğuz atalar sözü və məsəllərində də rast gəlmək olur:

“Bay **qaftan** geysə, qutlu olsun deyərlər, yoxsul **qaftan** geysə, qanda buldun, deyərlər” (s. 72).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “börk” ktematonimindən də istifadə edilmişdir: “Baş əsən olsa, **börk** bulunmazmı olur?” (“Oğuznamələr”, s. 66)

“Oğuznamə”lərdə minik və yük heyvanlarının örtük və ləvazimatı da ktematonimlər sırasında nəzərdən keçirilə bilər. Məsələn, prof. S.Əlizadənin tərtib və tədqiq etdiyi XV-XVI yüzil “Oğuznamə”sində belə bir atalar sözü var:

“Eşəgə **atlas çul** ursan, yenə eşəkdir” (“Oğuznamə”, s. 48).

“Kitabi-Dədə Qorqud”da həmin paremi aşağıdakı variantda işlənmişdir:

“Qara eşək başına **uyan** ursan, qatır olmaz” (“Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası, s. 36).

Buradakı “uyan” (yüyən) ktematonimi də minik heyvanlarına aid olan əşyadır.

Araşdırmamızdan belə nəticəyə gəlirik: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının bədii mətnində onomastik vahidlərdən ktematonimlərin geniş qalereyasına rast gəlmək mümkündür. Onlar müxtəlif üslubi-poetik məqamlarda, müxtəlif morfoloji və sintaktik formalarda işlədilmişdir və linqvistik təhlillər üçün kifayət qədər zəngin material verir.

TÜRK XALQLARININ ORTAQ MƏDƏNİ DƏYƏRLƏRİ

Zülfüyyə Vəliyeva

*Aərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
elmi işçi, Respublikanın Əməkdar müəllim*

Saçlı Ağayeva

*Aərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Cəlilabad filialının əməkdaşı*

Tel: 055-776-57-13

zulfiyye-veliyeva@mail.ru

Açar sözlər: milli, mənəvi, dəyərlər, dil, türk

Keywords: national, moral, values, language, Turkish

Hər xalqın özünə, öz tarixi köklərinə, əcdadları tərəfindən yaradılmış milli-mənəvi dəyərlərinə bağlılığı böyük amildir. Bizim köklərimiz bir dilə, bir mənəviyyətə, bir dinə bağlı olduğuna görə çox dərin və mənəvi dəyərlərimiz tarixin bütün mərhələlərində nə qədər çətinliklərlə rastlaşıbsa da, dayanmayıb, inkişaf edib. Avrasiya məkanının çox böyük hissəsində yaşayaraq bəşər mədəniyyətinə misilsiz töhfələr vermiş türkdilli xalqlar onu daim zənginləşdirmişlər. Xalqlarımızın dərin qədim tarixi köklərlə, mənəvi tellərlə bir-birinə bağlılığı onları zamanın bütün sınaqlarından qalibiyyətlə çıxarmışdır. Respublikamızda mənəvi mühitin, elmin, mədəniyyətin tərəqqisi alt qatlarda insanlarda milli ruhun, milli özünüdərk və özünə inamın yüksəlməsinə səbəb olurdu ki, bu da daha böyük nailiyyətdir. Heydər Əliyev qürur hissi ilə deyirdi: "Hər bir insan üçün milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Mən həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam!". Heydər Əliyevin bu sözləri harada yaşamasından asılı olmayaraq hər bir həmvətənimizdə milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi doğurur və onları birliyə səsləyir. Milli-mənəvi dəyərlər, ənənələr şəxsiyyətin formalaşmasında, insanlarda vətənpərvərlik hissinin güclənməsində mühüm rol onayan amillərdir. Milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi yaxşı bilməyən, tariximizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz. Xalqımızın əsrlər boyu formalaşan zəngin mədəni irsi,

nəcib mənəvi dəyərləri, gözəl adət-ənənələri, mənəvi istinad yerimiz olan müqəddəs dinimiz, təbiətin gözəlliklərini, elmin, texnikanın nailiyyətlərini dolğun şəkildə ifadə etməyə imkan verən dilimiz vardır. Bütün bunların təbliği, dolğun şəkildə gənclərə aşılması kifayətdir ki, onlar püxtələşsinlər və qəlblərinə Vətənə, xalqa sadıqlıq hissi hakim kəsilsin. Milli mənlük şüuruna yiyələnmək vətənpərvərliyin mühüm əlamətlərindəndir. ona görə də milli mənlük şüurunun formalaşdırılmasına böyük əhəmiyyət verilir.

Bəşər tarixi sübut etmişdir ki, hər bir xalqın milli-mənəvi dəyərlərini, mədəniyyətini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir. Türk xalqlarının əvəzsiz mənəvi sərvəti olan ortaql dilimizi isə yaşadan və inkişaf etdirən şairlərimiz, yazıçılarıdır. Təsədüfi deyildir ki, biz türkdilli xalqların böyük mədəniyyəti haqqında danışarkən ilk növbədə onların yaratdıqları bədii əsərlərə istinad edir, nümunələr gətirir və təbliğ edirik. "Kitabi-Dədə Qorqud", "Manas", "Alpamış", "Koroğlu" dastanları, dahi Nizami Gəncəvi, Yunus İmrə, Əlişir Nəvai, Füzuli, Nəsimi, Məhtimqulu, Abay Kunanbayev və s. kimi söz sənədlərinin əsərləri türkdilli xalqları dünyada tanıtmış və onların yaratdıqları sənət inciləri nəsil-dən-nəslə türk övladını milli-mənəvi, həmçinin ümumbəşəri dəyərlər əsasında tərbiyə etmiş, vətənpərvərlik hisslərini daim gücləndirmişdir. Bizim dillərimiz bir kökə mənsubdur və bir-birimizi anlayırıql. Xalqlar öz tarixi keçmişləri və gələcək inkişafı haqqında düşünmüşlər ki, bu da türk dünyasının birləşməsi yolunda geniş strateji fəaliyyətin tərkib hissələrindən biri olmuşdur. Ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycanda türkologiya sahəsində elmi araşdırmaların aparılmasına, türk yazılı abidələrinin qorunmasına, tərcüməsinə və xalql arasında təbliğinə şərait yaradılmış, türkoloqlara dövlət qayğısı göstərilmişdir. Türkdilli abidələrə ekran həyatı verilməsinə təşəbbüs edən ümummilli liderin qayğısı altında türk dünyasının möhtəşəm abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı əsasında "Dədə Qorqud" bədii filmi çəkilmişdir.

"Alternativ psixologiya" elminin müəllifi, Tibbi biologiya üzrə elmlər doktoru, professor, nüfuzlü Beynəlxalql təşkilatların yüksək mükafatlarına layiq görülmüş, orijinal dəsti-xətti olan, elmi nailiyyətləri ölkəmizdə və onun

hüdudlarından kənarda uğurla təqdim olunan, dünyada barmaqla sayılan qədər fenomen insanlar içərisində azərbaycanlı alim Yaşar Saday oğlu İbadovun çəkdiyi şəkil – yazı, faza portretlər sırasında tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı olanı var. Bu faza portretlər milli mədəniyyətimiz barədə bir çox faktların dəqiqləşdirilməsində xüsusi rol oynamışdır. Buna misal olaraq “Kitabi – Dədə - Qorqud” un 1300 illik yubleyi ərəfəsində Dədə-Qorqudun 3 faza portret sistemini göstərə bilərik. Həmin faza portretlər əsasən Dədə-Qorqudun şəxsiyyət və avtobiografiyası haqqında özünəməxsus rəmzlərlə verilmiş kodlu məlumatlar açıqlanmış və onun mifik obraz deyil, tarixi şəxsiyyət olması faktı bu metodla bir daha təsdiqlənmişdir. Bu faktlar respublikanın tanınmış qorqudşunas alimləri və elmi ictimai tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış və bu barədə rəsmi şəkildə rəylər verilmişdir. Onun qədim ulu babamız Dədə Qorqudun doğum və ölüm tarixi şəkli ilə əlaqədar verdiyi məlumatlar elmi mənbələrdə verilən məlumatlarla üst-üstə düşür. Yaşar Saday oğlu İbadov özünün “Dədə Qorquddan xəbər verən şəkil-yazılar” əsərində bu gün aktual hesab olunan problemlərin həllini geniş ictimaiyyəti illərdən bəri düşündürən sualların cavablarını açıqlayır və bu sahədə psixologiya elminin xüsusi rolunu vurğulayır. Dədə Qorqud haqqında üç mücərrəd şəkil yazısının alınması türk xalqlarının, eləcə də Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşında ilk hadisə olmaqla bərabər, həm də psixoloji qanunauyğunluqlardan doğan bir zərurətdir.

Xalqımıza məxsus çox dəyərli, ünlü, zaman-zaman tarixin süzgəcindən və təlatümlü dövrlərindən keçmiş bəşəri ənənələr başlıca meyar olmuş, bir xarakter kimi formalaşmış, nəsillərin fəaliyyətinin fəvqündə dayanmışdır.

Türk xalqlarının ortaq dəyərlərinin qorunması üçün:

- Türk xalqları arasında birgə əməkdaşlığa önəm vermək;
- Dədə Qorqud Türk xalqlarının müqəddəs simvoludur;
- Bəşəriyyət tarixində türk xalqlarının müdrik ozanı, tarixi şəxsiyyətdir;
- Dədə Qorqudun təbliği;
- Türk dünyasının lider və böyük şəxsiyyətlərini bir arada birləşdirməsi;
- Dədə Qorqud haqqında elmi məlumatları gələcək nəsillərə ötürülməsi;

-Türk dünyasının dəyərlərinə, Vətənə və İnsana sevgi!!!

Unutmayaq:-Yaradanın yaradıqlarını sevməklə qorumağının yolu: İlahi eşqidən, Mənəviyyatdan, Halal və Düz yolda olmaqdadır. Xalqımıza, soydaşlarımıza, Türk dünyasına Vətən sevgisi, İnsan sevgisi, İlahi eşq arzulayır, bir məqsəd, bir məram üçün əməkdaşlığa, mənəvi birliyə səsləyirik.

FEİLİN İNKAR FORMASININ SÖZYARATMA POTENSİALINA DAİR

Günay Müzənfər qızı Quliyeva
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti,
baş müəllim
Tel: +994 70 535 73 03
Gunay_Verdiyeva@mail.ru

Açar sözlər: inkar feillər, sözyaratma, düzəltmə söz, mürəkkəb söz, leksik şəkilçi

Keywords: negative verbs, word formation, derivative word, compound word, lexical suffixes

Feil Azərbaycan dilinin mərkəzi və dominant nitq hissəsi kimi ən zəngin söz yaradıcılığı imkanlarına malikdir.

Feilin tək cə özü yox, həm də növ, inkarlıq kateqoriyaları da məhsuldar sözyaratma xüsusiyyəti ilə seçilir. Ona görə də bu kateqoriyaları qrammatik yox, leksik-qrammatik kateqoriyalar hesab etmək daha düzgün olardı. Fikrimizcə, feilin məchul, qayıdış, icbar, birgəlik, qarşılıq formaları kimi, *-ma*, *-mə* şəkilçisi ilə yaranan inkar formaları da ayrıca leksik vahidlər (yeni sözlər) kimi götürülməlidir. Ona görə ki feilin təsdiq forması kimi, inkar forması da müstəqil və aktiv sözdəyişmə və sözyaratma paradigmasına malikdir.

Azərbaycan dilində çoxlu sayda inkar mənalı düzəltmə və mürəkkəb sözlər vardır: *yaramaz*, *qanmaz*, *çıxılmaz*, *qırılmaz*, *silinməz*, *əyilməz*, *ayrılmaz*, *utanmaz*, *tükənməz*, *ələ keçməz*, *adama oxşamaz*, *bitib-tükənməz*, *arzu olunmaz*, *dinməz*, *söyləməz*, *quşqonmaz*, *toxunar-toxunmaz*, *topdağıtmaz*, *qarşısı alınmaz*, *ityəməz*, *xoşagəlməz* və s.

Bütün bu sözlər, ali məktəblər üçün yazılmış bəzi kitablarda qeyd olunduğu kimi, təsdiq feillərindən *-maz*, *-məz* şəkilçiləri ilə deyil, inkar feillərindən *-az*, *-əz* şəkilçilərinin köməyi ilə əmələ gəlir, yəni «qanmaz» qanan yox, qanmayan deməkdir, «əyilməz» əyilən yox, əyilməyən deməkdir, «sağaltmaz» sağalan yox, sağalmayan deməkdir və s. Ona görə də onların sözyaratma modeli bu cür olmalıdır: *qanma(maq)* → *qanm-az*, *əyilmə(mək)* → *əyilm-əz*, *sağalma(maq)* → *sağalm-az* və s. Bu zaman

qanma, *əyilmə*, *sağalma* feil əsaslarındakı -a, -ə saitləri -az, -əz şəkilçilərindəki saitlərlə üst-üstə düşdüynə görə ixtisar olunur, yəni morfonoloji qaplologiya prosesi baş verir.

Azərbaycan dilinin inkar feilləri -*mış*, -*miş* leksik şəkilçisi vasitəsilə də xeyli sayda inkar mənalı yeni sözlər əmələ gətirir: *sönmə(mək)* → *sönmə-miş*, *görmə(mək)* → *görmə-miş*, *yonulma(maq)* → *yonulma-mış*, *oxunma(maq)* → *oxunma-mış* və s. İnkər mənalı bu düzəltmə sözlər birinci tərəfi müxtəlif formalı isimlərdən və feillərdən ibarət mürəkkəb sözlərin də əmələ gəlməsinə əlverişli şərait yaradır: *adamaoxşamaz*, *əlçatmaz*, *yolagetməz*, *gedər-qəlməz*, *məğlubedilməz*, *ağlabatmaz*, *qatıaçılmamış*, *əldəyməmiş* və s.

Bütün bunlar feilin inkar formasına və onun linqvistik statusuna yenidən nəzər salmağı aktuallaşdırır.

TÜRK DİLİNİN LƏHCƏLƏRİ

İsrail Cəlal oğlu Əmirli
Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsi
Asiya və Afrika ölkələri tarixi kafedrası
amirovisrail04@gmail.com

Açar sözlər: Türk dünyası, ləhcələr, böyük xalq, BMT

Keywords: Turkic world, dialects, great nation, UN

Türk xalqı dünyanın beş böyük xalqından biridir. Bu xalqlar içərisinə ingilislər, almanlar, slavyanlar, ərəblər və türk xalqlarını aid etmək olar.

Türk xalqlarına məxsus olan insanlar türk dillərinin müxtəlif ləhcələrində danışirlər. Bu xalqların yerləşmə arealı Sibirdən başlayır və İraq ərazisinə qədər davam edir. Bu xalqları bəzən müasir dövrdə tarixi adlarıyla müxtəlif qruplarda birləşdirirlər. Qıpçaq qrupu, peçenek qrupu, sak-masaget qrupu, moğol qrupu və s. Lakin bu xalqların daxil olduğu qrup türk xalqları dilləri qrupudur. Türk xalqları dilləri ailəsi ümumi termindir. Sovet tarixşünaslığında yanlışlıqla bu xalqları Altay dil ailəsində birləşdirmişlər.

Türk xalqları bu dil ailəsinin müxtəlif ləhcələrində danışirlər. Bu ləhcələri daxili və xarici ləhcələrə bölmək olar. Belə ki, hər bir türk xalqının daxili ərazisində danışdıqları ləhcələr mövcuddur. Misal üçün Azərbaycan ərazisində 29- dan çox ləhcə mövcuddur.

Bu ləhcələr türk dillərində yeni sözlərin yaranmasına səbəb olur.

Bununla yanaşı türk xalqları bir - birləriylə də türk dilinin müxtəlif ləhcələrində danışirlər. Bu da tarixin müəyyən zaman daxilində başqa dillərdən türk dillərinə daxil olan sözlərlə əlaqədardır.

Burada bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, məsələni say sistemi türk dillərində dəyişməz qalmışdır.

Fellər türk xalqlarında dəyişməz qalmışdır. Ən çox dəyişməyə məruz qalmış isimlərdi.

Bu müxtəlifliyi aradan qaldırmaq üçün türk xalqları daimi olaraq söz mübadiləsini həyata keçirməlidirlər.

Türk xalqları türk dilləri ailəsinin Özbək türkcəsi, Qazax türkcəsi, Qırğız türkcəsi, Türkmən türkcəsi, Türkiyə türkcəsi, Azərbaycan türkcəsi, Tatar türkcəsi, Başqırd türkcəsi, Çuvaş türkcəsi, Xakas türkcəsi, Tuva türkcəsi, Yakut türkcəsində və s ləhcələrdə danışirlər.

Çox yaxşı hal olar ki, BMT- nin dünya dilləri içərisində türk dili də olsun. Çünki türk xalqlarının buna haqqı çatır.

Burada da hansı türk xalqı ləhcəsinin BMT – də qəbul olunması müzakirə mövzusu olsa, Azərbaycan türk ləhcəsinin qəbul olunması daha məqsədə uyğun olar. Çünki Azərbaycan türk ləhcəsində Tatarlar, İraq Türkmənləri, Suriya türkmənləri, Əfqanıstanda Qızılbaşlar, Qaqauzlar, Azərbaycanlılar, Qaşqay türkləri, danışirlər. Bu ləhcədə danışan türk xalqları həm daha geniş arealda məskunlaşmışlar, həm də sayları daha çoxdur.

“BAŞQURD” SÖZÜNÜN ETİMOLOGİYASI HAQQINDA MÜLAHİZƏLƏR

Aytən Nəriman qızı Qurbanova
Fil.ü.f. d. AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun
“Türk xalqları ədəbiyyatı” şöbəsinin doktorantı,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin baş müəllimi
Bakı şəhəri
Tel: +994556223033
filoloq86@mail.ru

Açar sözlər: Başqırdıstan, başqurd, başqird sözünün etimologiyası, sözün mənşəyi, başqird etnonimi

Keywords: Bashkiria, Bashkir, etymology of the word Bashkir, origin of the word, Bashkir ethnonym

Başqırdıstan tarixi haqqında bir çox mənbələrdə məlumatlar verilmişdir. 1552-ci ildə Qazan xanlığının dağılmasından sonra başqirdlər Ruslara qarşı üsyana qaldırmış, lakin XVIII əsrin sonlarında məcburi şəkildə rus müstəmləkəsinə daxil olmuşlar. Rusiyada vətəndaş müharibəsi zamanı Başqird milli hərəkəti başlanır. Bundan sonra 28 noyabr 1917-ci ildən 23 mart 1919-cu il arasında qısamüddətli də olsa, Başqırdıstan Dövləti yaradıldı. 23 mart 1919-cu ildə Başqırdıstan sovet sosialist respublikası, 11 oktyabr 1990-cı ildə isə Başqırdıstan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası yaradıldı və Ali sovet Dövlət Suverenliyi haqqında Bəyannaməni formal olaraq elan etdi.

Başqird sözü Azərbaycan dilində ədəbi dildə, yəni lüğətlərdə də qəbul olunmuş ifadə kimi öz əksini tapmaqdadır. Lakin, fikrimizcə, bu sözün Başqird dilində işlədilən, digər bir çox türk dillərində olduğu kimi, məhz xalqın adı ilə eyni “başqurd” ifadəsi ilə əvəzlənməsi daha məqsədəuyğundur. Bu mövzuda, yəni dilimizdə başqurd ifadəsinin işlənməsi haqqında f.e.d.Nizami Tağısoyun araşdırmaları və fikirləri xüsusilə diqqətəlayiqdir.

Başqird sözünün etimologiyası ilə bağlı bir çox fərqli nəzəriyyələr var:

Məsələn, nəzəriyyələrdən birində başqırd sözünün “beş oğur” sözü ilə əlaqəli olduğu qeyd edilir.

V.N.Tatişşev, P.İ.Riçkov və İohan Qotlib Georgi kimi XVIII əsr etnoqrafları tərəfindən irəli sürülən xalq etimologiyasına görə başqırd sözü “qurdun başı və ya başçısı” kimi mənalandırıla bilər. Yəni "baş - əsas və "kurt (türkcə kurt, türkməncə qurt) qurd deməkdir.

1847-ci ildə yerli tarixçi V.S.Yumatov yazırdı ki, “başkort” arıçı, arı sahibi deməkdir

- 1867-ci ildə Sankt-Peterburqda nəşr edilmiş “Qədim Başqırdistanın Mərkəzinin olduğu keçmiş Ufa vilayətinin ərazisi haqqında tarixi qeyd”ə əsasən, Başqırdistan sözü Uralın başçısı deməkdir.

- 1885-ci ildə rus tarixçisi və etnoqrafı A.E.Alektorov “bashkort” sözünün “ayrı bir xalq” mənasını verən kimi yeni versiya irəli sürdü.

- Etnoqraf M.İ.Umetbayevin fikrincə, qədim zamanlarda başqırdlar özlərini “baş unqar” (“əsas unqar”), bir müddət sonra “başqur”, daha sonralar isə “başqurt”adlandırmışlar.

- D.M.Dunlopuvanetə görə Başkort etnonimi beşqur, başqur, yəni beş tayfa mənasını verir. Hətta o qeyd edir ki, başqırd dili bolqar dilinə yaxındır.

- Dilçi alim Ə. M. Aznabayev, bu sözün mənşəyi haqqında qeyd edir ki, söz aşağıdakı hissələrdən ibarətdir: baş+uğur+t: burada “beş” 5 rəqəmidir, “uqır” tayfa adı, “t” altayca çoxluq göstəricisidir O, həmçinin sözün etimologiyasını “Macarlar” uqar//uqır) və “bulqar” (bal - ugor//uqar//uqır) etnonimlərinin mənşəyi ilə də müqayisə edir.

- Başqırd tarixçisi R.Ş. D. Kuzeeva başqırd etnoniminin baş - əsas və kor(t) isə tayfa kimi mənalandırmışdır.

- Alim-etnoqraf N. C. Bikbulatovanın fikrincə başqırd etnonimi IX əsrin birinci yarısında Yaik çayı hövzəsində xəzərlərlə kimaklar arasında yaşamış əfsanəvi sərkərdə Başgirdin adından götürülüb.

•Antropoloq və etnoloq R.M. Yusupov hesab edirdi ki, türk dilində əksər hallarda “əsas canavar” mənasını verən “başkort” etnonimi əvvəllər “baçaqurq” şəklində irandilli mənbələrdə “baca” nəsil, uşaq, “qurq” isə canavardır. Başqa bir versiyasıda isə “baca” uşaq, nəsil və “qurd” qəhrəman, cəngavər kimi tərcümə olunur. Hunlar dövründən sonra etnonim özünün müasir vəziyyətinə baçaqurd - baçqurd - baçqord - başkord – başqort kimi dəyişmələrdən keçmişdir.

•Tarixçi və etnoloq Mixail Artamonov hazırda Başqırdıstan adlanan bölgədə yaşayan əhalini İran skif tayfası Buşxk (və ya Bwsxk) adının dəyişilmiş forması olduğunu irəli sürür.

Bütün bu fərziyələr, təbii ki, tarixən və indi Başqırdıstan adlanan bu ərazilərdə qədim tarixə malik igid türksoylu bir xalqın varlığını təsdiq etməkdədir. Lakin fikrimizcə, bu variantlardan elə xalq etimologiyasına əsaslanan “qurdların başçısı” mənasını verən fərziyyə daha məqsədəuyğundur. Bu versiyanı əsas götürsək, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, fikrimizcə hazırda Azərbaycan dilində işlədilən “başqırd” sözü “başqurd” şəklində işlədilsə daha məqsədəuyğun olar.

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ DİALOQ NƏZƏRİYYƏSİ

Abullayeva Arzu
Azərbaycan İdman Akademiyası
Tel: +994 70 309 14 15
abdulla.arzu@inbox.ru

Açar sözlər: nəzəriyyə, müəllim-şagird münasibəti, tədris, ünsiyyət, mübadilə, dialoq nəzəriyyəsi

Keywords: theory, teacher-student relationship, teaching, communication, exchange, dialogue theory

Dialoq nəzəriyyəsi hesab edir ki, ingilis dilinin tədrisinin mahiyyəti müəllim və tələbələr arasında dialoqdur. Dialoq təlimi bizə öyrədir ki, tədrisin əsas məqsədi tədris prosesində yeni məna formalaşdırmaqdır. Dialoq təlimi bilik əldə etmək və zəkanın inkişaf etdirilməsi, sosial dialoqun populyar formasında özünəməxsus xarakterini formalaşdırmaq üçün fəaliyyətdir. Baxtinin ilkin olaraq irəli sürdüyü dialoq nəzəriyyəsi indi ədəbi tənqidin ilkin kateqoriyasından kənara çıxaraq insan həyatının bütün sahələrini əhatə etmişdir. Baxtin həyatın və dilin mahiyyətinin ünsiyyət, ingilis dilinin mahiyyətinin isə dialoq olduğunu qəbul edirdi, bu isə o deməkdir ki, ingilis dilinin tədrisinin mahiyyəti müəllim və tələbələr arasında dialoqdur. Baxtinin müdafiə etdiyi dialoq nəzəriyyəsi müəllim-şagird münasibətinə uyğun gəlir. Danışiq, qarşılıqlı əlaqədə müəllim-şagird münasibəti artıq ənənəvi antaqonist münasibət deyil, subyektlər arasında mənəvi ünsiyyətdir. Baxtinin dialoq nəzəriyyəsi bundan ibarətdir ki, İngilis dilinin tədrisində yeni tipli müəllim-şagird münasibətinin qurulması üçün onun mühüm istinad və istinad əhəmiyyəti var. Müasir dialoqun atası kimi tanınan Martin Buber varlığın "şeyin özünə deyil, "sən" və "mən" arasındakı bir şeyə istinad etdiyini iddia edir, o qeyd edir ki, "mən" fərdi, başqaları obyekt kimi hesab etməməlidir. "Mən və o" münasibəti qurmalıdır, insan və dünya arasındakı əlaqə "mən-sən" əlaqəsi - Bohma görə "dialoq" adlanır. "Dialoq insanlar

arasında axan bir məna axını kimidir və bütün həmsöhbətlərə iştirak etməyə və onu paylaşmağa imkan verir və beləliklə, yeni anlaşmalar və konsensus yarana bilər."

2001-ci ildə yeni kurikulum standartlarının elan edilməsi ilə bəzi ölkələrdə ingilis dilində danışığ tədrisi inkişaf etməyə başladı. Bu illər ərzində onlar sinif fəaliyyətlərində, xüsusən ibtidai məktəblərdə görkəmli nailiyyətlər əldə etdilər, lakin bir çox problemlər də üzə çıxdı. Əsl dialoq təlimi müəllimlərlə ünsiyyət zamanı sosial dialoq vasitəsilə şagirdlərin bilik əldə etdiyi, intellektini inkişaf etdirdiyi, şəxsiyyət formalaşdırdığı bir fəaliyyət olmalıdır. Bu fəaliyyətlər həyata keçirildikdə, nadir hallarda tədris fəaliyyətinin öyrənilməsində həqiqətən dinamik bir ingilis dili sinfi əldə edildi. Ənənəvi mənada sinifdə müəllim və şagirdlər bir-birini "o" kimi görür və bir-birindən istifadə edirlər. Beləliklə, müəllimlər bilik lövhəsinə, tələbələr isə bilik qabına çevrilirlər. Başqa yanaşma odur ki, müəllimlər və tələbələr arasındakı münasibət bir istiqamətli və faydalı xarakter almağa başladı. Müəllim-şagird münasibəti dialoq prosesi olmalıdır. Tədrisdə müəllim-şagird dialoqu təkcə dar mənada dil danışığına aid deyil, həm də "açıqlıq", "qəbul etmə" və "dinləmə"nin iki tərəfini ifadə edir ki, bu da birgə yaşama, qarşılıqlı anlaşma və hər iki tərəfin qarşılıqlı mövcudluğu iştirak edir. Bərabər müəllim-şagird dialoqunda müəllimlər şagirdlərin fərdiliyinə önəm verir, şagirdləri bütövlükdə qəbul edir və başa düşür, tələbələrə səmimi yanaşır, yalan və iddiadan əl çəkirlər. Müəllim şagirdin qəlbini səmimi anlayanda, şagirdin seçiminə hörmətlə yanaşanda, şagird də müəllimə səmimi rəftar edir və müəllimin əvəzini öz həqiqi xarakteri ilə verir. Bu tədqiqatlar yeni müəllim-şagird münasibətlərinin qurulması üçün möhkəm nəzəri zəmin yaradır və dialoq ingilis dili dərində müəllim-şagird münasibətlərinin əsas mövzusunə çevriləcəkdir.

Hər şeydən əvvəl, dialoqun subyektiv münasibətinə gəldikdə, dialoq tədrisi demokratik və bərabərhüquqlu müəllim-şagird münasibətinə əsaslanmalıdır. Müəllim artıq ali hakimiyyət deyil, dialoqda bərabərhüquqlu subyektdir; Tələbələr artıq sadəcə dinləyici deyil, dialoqda bərabər əsasda iştirak edən subyektlərdir. İkincisi, dialoq prosesi nöqtəyi-nəzərindən dialoqla tədris əməkdaşlıq və qarşılıqlı təsir prosesidir.

Dialog ünsiyyətin universal formasıdır və özü ilə başqaları arasında qarşılıqlı əlaqə olmalıdır. Ənənəvi tədris metodları ilə müqayisədə danışiq üsulu ilə tədris prosesində ünsiyyət, əməkdaşlıq və təcrübə mübadiləsini vurğulayır və ya daha çox əhəmiyyət verir. Danışiq təlimi tələbələrə dialog şəklində sual, araşdırma və kəşf etmək təşəbbüsü göstərməyə təşviq edir. Müəllimlər öyrənmə təşəbbüsünü şagirdlərə verir, şagirdləri dərslərləri və müəllimlərin fikirlərini sual və sorğulamağa istiqamətləndirir, sonra isə fəal şəkildə düşünür və araşdırır. Belə bir prosesdə tələbələrin təfəkkür qabiliyyətini xeyli təkmilləşdirmək olar. Nəhayət, dialogun nəticəsi baxımından danışiq tədrisi biliyin yaradılmasına və formalaşmasına yönəlib. Dialog açıq və əhatəlidir və danışiq sinifində tədris zamanı dialogun məzmunu sadəcə tədris materiallarından daha çox şeydir. Bizim müdafiə etdiyimiz dialog nəzəriyyəsi ingilis dilinin sinifdə tədrisinə istiqamətləndirici təsir göstərir. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, dialog nəzəriyyəsi müəllif, mətn və oxucu arasında dialogdur, lakin ingilis dili müəllimləri dərslərlərin müəllifi deyillər, ona görə də onlar dialog nəzəriyyəsini sadəcə olaraq köçürə bilməzlər, əksinə, ideyanın mahiyyətini qavramalıdırlar. Dialog nəzəriyyəsi bərabərlik və açıqlığın sosial və mədəni şüurunu təklif edir. Fərqləri qoruyarkən ortaq nöqtə axtarır. Bu nəzəriyyə daha çox ingilis dili müəllimlərinə ingilis dili tədrisinin unikal cazibəsini müxtəlif perspektivlərdən araşdırmaq imkanı verəcək.

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANLARINDA “AD+FEİL” TIPLI SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

İlhamə Məhəmməd qızı Babanlı
BDU, Filologiya fakültəsinin “Dədə Qorqud”
elmi tədqiqat laboratoriyasının kiçik elmi işçi,
babanliilhama@gmail.com

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud”, söz birləşmələri, feil, isim, hal şəkilçiləri, dastan

Keywords: "Kitabi-Dede Gorgud", word combinations, verb, noun, case suffixes, saga

“Dədə-Qorqud” dastanlarında ”ad+feil” tipli feli söz birləşmələrindən geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Feli söz birləşmələrinin birinci tərəfi ismin müxtəlif hallarında adlarla ifadə edilir. Yiyəlik halı çıxmaq şərtilə, qalan hallar istər qoşma ilə, istərsə də qoşmasız söz birləşməsi yarada bilər.

Birinci tərəfi adlıq halda olan isimdən ibarət feli söz birləşmələri:

“Bəglər, qardaş uğrına Dəpəgöz ilə buluşuram”, “Bunda minnətlə almaqdan isə, anda babam yanında minnətsiz almaq yekdir”, “Yer kibi kətiləyin, torpaq kibi savrılalım!”.

Birinci tərəfi yönlük halda olan isimdən ibarət feli söz birləşmələri:

“Qılbaş bir qaç adam ilə binüp, Qazanın tayısı Aruzın evinə gəldi”. ”Dəpəgöz Oğuzdan çıxdı, bir yuca tağa vardı.”

Birinci tərəfi təsirlik halda olan isimdən ibarət feli söz birləşmələri:

“Malımızı, rızqımızı yağmaladılar, gerü döndilər”, ”Məni keçərsən, anı dəxi keçərsən və həm sənənlə gürəşəlim.”, ”Vardılar, Bayandır xanın, tövləsindən ol eki atı gətürdilər”.

Birinci tərəfi qeyri-müəyyən təsirlik halla ifadə edilən feli söz birləşmələrinin ikinci tərəfi təsirli feil olur.

“Bir-iki gögərçin öldürdi, döndi evinə gəli yürürkən Əzrayıl atının gözinə göründü “,” Aq çadır dikdilər, ala xalı döşədilər, ağca qoyun qırdılar, yedi yıllıq al şərab içürdilər”.

Birinci tərəfi yerlik halda olan isimdən ibarət feli söz birləşmələri.

Bu tip birləşmələrin birinci tərəfi ikinci tərəfdə icra olunan işi mənacə təyin edir: “Baqdı gördi Oğuzun ucında bir ala sayvan dikilmiş, bir imirzə xub yigit qırq yigit ilə sağında və solunda otururlar”, “Beyrəgi Qara Dərvənddə öldürmüşlər, uş da nişanı, sultanım!”, “Ağam Qazan, sası dinlü Gürcüstan ağzında otrarsan, ordun üstinə kimi qorsan?”

Yerlik hallı birləşmələrdə tərəflərin məna və qrammatik əlaqələri başqa birləşmələrin tərəfləri arasındakı əlaqələrə nisbətən zəif olur. Məhz buna görə də dilçilikdə yerlik halın feillərlə idarəsini ən zəif idarə adlandırırlar.

Birinci tərəfi çıxışlıq halda olan isimdən ibarət feli söz birləşmələri.

Bu birləşmələrin birinci tərəfi məkan bildirən sözlərlə, ikinci tərəfi isə hərəkət və iş feilləri ilə ifadə olunur. İsmi çıxışlıq halı digərlərinə nisbətən gec formalaşdığına görə funksyanı uzun müddət ismin yerlik halı yerinə yetirmişdir.

“Ala gözdən ayırdın, yigit məni!”, “ Oğlan buğanın alnından yumruğun gedirdi, yolundan savrıldı”, “ Qam-Ğan oğlu Bayındır yerindən turmuşdı”.

İsmi halları arasındakı paralelizmi “ Dədə-Qorqud”un dilində açıq şəkildə izləyirik ki, həmin uyğunluq və keçici xüsusiyyətlərin bəzi nümunələri indi də bu və ya digər şəkildə özünü göstərir. Azərbaycan dilindəki feli birləşmələr arasında olan paralelizmi aşağıdakı şəkildə görürük: 1. Təsirlik və yönlük hallı feli birləşmələr. 2. Təsirlik və yerlik hallı feli birləşmələr. 3. Təsirlik və çıxışlıq hallı feli birləşmələr. 4. Yönlük və yerlik hallı feli birləşmələr. 5. Yerlik və çıxışlıq hallı feli birləşmələr. Göründüyü kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında “ ad+feil” tipli feli söz birləşmələrindən geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Belə söz birləşmələri “Orxon-Yenisey” yazılı abidələrində də işlənir ki, bu da dilimizin daha qədim tarixə malik olduğunu bir daha sübut edir.

ETHNIC PEJORATIVES IN ENGLISH

Sabina Nuraliyeva
Azerbaijan University of Languages
Tel: +994502766772
sabina.bagiyeva.sb@gmail.com

Key words: pejoratives, ethnic, derogatory attitude, discrimination, intercultural communication

Açar sözlər: peyorativlər, etnik, alçaldıcı münasibət, ayrı-seçkilik, mədəniyyətlərarası ünsiyyət

Ethnic pejoratives (linguistic concepts denoting negative traits of ethnic groups) occupy an important place in sociolinguistics and the study of language as a sociocultural phenomenon. Their use raises questions about ethics and reinforces social stereotypes. This article examines the main types of ethnic pejoratives in the English language, their historical roots, modern use, and consequences in the context of intercultural communication.

Ethnic pejoratives reflect manifestations of discrimination in the linguistic field. As Lee Vine notes, these expressions are often based on distortion of historical data or cultural features of a particular group (6, p. 23). They are words or expressions that convey a derogatory attitude towards certain ethnic groups.

According to Johnson (1, p. 45), pejoratives are formed through preconceived social attitudes and are often reinforced through popular culture. Such words can be used as a means of discrimination, conscious or not, which highlights their sociocultural significance.

Ethnic pejoratives originate from the colonial era and are reinforced by economic and cultural inequality. For example, the word “*coolie*”, used to describe South Asian workers in the colonies, carries negative connotations associated with low social status (2, p. 45). Historically, such expressions have often served as a tool

to consolidate the power of dominant groups over minorities. For example, in the United States, the word “*Jim Crow*” became a symbol of racial segregation and discrimination against African Americans (3, p. 78).

In the modern world, ethnic pejoratives are gradually losing their place in public discourse due to efforts to promote tolerance and political correctness. However, such expressions can still be found in everyday speech, literature, or popular culture. For example, 20th century films often used stereotypical expressions for comic effect, which is today considered unethical behavior (4, p. 112). According to research by Roberts (2018, p. 56), the use of such words in the media space causes widespread discussion and criticism, which contributes to their gradual disappearance from the lexicon. However, the Internet and social media sometimes serve as a platform for the revival of such terms.

Ethnic pejoratives have a significant impact on intercultural communication. They create barriers, promote misunderstandings, and reinforce bias. As Johnson (1, p. 47) notes, the use of such terms can lead to conflicts and the isolation of certain groups. Countering these phenomena includes education, promoting communication ethics and creating positive images in the media. For example, the “*Say No to Hate Speech*” initiative aims to combat hate speech and discrimination in the public sphere (5, p. 58).

Ethnic pejoratives are a complex phenomenon that requires deep analysis and understanding. Their historical legacy and contemporary use highlight the need for a responsible approach to language. The fight against ethnic pejoratives should be aimed at creating a more inclusive and respectful society.

Literature

1. Johnson, M. (2005). *Language and Bias*. London: Routledge.
2. Davis, C. (2008). *A History of the English Language*. New York: Oxford University Press.
3. Grant, E. (2015). *Race and Language in the USA*. Chicago: University of Chicago Press.
4. Smith, R. (2020). *The Ethics of Speech in Modern Society*. Boston: Harvard University Press.
5. Roberts, A. (2018). *Internet and Hate Speech*. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Вайн, Л. (1999). "Лингвистика дискриминации". Москва: Наука.

ELLİPSİSİN LİŖQVİSTİK NƏZƏRİYYƏLƏRDƏ YERİ

Cəmilə Ağamalyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
Müəllim, doktorant
Tel: 050 400 44 12
jama.ns@mail.ru

Açar sözlər: *ellipsis, danışiq dili, kontekst, dialoq, replika, natamam ifadələr*

Key words: *ellipsis, colloquial speech, context, dialogue, replica, incomplete expressions*

Ellipsis, mənada heç bir itki olmadan nəzərdə tutulan söz və ya cümlənin buraxılmasıdır. Konkret dil vahidinin buraxılması yalnız kontekstdən, əvvəlki və ya sonrakı ifadələrdən və ya ümumi danışiq vəziyyətindən asılı olaraq asanlıqla başa düşülə bilər. Bu, bəzən ifadəni daha qısa, təsirli və canlı edir [3, s.292]. Ellipsisdən əsasən təkrarlanmanın qarşısını almaq üçün istifadə olunur. İngilis dilində və digər dillərdə ellipsisin təbiəti çox vaxt boşluqların yaradılması ilə əlaqələndirilir.

Ellipsisin yaranma zərurəti, dilin inkişafının qanunlarından biridir. Bu qanun, insanların ünsiyyət zamanı daha az zehni və fiziki enerji sərf etməyə çalışaraq, dilin formalarını daha effektiv və sadə etməyə istiqamətlənmişdir. Bu səbəbdən, ellipsisin istifadə edilməsi dilin sadələşməsinə və qənaətə xidmət edir.

Bəzi dilçilər ellipsisi dilin deqradasiyası, onun sadələşməsi, ənənəvi qrammatika qaydalarının ləğv edilməsi, düzgün və yanlışın müəyyən edilməsi, dilin deformasiyası kimi qəbul edirlər və bunun ingilis dilində danışanlar arasında tam anlaşılmazlığa səbəb ola biləcəyini iddia edirlər.

C. Kennedinin fikrincə, elliptik konstruksiyanı linqvistik baxımdan nəzərdən keçirərkən, onu struktur-qrammatik vahid kimi təqdim etmək mümkündür. Elliptik cümlənin struktur-semantik təşkili, mənanın tam olmaması və onun necə tamamlanması baxımından araşdırılır. Belə bir tamlığın bərpası üçün mənbə kimi dialoq və nitq kontekstləri, eləcə də real vəziyyətlərdən istifadə oluna bilər [2, s.23].

Ellipsis ən çox qeyri-rəsmi danışığda özünü göstərir. Çünki canlı ünsiyyətdə özünü göstərən sürətlilik, emosional rəngarənglik və təbii səlislik kimi hallar ellipsisin yaranmasına səbəb olur. Dialoji nitqdə bu daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Danışığ zamanı tərəflər ifadələrin bəzi hissələrini qısaltmağa, yəni ellipsisdən istifadə etməyə çalışırlar.

Cümlədə "buraxılmış" komponentlərin tamlığı, sintaktik paralellizm və leksik təkrarlama vasitəsilə təmin edilir. Sintaktik paralellizm, sonuncu və əvvəlki replikanın qrammatik xüsusiyyətlərini, yəni cümlənin quruluşunu, sintaktik modelini və ya morfoloji quruluşunu məntiqi şəkildə bərpa etmə imkanı yaradır. Leksik təkrarlama isə məna və ya strukturuna görə bir-biri ilə bağlı olan replikalarda sintaktik paralellizm ilə leksik tamlığı təmin edir. Məsələn:

Mickael: *Where are you now?*

Emily: *Istanbul [1, s.324].*

Bu nümunədə birinci replika məlumat əldə etmək üçün verilən sualdır, cavab replikası isə söhbətin mövzusunu davam etdirir və soruşulan məlumatı təqdim edir. Zərurət olmadığı üçün cavab replikasının əsas hissəsi buraxılıb, yalnız çox qısa bir cavab qalıb. Bununla belə, dialoq replikalarının elementlərinin təşkili sayəsində mövzu vahidliyi qorunub. Bu, dialoq replikalarının elementlərinin paylanması ilə təmin edilir: sualda (*Where are you? - Haradasan?*) tematik elementlər və cavabda (İstanbul) mövzunun özü, dialoqun məntiqi-semantik bütövlüyünü qoruyur. Sintaktik paralellik əsasında cavab replikasını, başlanğıc ifadəni təkrarlayaraq bərpa etmək olar (*Where are you now? – I'm in Istanbul. - Haradasan? – Mən İstanbuldayam*).

Deyilənləri ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, ifadələrin tam olmaması danışığ dilinə xas bir haldır və bu, həm ədəbi əsərlərdə, həm də real ünsiyyət zamanı özünü göstərir.

Ədəbiyyat

1. Dean A. M. The Lost Library. – UK: Pan Macmillan, 2012. – 516 p.
2. Kennedy C. Argument Contained Ellipsis // Linguistics Research Center Report. – Santa Cruz: University of California, 1994. – 94(03). – 41 p.
3. Ярцева В.Н. Исторический синтаксис английского языка. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1961. – 308 с.

MƏKTƏBLƏRDƏ PSIXOLOJİ SAĞLAMLIĞA ÜMUMİ BAXIŞ

Jalə Mirzə qızı Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Ümumi Psixologiya kafedrası, Müəllim
Tel: 994554414319
m_jale@rambler.ru

Açar sözlər: psixoloji sağlamlıq, məktəb psixoloqu, psixoloji iş, müdaxilə proqramı, ailə ilə əməkdaşlıq.

Keywords: psychological health, school psychologist, psychological work, intervention program, cooperation with family.

Psixoloji sağlamlıq nədir? Psixoloji sağlamlıq anlayışı xarici mənşəlidir, hərfi mənası psixoloji dayanıqlıq, toparlanma, tez sağalma gücü, bərpa və möhkəmliyə uyğundur.

Danılmazdır ki, uşaqlar həyatı boyu istər ailədə, istər məktəbdə onlara dərinlən təsir edən, sarsıdan və qorxudan mənfi həyat hadisələri ilə qarşılaşırlar. Həmyaşıl mübarizələri, müəllim tutumu, güvənsiz məktəb çevrəsi, qısnama halları, ekonomik çətinliklər, qəzalar, müharibə, terror, təbi fəlakətlər, valideyn itkisi, valideynlərin xroniki xəstəliyi, boşanma, ailə içi şiddət və s. kimi vəziyyətlər şagirdlərin sosial münasibətlərinin, davranışlarının, akademik funksionallığının, emosional inkişafının pozulmasına səbəb ola bilər. Bu stress yaradan hadisələrə hər uşaq fərqli reaksiya verir, bəzi uşaqların reaksiyaları patoloji hala çevrildiyi halda, bəzilərinin bu çətinliyi asanlıqla aşdığı görülmüşdür. Bunun əsas səbəblərindən biri məhz sahib olduqları Psixoloji sağlamlıqdır, dayanıqlılıqdır.

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində psixoloji sağlam uşaqların stressə qarşı daha dayanıqlı, yüksək mənlilik hissəsinə sahib olduqları, davranış və emosiyalarını idarə edə bildikləri, çətin situasiyalar qarşısında fiziki və ya emosional pozuntulara məruz qalmadıqları görünür. Psixoloji sağlamlıqları dəstəklənən uşaqların yetişkinlik dövrlərində də çətinliklər zamanı daha dayanıqlı olduqları, daha sağlam addımlar

atdığı, uzun ömür yaşadıqları, münasibətlərində daha xoşbəxt, iş yerində daha uğurlu, depresiyaya düşmə ehtimalı daha düşük olduğu məlumdur.

Psixoloji sağlamlıq bəzi insanlara xas olan qeyri-adi bir xüsusiyyət deyil, öyrənilə bilən və xüsusi çalışmalarla inkişaf etdirilə bilən bir davranış şəklidir. Eyni zamanda Psixoloji sağlam olmaq hər zaman xoşbəxt olmaq və heç vaxt kədərlənməmək deyil. Biz uşaqların həyat boyu qarşılaşdıqları çətinliklərini dəyişdirə bilmərik, problemləri aradan qaldıra bilmərik, lakin onlara öhdəsindən gəlməyi, çətinliklərlə baş edə bilməyi öyrədə bilərik.

Məktəb həyatında öncəlik akademik inkişaf olsa da, uşaqların şəxsi inkişafını, emosional və sosial inkişaflarını dəstəkləmək ən az akademik proses qədər önəmlidir. Məktəblər şagirdlərdə psixoloji sağlamlığın qazandırılma biləcəyi ən ideal məkanlardan biri olduğuna görə bu sahələri dəstəkləyən proqramlara, bütün şagirdləri əhatə edən psixoloji sağlamlıqları artırmağa yönəlik strategiyalara daha çox yer verildikdə, şagirdlər sosial emosional baxımdan daha yaxşı inkişaf edəcək, daha uyumlu davranışlar göstərəcək, daha az stressə məruz qalacaq və bunun sayəsində akademik uğurunu artırıcaq, şagirdlərin öyrənməyə, məktəbə qarşı müsbət fikirləri formalaşacaq, özünü daha güvəndə hiss edəcək. Psixoloq və pedaqoji heyət müxtəlif situasiyalar zamanı önləyici tədbirlər görsələr də xüsusi hazırlanmış sistemli çalışmalar toplusuna ehtiyac vardır. Sistemli şəkildə keçirilən psixoloji sağlamlıq çalışmaları təkcə məktəb üçün deyil, şagirdlərin bütün həyatına müsbət təsir edəcək.

O da doğrudur ki, şagirdə ediləcək müdaxilənin uğurlu alınması üçün məktəb, ailə və cəmiyyət bir-biri ilə əlaqədə çalışmalıdır. Güclü, dəstəkləyici ailə bağları, valideynlər arasında harmoniya, sağlam bacı-qardaş münasibətləri, güvənli sosial dəstək, dəstəkləyici cəmiyyət, təsirli müəllim şagird münasibəti, psixoloji sağlam pedaqoq, müsbət dost münasibətləri, ailələrlə birgə fəaliyyət vəziyyətdə daha tez təsir edəcək.

Psixoloji sağlamlıq çalışmalarının icrasına nə qədər erkən başlanılsa o qədər tez müsbət nəticələr alınar. Düzdü, bəzi şagirdlərdə gözlə görülə bilən emosional narahatlıqlar olduğu zaman məktəb və pedaqoqlar dəstək göstərsələr də, bəzi uşaqlar

susaraq, sakit davranaraq, heç nə paylaşmayaraq emosional sıxıntılarını, narahatlıqlarını içində yaşayır. Belə olan halda xüsusi hazırlanmış dəyərləndirmə ölçəyi ilə fərqli yaş dövründə olan şagirdlərin psixoloji sağlamlıq səviyyəsi ölçülüb daha düzgün tədbirlər görülmə bilər.

Həmçinin Risk faktorlarının fərqli dərəcələrdə də olsa görülmə ehtimallarına görə psixoloji sağlamlığa yönəlik məktəb əsaslı proqramlar bütün uşaqları əhatə etməlidir. Bu proqramlar vasitəsilə psixoloji dayanıqlılığın inkişaf etdirilməsi uşağı həyata qarşı hazırlıqlı vəziyyətə gətirir.

Beləliklə, yuxarıdakı fikirləri ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, məktəblərə verilən tələblər təkcə öyrətmə ilə məhdudlaşmır. Şagirdlərlə onların psixoloji sağlamlıqlarına yönəlik çalışmalar keçirilməli, bu zaman onların fərdi xüsusiyyətləri, ailələri və sosial çevrələrinə də diqqət edilməlidir. Məktəblərdə keçirilən psixoloji çalışmaların daha təsirli olması üçün ailə daxilində də bu çalışmaların davam etdirilməsi önəmlidir. Bu zaman daha tez və uğurlu nəticə əldə ediləcəkdir.

ABİDƏLƏR MÖHTƏŞƏMİ - “KİTABİ - DƏDƏ QORQUD”

Briliant Hacıyeva
AMEA, Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu,
Kitabxana müdiri
Tel: 051-832-69-35
[*kitabxana.elyazmalar@gmail.com*](mailto:kitabxana.elyazmalar@gmail.com)

Açar sözlər: Türk dünyası, Kitabı-Dədə Qorqud, epos, abidə, dastan

Keywords: Turkic world, Kitabı-Dede Gorgud, epos, monument, epic

Ümumtürk ədəbiyyatının yeganə yazılı eposu, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının qədim yazılı abidəsi, türk elinin, türk dünyasının ən böyük söz abidəsi, oğuz türk dastanı sözsüz ki, “Kitabi - Dədə Qorqud” dur. Azərbaycan xalqının tarixi keçmi-şini əks etdirən möhtəşəm sənət abidəsində vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, müdriklik, oğuz türklərinin dünyagörüşü, mənəvi dəyərləri, adət-ənənələri, Azərbaycan toponimləri əks olunub. Dastan dilimizin incəliklərini, tarixi hadisələri və şəxsiyyətləri, xalqımızın mədəniyyətini öyrənməkdə əvəzsiz mənbədir. “Kitabi-Dədə Qorqud” həm də dünyada dastan mədəniyyətinin zirvəsidir. Bu dastan türk təfəkkürünün dünyaya bəxş etdiyi unikal ədəbi abidədir.

İki yüz ildən çoxdur ki, dünya alimlərinin diqqət mərkəzində olan "Kitabi-Dədə Qorqud" bir çox dillərə tərcümə olunub, tarixçilərin, etnoqrafların, filosofların, folklorşünasların, xüsusən də dilçilərin tədqiqat obyektinə çevrilib. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dünyaya tanıtılması və ilk dəfə tədqiqata cəlb edilməsi alman diplomatı və şərqşünası, türkoloq Henrix Fridrix fon Ditsin təşəbbüsü nəticəsində olub. Ditsin 1815-ci ildə alman dilinə tərcümə edərək çap etdirdiyi “Basatın Təpəgözü öldürməsi” boyu 25 dilə çevrilərək nəşr olunub. 1916-cı ildə Türkiyədə türkiyəli tədqiqatçı Kilisli Rifat tərəfindən həmin dövrdə istifadə olunan ərəb əlifbası ilə nəşr olunub. 1938-ci ildə türkiyəli tədqiqatçı Orxan Şaiq Gökyay dastanı ikinci dəfə nəşr etdirib. Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki kitabın nəşri dastanın orijinal əlyazma nüsxəsinə deyil, üzü köçürülmüş orijinal mətn nüsxəsinə əsaslanıb.

Dədə Qorqud dastanlarının iki əlyazma nüsxəsi mövcuddur. Birinci əlyazma Drezden nüsxəsidir, ikinci isə Vatikan əlyazma nüsxəsidir. Vatikan nüsxəsi son dövrlərdə aşkar edilib və 1950-ci ildən sonra elm aləminə məlum olub. Vatikan nüsxəsinin zəif olması və əlyazmanın naqis olması ətrafında formalaşan fikir birliyi səbəbindən türk dünyasında aparılan araşdırmaların əksəriyyəti Drezden əlyazma nüsxəsinin əsas nüsxə olması fikrinə əsaslanıb.

Bu ədəbi abidənin geniş təbliği, təşviqi, Dədə Qorqud irsinin daha dərinədən öyrənilməsi ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Ulu öndər 1997-ci il aprelin 20-də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyi haqqında fərman, 1999-cu il fevralın 21-də isə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının tədbirlər planı haqqında” sərəncam imzalayıb. Ümummilli liderin 2000-ci ildə imzaladığı növbəti fərman isə “Bakıda Dədə Qorqud heykəlinin ucaldılması və “Dədə Qorqud dünyası” tarixi-etnoqrafik kompleksinin yaradılması” ilə bağlı olub. Həmçinin 2000-ci ildə dastanın 1300 illik yubileyi türkdilli ölkə rəhbərlərinin iştirakı ilə dövlət səviyyəsində qeyd olunub. Ulu öndər Heydər Əliyevin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının təbliği və təşviqi istiqamətində gördüyü işləri prezident İlham Əliyev əzmlə davam etdirərək 2013-cü ildə Dədə Qorqud adına salınmış parkda ucaldılan “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin açılış mərasimində dastanı Azərbaycan xalqının milli sərvəti adlandıraraq qeyd edib ki, hər bir azərbaycanlı üçün əziz olan bu əsərdə xalqımızın həyat tərz, məişəti, psixologiyası əks olunub.

Azərbaycan xalqının mədəni sərvətlər xəzinəsində müstəsna yer tutan və əsrlərdən bəri milli-mənəvi varlığımızın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilən “Kitabi-Dədə Qorqud” ən qədim dövrlərdə həyat və ölümdən, vəfa və xəyanətdən, məhəbbət və nifrətdən, igidlik və qorxaqlıqdan, xeyir və şərdən bəhs edir. Mübaliğəsiz demək olar ki, hazırda bütün dünyada "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanına bərabər epos yoxdur. Bu dastan türkün qədim, zəngin ruha malik olduğunu sübut edir. Eposu oxuyan hər bir insan, şübhəsiz, fəxr edir ki, nə yaxşı belə bir mənəvi abidəmiz var. Nəsillər bir-birini əvəz edib, əsrlər dəyişib, ancaq Qorqud dədənin söylədikləri həmişəki

müdrikliyi ilə bərabər, əzəli tərəvətini saxlayıb. Epik yaddaşımız, düşüncə qaynağımız, yazılı və şifahi ədəbiyyatımızın başlanğıcı, qədimliyimizi bizə çox gözəl şəkildə çatdıran bu eposu oxumalı, öyrənməli, ənənəni gələcək nəsillərə çatdırmalıyıq.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ТУРЕЦКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЛИТЕРАТУРАВЕДЕНИЯ В ИЗУЧЕНИИ ЭПОПЕИ «ДЕДЕ ГОРГУД»

Эльнара Буниятова
НАНА Институт Востоковедения имени З.М.Буниятова
«Отдел истории и теории науки востоковедения»
научный работник,
Tel: 0708333231
buniyatova-elnara@mail.ru

Açar sözlər: tədqiqat, ədəbiyyat, yaradıcılıq, xalq, folklor

Key words: research, literature, creativity, folk, folklore

В данном исследовании, в соответствии с поставленной задачей, анализируются (особенности) основные принципы взаимодействия турецкого и азербайджанского литературоведения в изучении фольклора.

В качестве предмета исследования, нами выбрано народное сказание «Книга Деда Горгуда», являющееся легендой устного народного творчества и первым величайшим творением письменной литературы Азербайджана. Чрезвычайно ценны слова великого Гейдара Алиева, сказанного по поводу этой книги: «Книга моего Деда-Горгуда» принадлежит всему тюркскому миру, родиной её является Азербайджан, ее владельцем является азербайджанский народ и независимое Азербайджанское государство».

Выдающий исследователь Азербайджанской литературы и азербайджанского фольклора, Президент АМЭА, академик Иса Габиббейли в своем фундаментальном труде «Книга моего Деда-Горгуда; письменный эпос или эпopeя» писал: «В широком смысле «Книга моего Деда-Горгуда» занимает важное место в литературном сознании тюркского мира, в особенности в истории Азербайджанской литературы». Академик Иса Габиббейли, справедливо отмечает, что «Книга Деда-Горгуда» является величайшим сказанием – эпopeей огузских племён, отличающихся богатой историей и

занимающих особое место в общетюркской родословной». Выдающийся турецкий ученый, профессор Фуад Копрулу, оценивая роль «Книги Деда-Горгуда» в истории литературы считал, что эпос Деда-Горгуда, по своей значимости, стоит на первом месте все тюркской литературы, вместе взятой. В начальной стадии своего зарождения, начиная с древних времен вплоть до VII века, в качестве совершенного художественного эпического творения «Книга моего Деда-Горгуда» вобрала в себя различные сказания и повествования и представила их в синкретическом единстве с народной поэзией. В целом эпос «Книга моего Деда-Горгуда» представляет собой непревзойдённое эпическое литературное творение, как величайший образец художественно-литературного творчества азербайджанского народа. Следует отметить, что «Книга моего Деда-Горгуда» наряду с величайшим литературным художественным достоинством, имеет исключительно важное общественно-историческое значение. Самосоздание этого величайшего литературно-художественного творения указывает на исторические территории Турции, Азербайджана и Туркменистана как ареал, прародина огузских племен.

Резюмируя вышеизложенное о художественно-литературном статусе «Книги моего Деда-Горгуда», необходимо констатировать ее непревзойдённое значение в качестве первого величайшего творения письменной литературы Азербайджана, созданного на основе устного народного художественно-литературного творчества. Следует отметить, что основной задачей данной научной работы, в первую очередь является, применение краткого обзора исследований азербайджанских и турецких ученых в изучении литературного наследия «Книги моего Деда-Горгуда». Излагая основные литературоведческие положения «Книги моего Деда-Горгуда», необходимо отметить огромную роль азербайджанских и турецких ученых, литераторов, литературоведов по исследованию величайшего литературного наследия наших предков – «Книги моего Деда-Горгуда». В их числе особой значимостью обладают выдающиеся азербайджанские ученые, академик Иса Габиббейли, народный писатель

Азербайджана Анар, Бакир Чобанзаде, Гамид Араслы, Мамед Гусейн Тахмасиб, Абдулазал Дамирчизаде, акад. Тофик Гаджиев, акад. Камал Абдулла и другие. Наряду с азербайджанскими учеными, также целая плеяда видных турецких ученых-литературоведов, таких как Орхан Шаиг Гектай, Фуад Копрулу, Фарух Сумер, Магеррам Вургун, Фахраддин Кирзиоглу, Нихат Сами Банарлы, Ахмед Кабаклы, Фикрет Туркмен, Матин Акитан, Юсиф Азман внесли важный вклад в исследование вышеуказанного, величайшего литературного наследия наших предков. «Книга моего Деда-Горгуда» в первые была издана под названием «Книга Деда-Горгуда» видным турецким ученым Магеррам Эргуном, позже профессором поэтом публицистом Орхан Шаиг Гектаем. Важный вклад в исследование литературного наследия «Книга моего Деда-Горгуда» внес выдающийся турецкий ученый-тюрколог Фахраддин Кирзиоглу, который оставил обширный материал различных версий Огузнаме.

Резюмируя выше изложенное о художественно-литературном статусе «Книга моего Деда-Горгуда», необходимо констатировать ее непревзойдённое значение в качестве уникального образца, как первого величайшего творения письменной литературы Азербайджана, созданного на основе устного народного, художественно-литературного творчества.

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN DİLİNDƏ ARXAİZMLƏR

Əfranə Həsənli
Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filialı
müəllim
efrane.hesenova96@gmail.com

Açar sözlər: Füzuli, dil, ədəbi dil, qəzəl, arxaizm

Keywords: Fuzuli, language, literary language, ghazal, archaism

Dahi şair Nəsimidən sonra Məhəmməd Füzuli ana dilimizdə şeirin ən gözəl nümunələrini yaratmışdır. Füzuli, xüsusilə, Azərbaycan ədəbiyyatında, həmçinin ümumi Orta Şərq ədəbiyyatında çox mühüm bir yer tutur. Onun poeziyası, sadə və dolğun ifadəsi ilə həm fəlsəfi, həm də əxlaqi mənalara kəşf edən bir sənət əsəri kimi qiymətləndirilir. O, ədəbi dilin təkmilləşdirilməsi və zənginləşdirilməsi üçün bir çox yeni üslub və təfəkkür formaları təqdim etmişdir. Sözü estetik gücü şairin qəzəllərində, ilk növbədə, bənzərsizliyi ilə seçilir. S.Əlizadə yazır ki, “usta şairin dilinin bədii məziyyətlərini araşdıran alimlər bir daha bu fikrə gəlirlər ki, sənətkar mükəmməl bənzətmə örnəkləri yaratmışdır. Ancaq Füzuli təşbehlərində mükəmməlliyyənin nədən ibarət olması mükəmməl izah edilməmişdir... Füzuli bənzətmələri ona görə mükəmməldir ki, sözün abstraktlaşdırma və ümumiləşdirmə xarakterini maksimum dərəcədə əks etdirir” [2, s.10]. Tofiq Hacıyevin təbiri ilə desək, “Füzuli milli ədəbi dili yox var etmişdir” [3, s. 298].

Füzulinin Divanının dili rəngarəng və çoxcəhətlidir. Ə.Dəmirçizadənin fikrincə, “Füzuli öz əsərlərində Azərbaycan dili vahidlərindən, xüsusən canlı danışığa daha çox istifadə olunan qaydalardan, söz və ifadələrdən müxtəlif məqamlarda istifadə etmiş və beləliklə də şeirlərində Azərbaycan dilinin aparıcı ahəngini daha da gücləndirmişdir.” [1, s.38-195] Dahi şairin dilində işlənən qədim Azərbaycan dili sözlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) Tam arxaik leksika;

b) Nisbi arxaik leksika.

Danuqluq-şahidlik deməkdir.

Şərilən gər tutsalar əsrük sözünə etibar,

Qanıma vergay danuqluq iki əyyarın sənin[6,s.345]

“Kitabi-Dədə Qorqud dastanının dilində **“danuq”** sözü **“tanuq”**, Nəsiminin qəzəllərinin dilində isə **“tanıq”** fonetik variantında işlənmişdir. Müasir Azərbaycan dilində d-t əvəzlənməsi baş verərək bəzi sözlərin kökündə izini saxlamışdır. Məsələn, tanış, tanış-biliş, tanınmaq və s.

“Dutsağ”- məhbus, dustaq. Zar könlüm təndə zindani-bəla dutsağıdır,

Rəhm qıl, dövlətli sultanım, mürüvvət çağıdır[6,s.348]

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının boylarında bu söz **dutsaq** şəklində işlənmişdir. Məsələn, Qırq yigidlə oğlu Uruzı dutsaq etmişüz[5,s.38-78].

Sayru-xəstə, naxoş.

Qəm yolunda mən qalıb, getdisə məcnun, yox əcəb,

Sayruya düşvardır həmrəylik etmək sağ ilən[6,s.256)].

Yügüş-çox, xeyli. Şərm qıl sərgiranlıq etmə yügüş, Həddini tanı, gəl ayağıma düş[7,s.240]. **Yügüş** sözü eyni mənada M. Kaşğarının, V. Radlovun lüğətində qeydə alınmışdır. **Öküş** variantında isə Nəsiminin şeirlərinin dilində işlənmişdir. Orxon Yenisey abidələrini dilində isə **üküs/üküş** variantına rast gəlinir. Məsələn, Yok çığan bodunıg kop kobartdım, çığan bodunıg bay kılıtım, az bodunıg üküş kılıtım. [8,s.270]

Nisbi arxaik leksikaya müasir xalq danışığı dilində, dialekt və şivələrdə müstəqil və ya birləşmələrin tərkibində rast gəlinən söz qruplarıdır. Füzulinin dilində nisbi arxaik leksikaya aid sözlər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir.

Ari-təmiz, saf.

Kəmali-hüsni-məşrəb, ari olmaqdır təərrüzdən,

Riya əhlinə həm çox etiraz etmək riyadəndir. [6,s.105].

XV əsr ədəbi dilində **ari** sifəti intensivliyi ilə seçilir. Müasir Azərbaycan ədəbi dil baxımından “**ari**” sözü arxaik hesab olunur. Ölkəmizin cənub rayonlarında (Lənkəran, Masallı və s.) xüsusi feili birləşmələrin tərkibində qalmışdır. Məsələn, düyü arıtmaq.

Varmaq-çatmaq, getmək, yetişmək.

Vaiz övsafi-cəhənnəm deyər, ey əhli-vərə,

Var onun məclisinə, bil ki, cəhənnəm nə imiş[6,s.159].

Varmaq feili çox qədim feillərdəndir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində, klassik şairlərin əsərlərinin dilində daha çox təsadüf olunur. Məsələn, “Var yerinə oturğıl, ərə varan yerindən dura, mən qopuz çalım, qol saluban oynaya”(Dədə Qorqud” dastanı).Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün işləkliyini tamamilə itirmiş olsa da, Qazax dialektində(varıb getmək-uzaqlaşmaq) öz işləkliyini saxlamışdır.

Füzulinin Azərbaycan dilində yaratdığı şeirlər və ədəbiyyat, Türk dilinin zənginləşdirilməsində və inkişafında böyük rol oynamış, həm də o dövrdə və sonrakı dövrlərdə şairlər üçün əvəzsiz bir nüsxə olmuşdur. Füzuli yalnız şair deyil, həm də dilin estetik və fəlsəfi imkanlarını inkişaf etdirən böyük bir sənətkar idi. Onun ədəbi irsi zaman-zaman yeni nəsillərə öz gücünü və dəyərini göstərməyə davam etmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1984,307s

2. Əlizadə S. Füzulinin gizli sözlü. Bakı, Elm, 1986, 180s 3.Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dil tarixi, Bakı.
3. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004, 333s.
4. Kitabı-Dədə Qorqud. Öndər nəşriyyatı, 2004,375s.
5. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: 2005, 399s
6. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı: 2005, 335s
7. Şükürlü Ə.Qədim türk yazılı abidələrinin dili.Bakı,2005,409s

V. ŞEKSPIRİN “HAMLET” ƏSƏRİNDƏ HƏYAT VƏ ÖLÜM METAFORALARI

*Ceyran Zaur qızı Əliyeva,
BDU Qazax filialının müəllimi
Tel: (050) 752-31-30
teacherjeyran@mail.ru*

Açar sözlər: *həyat, ölüm, olmaq, olmamaq, fəlsəfi, yuxu, metafora*

Keywords: *life, death, to be, not to be, philosophical, dream, metaphor*

Vilyam Şekspir, dünya ədəbiyyatının ən tanınmış yazıçılarından və dramaturqlarından biri olaraq, əsərlərində metaforaların gücünü ustalıqla istifadə edir. Onun metaforaları yalnız sözlərin gözəl bir oyunu deyil, eyni zamanda insanın həyat təcrübəsinin, hisslərinin və mübarizələrinin dərin və hərtərəfli təhlilini təqdim edən sirli və fəlsəfi kölmələrdir. Şekspir, dilin ifadə gücündən istifadə edərək, sözlərin adi mənalarının hüdudlarını aşır və dərin mənə qatlarına çatır. Metaforalar, onun əsərlərində yalnız bədii bir üslub deyil, həm də oxucunun düşüncəsini və hisslərini hərəkətə gətirən, onun tənqidi təfəkkürünə təkan verən güclü bir vasitədir.

Vilyam Şekspirin "Hamlet" əsəri, onun ən uzun pyesi olmaqla, həyat və ölüm haqqında suallara cavab axtaran bir şah əsərdir. Əsər müxtəlif psixoloji və fəlsəfi mülahizələrlə də şərh olunur. Əsərin əsas obrazı olan Hamletin dili ilə yazıçı bir sıra fəlsəfi baxışlarını dilə gətirir.

Hamlet əsərdə pessimist və nihilist birisi kimi təsvir edilir. Həyat onu yormuş və buna görə də o, ölümü arzulayır. O, hətta bəzən intihar barədə düşünür və belə nəticəyə gəlir ki, intihara mane olan hər hansısa bir müqəddəs vəzifə və ya dərin dini hiss deyil, sadəcə qorxudur.

To be, or not to be, that is the question:

Whether 'tis nobler in the mind to suffer

The slings and arrows of outrageous fortune,

*Or to take arms against a sea of troubles
And by opposing, end them?
To die—to sleep,
No more; and by a sleep to say we end
The heart-ache and the thousand natural shocks
That flesh is heir to: 'tis a consummation
Devoutly to be wish'd. To die, to sleep; (Hamlet, III).*

Pyesin üçüncü səhnəsindən olan bu hissə Qərb ədəbiyyatında məşhurdur. İlk misralarında “Olmaq və ya olmamaq” sualı vasitəsilə mövcudluq mifi bizə çatdırılır. Şekspirin faciələrində real varlıq və yoxluq anlayışlarına tez-tez rast gəlinə də, “Hamlet” əsərində bu anlayışların fəlsəfi izahı öz kuliminasiyasına çatır.

Ədəbi tənqidçilər bu məşhur sətirlərə saysız-hesabsız şərhlər vermişlər. Əksər tənqidçilərin gəldiyi nəticə odur ki, Hamlet obrazı bu sətirlərlə intiharı düşünür və həyatla və ölüm arasında dilemma yaşayır. Yaşamağa davam etmək yalnız passiv olaraq həyatın bədbəxtliklərini və çətinliklərini daşımağa davam etməkdir. Əgər bu monotonluqdan və çətinliklərdən qaçmağa qərar versə, bu qərar özünü məhv etməyə aparacaq. Mənanı quran və bu yozumun canlı olduğunu əsaslandıran konseptual metafora “varlıq”, ölüm isə “yoxluq”dur. “Olmaq” feli varlığa, var oluşa və beləliklə də həyata aiddir. Bu feili inkar etdikdə o, yoxluğu, yox olmağı və deməli, ölümü nəzərdə tutur. Bununla da, yazıçı həyat və ölümü metaforik şəkildə Hamletin diliylə müqayisə edir.

Əsərdə ölümün müxtəlif cəhətləri tədqiq edilir və onun məhz “yuxu” kimi təsviri xüsusi vurğulanır. “*Death is sleep*”- ölümün bir yuxu olduğuna işarə edir. Bu metafora vasitəsilə ölümü birbaşa gerçək rahatlığa və istirahətə, yatmış insanın bədənini isə meyitə bənzədir. Bu metaforanın izahını daha da dərinləşdirsək, deyə bilərik ki, metafora ölümdən sonra ruhun təcrübəsinin bizim yuxu görərkən zehni təcrübəmizə uyğun gəldiyinə işarə edir. Yuxu sonludur, amma ölüm sonsuzdur, yuxudan oyana bilirik , amma ölüm heç vaxt oyanmadığımız xüsusi bir yuxudur.

Hamlet fikirləşir ki, əbədi yuxuya getməklə həyatın iztirablarına son qoymaq olduqca asandır. Bir anlıq o, həyatın çətinliklərinə son qoymaq üçün sanki bir çarə tapır. Bunun üçün lazım olan yeganə şey “*a bare bodkin*”- “*çılpaq cəsəd*”dir və ölüm insana xoş gəlməyə başlayır. Sonra Hamlet düşünür ki, “*there’s the rub*”- yəni, onun düşündüyü həlldə “*məhv var*”. Ölümün qeyri-adi və sirli olduğunu xatırlayanda intihar o qədər də cəlbədici görünmür.

Metaforalar təkcə əşyaları və anlayışları deyil, həm də yaradıcı insan şüurunu və onun necə işlədiyini görməyin yollarıdır. “Olmaq, ya da olmamaq” qəhrəmanın yuxuya güvənməsi, ölümü və intiharını düşünmək arzusundan yaranır. Şekspir, "Hamlet"dəki ölüm motivi ilə oxucuları həyatın, varlığın və ölümün dərin mənə daşıyan sualları barədə düşünməyə vadar edir.

Ədəbiyyat

1. R. Abeltina, DZ. Fleija, A. Misane (1976). English and American Literature, “ZVAIGZNE” PUBLISHING HOUSE, RIGA 1976
2. Shakespeare, William. The Complete Works of William Shakespeare. Edited by W. J. Craig. Oxford University Press, 1914.
3. <https://www.thecollector.com/hamlet-shakespeare-best-known-tragedy/>

DƏDƏ QORQUD: TÜRK DÜNYASINDA MƏDƏNİYYƏTİN MIRASI VƏ TƏFƏKKÜRÜ

Zərifə Aqil qızı Haqverdiyeva
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
Bakı şəh., İstiqlal küç.26
başmütəxəssis
Tel: 055 52377 91
[*haqverdiyevazarifa@gmail.com*](mailto:haqverdiyevazarifa@gmail.com)

Açar sözlər : folklor, Dədə Qorqud, dastan, mədəniyyət, dostluq

Keys word : folklore Dede Gorgud, epic, culture, friendship

Dədə Qorqud dastanı, Türk xalqının ən qədim və ən əhəmiyyətli ədəbiyyat nümunələrindən biridir. Bu dastan, yalnız bir ədəbiyyat əsəri olaraq deyil, həm də Türk mədəniyyətinin və sosial strukturlarının dərin izlərini daşıyan bir tarix xəzinəsidir. Dədə Qorqud, bir çox tarixçi və tədqiqatçılar tərəfindən həm mitoloji, həm də tarixi bir şəxsiyyət olaraq qəbul edilir. Dastanda, qəhrəmanlar, cəsur döyüşçülər və əfsanəvi varlıqlar vasitəsilə Türk xalqının qürur və döyüş ruhu, alətləri və həyat fəlsəfəsi əks olunur.

Dədə Qorqudun ən böyük xüsusiyyətlərindən biri, onun yalnız bir dastan və ya əfsanəvi şəxsiyyət olmaması həm də Türk millətinin gələcək nəsillərinə ötürülməsi gərəkən bir həyat dərsi və fəlsəfəsidir. Türk dünyasının müxtəlif bölgələrində dastanın fərqli variantları mövcud olsa da, əsas ideya və əxlaqi mesajlar eynidir: cəsarət, dostluq, vətənpərvərlik və insanlıq.

Dədə Qorqudun Fəlsəfi və Əxlaqi Təsiri:

Dədə Qorqud obrazı, Türk xalqının ən böyük simvollarından biridir. O, yalnız bir qəhrəman deyil, həm də bir müdrik, mübariz bir liderdir. Dədə Qorqudun həyat fəlsəfəsi, adət və ənənələrin qorunmasını və cəmiyyətdəki dəyərlərin yüksək tutulmasını önə çıxarır. O, qəhrəmanlıq mövzusunda müxtəlif fəsillərdə öz hikmətli sözləri ilə xalqına rəhbərlik edir. Dədə Qorqud, həmçinin, bütün həyatda düzgün yolu tapmaq, şəxsi və ictimai əxlaqı qorumaq mövzusunda dərslər verir.

Türk cəmiyyətində cəsarət və əxlaq yüksək qiymətə malikdir və bu xüsusiyyətlər Dədə Qorqud dastanında ön plana çıxarılır. Hər bir qəhrəman, qeyri-adi şəraitlərdə düzgün qərar verməyə, vətəninə qorumağa, ədaləti bərpa etməyə və dostlarına sadıq qalmağa çalışır. Bu baxımdan, Dədə Qorqud, yalnız bir əfsanəvi şəxsiyyət olaraq deyil, həm də sosial dəyərlərin qorunması və inkişafı üçün müstəsna bir nümunə olaraq qalır.

Dədə Qorqud Dastanının Struktur və Tematik Xüsusiyyətləri:

Dədə Qorqud dastanı, struktural olaraq qəhrəmanlıq və fantastik hadisələrin iç-içə keçdiyi bir əsərdir. Dastanın hər bir hissəsində qəhrəmanlar müxtəlif sınaqlardan keçir, döyüşlərdə iştirak edir və müxtəlif fəvqəladə hadisələrlə üzləşirlər. Ən mühüm temalar arasında qəhrəmanlıq, cəsarət, sevgi və dostluq mövzuları yer alır. Dastanın əsas qəhrəmanları, döyüşçü və liderlər olaraq, Türk xalqının simvollarına çevrilmişdir.

Dədə Qorqud dastanında çoxlu sayda qəhrəman obrazı var, amma əsas diqqət Dədə Qorqud və onun oğulları, nəvələri üzərindədir. Bu obrazlar, çox zaman döyüşlərdə və müharibələrdə uğur qazanan, amma eyni zamanda böyük əxlaqi dərslər öyrədən insanlardır. Dastanın içindəki temalar, sadəcə döyüşlərlə deyil, həm də insanın həyatında qarşılaşdığı müxtəlif çətinliklərə yanaşması ilə bağlı dərslər verir.

Dədə Qorqudun Müasir Türk Düşüncəsinə Təsiri.

Dədə Qorqud, Türk millətinin milli kimliyini formalaşdıran ən əhəmiyyətli simvollarından biridir. Onun obrazı yalnız Türk ədəbiyyatında deyil, həm də digər sənət sahələrində, o cümlədən film, musiqi və vizual sənətlərdə təmsil olunmuşdur. Dədə Qorqud, Türk xalqının qurtuluş mübarizəsi, azadlıq uğrunda olan mübarizliyi və müasir dövrün sosial məsələlərinə yanaşması ilə əlaqələndirilə bilər. Müasir Türk ədəbiyyatında Dədə Qorqud obrazı, sosial və siyasi məsələlərin işıqlandırılması və xalqların birliyinin təşviqi üçün geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Dədə Qorqudun həyat fəlsəfəsi, xüsusilə türk dünyasında milli birlik və həmrəylik mesajı vermək üçün vacib bir vasitədir. O, xalqın mübarizliyini və həmrəylik ruhunu təmsil edən bir lider olaraq, müasir cəmiyyətdəki sosial və siyasi məsələlərə yeni bir işıq tutur.

NƏTİCƏ: Dədə Qorqud Müasir Əhəmiyyəti və Təqdimatı.

Dədə Qorqud dastanı, yalnız bir mədəni miras və ədəbiyyat nümunəsi olaraq qalmaz, eyni zamanda Türk xalqının ən əhəmiyyətli tarixi və fəlsəfi simvollarından biridir. Onun obrazı, müasir dünyada da aktual olaraq qalır, çünki Dədə Qorqudun təmsil etdiyi əxlaqi dəyərlər – cəsarət, ədalət, dddostluq və vətənpərvərlik – hələ də Türk dünyasında və dünyada digər xalqlar arasında böyük əhəmiyyət daşıyır.

Gələcək nəsillərə bu mirası ötürmək və Dədə Qorqudun fəlsəfi dərslərini yaşatmaq yalnız bir xalqın və mədəniyyətin deyil, bütün bəşəriyyətin faydasına olacaqdır.

“XAVƏRNAMƏ” DASTANININ ƏLYAZMA NÜSXƏLƏRİ

Jalə Rüstəмова
AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu,
Elmi işçi
jalerustemova90@gmail.com

Açar sözlər: Xavərnəmə, Xavərzəmin, əlyazma, nüsxə, dastan

Key words: Khavarnama, Khavarzamin, manuscript, copy, saga

AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində mühafizə olunan dini-tarixi qəhrəmanlıq dastanlarından biri də “Xavərnəmə”, başqa adla “Xavərzəmin” və ya “Əxzərzəmin”dir. Möminlərin əmiri Həzrət Əlinin (ə) və yaranlarının islamı yaymaq uğrunda şücaət və qəhrəmanlığından bəhs edən bu dastan haqqında ilk sözü prof. Şamil Cəmşidov demişdir. Nüsxələr üzərində geniş araşdırma aparan alim haqlı olaraq belə qənaətə gəlir ki, bu əsərdə Azərbaycan xalq dastanlarının bir çoxları ilə bədii-tarixi və sənətkarlıq əlaqələri, motivləri vardır. Hətta bəzi dastanlarımızda və yazılı dastan abidələrimizdə iştirak edən əfsanəvi və mifoloji obrazlara burada da təsadüf edirik.

“Xavərnəmə” haqqında ilkin qeydlər Ş.Cəmşidova məxsusdursa, dastanın transfoneliterasiya edilərək elmi ictimaiyyətə təqdim edilməsi Əlyazmalar İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, fil.ü.f.d., dos. Aybəniz Rəhimovanın xidmətidir. Belə ki, alim 2017-ci ildə bəhsi keçən dastanın ən qədim əlyazma nüsxəsinin (**B-6117/7742**) müqəddimə, mətn və lüğətlə birlikdə çapına nail olmuşdur. Hazırda isə Əlyazmalar İnstitutunda “Xavərnəmə” dastanının 5 əlyazma və 1 daşbasma nüsxəsi saxlanmaqdadır.

1. B-6117/7742 şifri altında olan “Xavərnəmə və Əxzərzəmin” əlyazmasının həcmi 144 vərəqdən ibarət olub 1760-cı ildə (h. 1173) Şərq istehsalı sarı kağıza nəstəliq xətt ilə köçürülmüşdür. Kitabın ölçüsü 25x17,5 sm, mətnin ölçüsü isə 21,5x16,5 sm, sətirlərin sayı isə 16-dır. Aybəniz Rəhimova tərəfindən çapa

hazırlanan zaman əlyazmanın cildi əski, qara təbii dəridən idisə, bərpadan sonra tünd qırmızı rəngli karton cildə tutulmuşdur.

A.Rəhimovanın təbiri ilə desək, bu nüsxə xəzinədə yer alan digər nüsxələrdən mükəmməl məzmunu, əski görünüşü və qədim tarixi ilə fərqlənir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, bəhsi keçən əlyazma kitabının 134 vərəqini “Xavərnəmə” dastanı, son 10 vərəqini isə “Dastani-Əbdürrəhman” adlı dini məzmunlu nəsihətnamə təşkil edir.

B-6117/7742 şifrlı əlyazma nüsxəsinin tərəfimizdən çapa hazırlanan **VI-407/2288** şifrlı daşbasma nüsxəsindən (Mirzə Sadiq Fani tərəfindən 1910-cu ildə fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunub) fərqli cəhəti odur ki, əlyazma nüsxəsi müstəqil, türk dilində yazılmış abidədir. Hətta **B-6117/7742** şifrlı əlyazma türk mənbələrində də türk dilində yazılmış ilk müstəqil yazılı dastan abidəsi kimi qiymətləndirilir.

2. B-1591/3216 şifri altında qorunan “Xavərnəmə” əlyazma nüsxəsi 159 vərəqdən ibarət olub, Şərq istehsalı sarı kağıza şikəstə elementləri olan nəstəliq xəttilə 1898-ci ildə (h. 1316) katib Vəliyullah ibn Molla Əhməd Büduqi tərəfindən köçürülmüşdür. Kitabın cildi boz dermantin dəridəndir. Əlyazmanın ölçüsü 32x23 sm, mətnin ölçüsü isə 21x16,5 sm-dir. Bir neçə vərəqi müəyyən qədər deformasiyaya uğrasa da, oxusunu çətinləşdirmir. Nəzm şəklində yazılan bu nüsxədə sətir sayları 14-19 arasındadır. Sözügedən əlyazma kitabı isə ümumilikdə 173 vərəqdən ibarətdir ki, 159 vərəqini “Xavərnəmə”, son 14 vərəqini dini mənzumə təşkil edir.

3. B-2259/3884 şifri altında saxlanan dastanın bu nüsxəsinin həcmi 41 vərəqdir. Əvvəldən və sondan naqis olan əlyazma mətni 3-cü səhifədən başlayır, sətir sayı 13-16 aralığındadır və cildi yoxdur. Başlıqlar isə qırmızı mürəkkəblə fərqləndirilmişdir. Mətnin ölçüsü isə 21x16,5 sm olub Rusiya istehsalı sarı və göy kağıza şikəstə xəttilə yazılmışdır.

4. B-2137/3762 şifri altında mühafizə olunan “Kitabi-Xavərzəmin əz-ğəzavəti-əmirəl-möminin” əlyazması 83 vərəqdən ibarət olub, Şərq istehsalı sarı kağıza nəstəliq xəttilə yazılmışdır. Sətir sayı 12-21 aralığında olan əlyazmada bəzi başlıqlar

qırmızı mürəkkəblə fərqləndirilmişdir. Cildi əski, üzərinə qara parça çəkilmiş kartondur. Kitabın ölçüsü 19,5x15 sm, mətnin ölçüsü isə 19x14 sm-dir.

5. S-22/8976 şifri altında olan qorunan əlyazma nüsxəsinin həcmi 106 vərəq olub Şərq istehsalı sarı kağıza nəstəliq-şikəstə xətti ilə yazılmışdır. Ciddi bərpaya ehtiyacı olan nüsxənin cildi qəhvəyi rəngli kartondan olub əvvəldən və sondan naqisdir. Kitabın ölçüsü 25x18,5 sm, mətnin ölçüsü 22x17,5 sm-dir. Sətir sayı isə 14-15 aralığındadır. Əlyazmanın 1-96-cı vərəqləri “Xavərnamə” dastanı mövzularından bəhs edən qissələrdən –“Qisseyi-Malik”, “Qisseyi-pənc rah”, “Şapurun Malik ilə cəng eyləmək qissəsidir”, “Qisseyi-pənc rahi-Əmirəl-möminin”, “Qisseyi-pənc rahi-Əbul Möcəm”, “Xavəranın qissəsidir” və s. – ibarətdir. Qissələr 1894-cü ildə (h. 1312) katib Əbdüləziz tərəfindən qələmə alınmışdır. Qissələr bitdikdən sonra “İsmayılnamə”, “İbrahimnamə” və “Bayquşnamə” adlı dini məzmunlu mənzum hekayələr əlyazmada yer almaqdadır.

6. VI-407/2288 şifri altında mühafizə olunan “Həzə kitabı-Xavərnameyi-türki” dastanı 172 səhifədən ibarət olub 1910-cu ildə (h. 1328) daşbasma üsulu ilə Təbriz şəhərində çap olunmuşdur. Kitabın cildi sarı rəngdə, ölçüsü 23,5x18 sm, mətnin ölçüsü 21,5x17 sm, sətir sayı isə əsasən 21-dir. Həmçinin, kitabda mətnin mövzusuna uyğun olaraq 16 rəngsiz çap illüstrasiyası əks olunmuşdur. Hər illüstrasiyanın yanında təsviri cümlələr yer almaqdadır. Səhifələrin əksəriyyətinin başlığı isə farsca verilmişdir: “Dava kərdən Şəhriyar”, “Dər əhvali-Həzrət Əmir (ə)”, “Dava kərdən ləşkəri-islam baləşkəri-küffar”, “Dər əhvali-Mövlayi-müttəqiyan”, “Zində şodəni-Ömər əyyar”, “Küşti qoftəni-Malik” və s. Bəhsi keçən dastan XIX əsrin görkəmli ziyalı və pedaqoqu Mirzə Sadıq Fani tərəfindən fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Mirzə Sadıq Fani “Xavərnamə”nin əvvəlində dastanı tərcümə etmə səbəbini bu cümlələrlə izhar edir: “Əsl Xavərnamə farsı dili ilə olduğundan bəzi kəmsavad adamların oxuyub mətləbdən xəbərdar olmaqı müşkül olub ol kitabı oxumaq ləzzətindən məhrum qalurlar. Bəzi mühibbani-xandani-əimmeyi-əthar (ə) xahişmənd oldılar ki, Xavərnaməni fars dilindən Azərbaycanın türk dilinə döndərüb

asan istilahən yazulsun. Pəs bəndeyi-Cani Sadıq Fani xidməti-əhibbani qəbul etməgi iqdām edüb”.

Tərəfimizdən çapa hazırlanmaqda olan bu nüsxə istər obrazlar aləmi, istərsə də hadisələrin gedişinə görə xəzinədəki digər “Xavərnamə”lərdən müəyyən mənada fərqlənsə də, mövzu və mahiyyət etibarilə demək olar ki, eynidir.

Dastanın mütərcimi Mirzə Sadıq Fani haqqında təəssüf ki, qaynaqlarda məlumat azdır. Dövrünün mütərəqqi fikirli maarifçisi olan Mirzə Sadıq 1940-cı ildə dünyaya gəlmiş, uzun illər Gəncədə pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmaqla yanaşı, həm də gözəl xəttat kimi tanınmışdır. Əlyazmalar İnstitutunda Faninin mütərcimi olduğu “Xavərnamə” dastanından başqa, “Münşəat”ının avtoqraf əlyazması da saxlanmaqdadır. Onun məktəb şagirdləri üçün beş cüzdən ibarət “Xəmseyi-ədəbiyyə” adlı məcmuəsi, “Ağıl, bəxt və dövlət” adlı mənzum əsəri və çap olunmamış “Divan”ının olduğu da mənbələrdən əldə edilən məlumatlar arasındadır.

LAYLALARDA PSIXO-PEDAQOJI XÜSUSIYYƏTLƏR

Zəhraxanım Mirqasım qızı Seyidova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ORCID ID:0009-0003-3462-4508
seyidova.zehraxanim.777@mail.ru

Açar sözlər: layla, folklor, uşaq psixologiyası, əqli inkişaf, alqış

Keywords: layla, folklore, child psychology, mental development, applause

Laylalar standart ölçü, melodiya və ya formaya malik olmasalar da, uşaqlıqda adətən qısa formada oxunur və məqsədi sevgi, məhəbbət, etibar, xoşbəxtlik, tərif, xoş arzular, şirin yuxular arzulanan, bəzən də satira, şikayətlər ehtiva edən, təhdid və qorxu kimi mənfi duyğu və düşüncələri daşıya bilən, asanlıqla başa düşülən, dili sadə, ağızdan-ağıza keçərək nəsillərə ötürülən anonim şifahi xalq ədəbiyyatının bir nümunəsidir. Laylaların, ümumiyyətlə ana-övlad münasibəti, ailə-cəmiyyət ünsiyyəti, uşaq psixologiyası kimi mövzularda mühüm yeri olduğu həmişə müşahidə edilir.

Ana olmanın sevinci və məsuliyyəti laylaların ümumi mövzudur. Məlumdur ki, laylalar uşaqları sadəcə yuxuya vermək üçün deyil, həm də onları sevmək, onlarla ünsiyyət qurmaq üçün də oxuna bilər. Laylalar uşaqların erkən yaşda dil, əqli, emosional, sosial və fiziki inkişafına mühüm töhfələr verir.

Layla dedim ucadan,	Layla dedim yatınca,
Ünüm çıxdı bacadan,	Gözlərim ay batınca,
Səni tanrı saxlasın	Canım zinhara gəldi
Çiçəkdən, qızılıcadan	Sən hasilə çatınca
Balam layla, a layla!	
Gülüm layla, a layla!	
Balam layla, a layla!	
Gülüm layla, a layla!	

Bundan əlavə, melodiya və mövzu üzərində dayanan janrlardan olan laylalar dəyişkən xüsusiyyəti ilə forma etibarilə şifahi mədəniyyət məhsullarının sərbəst janrları sırasındadır.

İndiki vaxtda, xüsusən də Covit-19 pandemiyasından sonra həyat şəraitinin pisləşməsi demək olar ki, bütün dünyada artan maliyyə çətinlikləri, işsizlik, zorakılıq, sevgisizlik, tükənmə hissi, ölüm qorxusu və depressiyaya səbəb olmuşdur. Bu zaman insanı sarsıdan bütün xarici amillər fərdin tənhalığını gücləndirir və yüngül və ya ağır psixi vəziyyət pozuntularına yol açır. Bu məqamda "insan necə xoşbəxt ola bilər?" Sualın cavabı şəxsiyyət, cəmiyyət və bəşəriyyət adından axtarılır. Əslində həyatdan həzz almaq, həyata etibarlı şəkildə bağlanmaq və xoşbəxtliyi davamlı etmək müasir dünyada insanların əsas mənəvi ehtiyaclarına çevrilib. Bu araşdırmanın məqsədi bu problemin həllinə fənlərarası prizmadan yanaşmaq, müsbət psixologiyanın orijinal anlayışları ilə "sevgi" mövzulu laylaların erkən uşaqlıq dövründə şəxsi inkişafa müsbət təsirlərini xüsusi vurğulamaqdır.

"Məhəbbətlə bağlı laylaların insan həyatına və deməli, insan ruhuna müsbət təsirləri nələrdir? Təbii ki, insan. Çünki psixologiya da ədəbiyyat kimi insanın hiss və emosiyalarından bəhs edir. Demək olar ki, elmlər arasında ədəbiyyata ən yaxın elm psixologiyadır. Bunun səbəbi hər ikisinin insanın emosional və psixi prosesləri ilə məşğul olmasıdır. Psixologiya təxminən 150 ildir ki, insanın davranışı, duyğuları və psixi prosesləri ilə məşğul olan elm sahəsi kimi tanınır. V.Vundta bir elm kimi onu əsaslandırmaq üçün konkret əsas lazım idi və o, bu konkret əsas insanın davranışında tapdı.

Ədəbiyyat haqqında düşüncənin mühüm ölçüsü insanlar haqqında düşünməkdirsə, ədəbiyyatşünaslığı psixologiyadan tamamilə ayrı düşünmək mümkün deyil. Məlumdur ki, ədəbiyyat psixologiyanın doğulmasında, xüsusilə S.Freydin düşüncə və nəzəriyyələrinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Elə bu səbəbdən də psixi prosesləri öyrənən psixologiya ədəbiyyatı da araşdırı bilər, əslində insan ruhu (psixika) elmin və sənətin mənbəyidir.

Məlumdur ki, qısa, özünəməxsus melodiya ilə aydın dildə oxunan laylalar folklor, dilçilik, maarifçilik kimi ictimai sahələrə öz töhfəsini verir. Laylalar da digər şifahi ədəbiyyat növləri kimi “insan” məhsuludur, insan yaddaşının ifadəsidir. Başqa sözlə desək, psixo-sosial kontekstdə insanın mənəvi vəziyyətinin, eləcə də şifahi mədəniyyətin və ənənənin əksidir. Belə olan halda, layla ifaçısının psixologiyası əsrlər boyu cəmiyyətin şifahi ənənəsi daxilində mədəni toplanmış layla mətnləri yaradır, onları zamana və yaşa uyğun dəyişir və ya dəyişdirir. Odur ki, mövzu çərçivəsində məhəbbət və müsbət psixologiya ilə bağlı laylalara ümumi çərçivədə, “ədəbiyyat və psixologiya” münasibətindən çıxış edərək nəzər salmaqda fayda var.

“KODEKS KUMANİKUS” ƏSƏRİNDƏ ZAMAN KATEQORİYASI AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİALEKTLƏRİ İLƏ MÜQAYİSƏDƏ

Aynur Saydova

AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, doktorant, elmi işçi

Tel: 051-510-88-54

aynurimanli@mail.ru

Açar sözlər: Türk dilləri, kuman, qrammatika, zaman şəkilçiləri, dialekt

Key words: Turkic languages, Cuman, grammar, tense suffixes, dialect

Tarixi türk əsərlərinin tədqiqi həmişə türkologiyanın aktual mövzularından biri olmuşdur. XIII-XIV əsrlərdə latın əlifbasının qotik hərfləri ilə anonim şəkildə yazılmış “Kodeks Kumanikus” öz dövrünün nadir əsərlərindəndir. Əsər türk xalqı haqqında məlumat əldə etmək baxımından qiymətlidir, qədim və müasir dövrlər arasında keçid dövrü olan orta əsrlərdə yazılmış bu əsərdə hər iki dövr üçün maraqlı xüsusiyyətlərə rast gəlmək mümkündür.

Tədqiqatımızda qıpçaq abidəsi hesab olunan “Kodeks Kumanikus” əsərindəki zaman şəkilçiləri araşdırılmışdır. Əsərdə zamanlar üzrə təsriflər də verilmiş və bu təsriflər latın dili əsas götürülərək lüğət hissəsində yer almışdır. Əsərdə verilmiş paradiqmalardan feilin zamanları götürülmüş və mətndə verilmiş zaman formaları ilə tutuşdurularaq hansı zaman formalarının daha çox işləndiyi məqalədə müəyyənləşdirilməyə çalışılmışdır. Zaman şəkilçilərinin şəxslər üzrə dəyişməsi və inkar formaları da qeyd olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsədi zaman kateqoriyasının əsərdəki ifadə formalarını təsvir etmək, müşahidə olunan zaman şəkilçilərinin Azərbaycan dili və dialektləri ilə müqayisə edərək oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək, bununla da türk dillərinin XIII-XIV əsrlərdəki inkişafına nəzər salmaqdır. Bu məqalədə tədqiqat təsviri, tarixi-müqayisəli və areal dilçilik metodlarından istifadə etməklə aparılmışdır.

Tədqiqat nəticəsində aşağıdakı faktlar məlum olmuşdur:

1. Əsərdə zaman formalarından bütün şəxslər üzrə dəyişmə şühudü keçmiş zaman (-dı⁴), -ır⁴ şəkilçisi ilə düzəlmiş indiki zaman və gələcək zaman üzrə qeydə alınmışdır. Yəni, günümüzdə qədər gəlib çıxmış və ədəbi dil səviyyəsinə yüksəlmiş zaman formaları orta əsrlərdə də daha çox istifadə olunmuşdur.

2. “Kodeks Kumanikus” və Azərbaycan dilində eyni və ya biraz fərqli istifadə olunan zaman şəkilçiləri: -dı/-tı⁴, -mış⁴, -ıp⁴, -ır⁴, -ar², -r (*berchittim* (KK 13b/8) - bərkitdim, *kökredi* (28a/4) – gurladı, *aytır* (63a/10) – deyir, bolmuşsen (71b/15) – olmusan və s.).

3. “Kodeks Kumanikus”da olub müasir Azərbaycan dilində olmayan, yalnız tarixi mənbələrdə və dialektlərdə qalan zaman şəkilçiləri: -ıptır⁴, -ptır⁴, -p, -upturur⁴, -adır⁴, -ydır⁴, -ı⁴ (*soluydirmen* (57a/34) - soluram, *çirmaluptur* (56a/6) - sarılıb, dolanıb, *açılıptur* (61b/17) - açılıb, *togup turur* (73a/6) - doğmuşdur, *bişürümen* (17b/18) - bişirirəm və s.).

4. “Kodeks Kumanikus”da olan, amma Azərbaycan dilində olmayan zaman şəkilçiləri: -gay², -kay² (*aqlagaybiz* (65a/28) - anlayacağıq, *eşitkaylar* (1b/16) - eşidəcəklər, *tapgaysiz* (61b/4) – tapacaqsınız və s.).

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”DA GENDER MƏSƏLƏSİ

Aidə Yaşar qızı Əzimova
BDU-nun “Dədə Qorqud” elmi tədqiqat laboratoriyası,
kiçik elmi işçi
azimova.aida@mail.ru

Açar sözlər: dastan, gender, hüquq, etika, qadın, əxlaq, cəmiyyət

Key words: epic, gender, law, ethics, woman, morality, society

Ədəbiyyat tariximizdə elə ədəbi-bədii nümunələr var ki onlar ədəbiyyat tariximiz üçün önəmli mövqeyə malik olmaqla bərabər eyni zamand tarixi mənbə kimidə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. "Kitabi -Dədə Qorqud"da belə ədəbi nümunələrimizdəndir. Dastan Azərbaycanın milli-etnik mədəniyyətini və qədim adət-ənənələrini özündə əks etdirir. Heç təsadüfi deyil ki, ulu öndərimiz Heydər Əliyev eposu “xalqımızın ana abidəsi”, “milli varlığımızın mötəbər qaynağı” kimi dəyərləndirmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” həm də bizim etika kitabımız, əxlaq kodeksimizdir.

Görkəmli tədqiqatçı Y.Mahmudov bu dastanı Azərbaycan xalqının əsl tarixi, düşmən əli dəyməmiş və saxtalaşdırılmamış tarixi kimi qiymətləndirmişdir.

Dastanda bir çox ictimai-sosial əhəmiyyətli məsələlər işıqlandırılmışdır. Bunlardan biri də gender problemidir. Eposun boylarında diqqətçəkən əsas məqamlardan biri də ailədə, cəmiyyətdə qadına münasibət məsələsidir. Dastanda qadına dərin hörmət, ana müqəddəsliyi, ər-arvad münasibətləri, qadının vəzifələri vəs. bu kimi nüanslar detallı şəkildə əks olunmuşdur. Xüsusilə eposun müqəddimə hissəsində qadınlarla bağlı əks olunan fikirlər bütövlükdə türk etnomədəniyyətinin qadına olan yüksək münasibətin göstəricisi kimi qiymətləndirilir. Burada anaya dərin hörmət və ehtiram vardır. Ana Tanrıya bərabər bir qüvvə sayılır, “Ana haqqı, tanrı haqqı” hesab olunur. Eposda Anaya – qadına çox yüksək diqqət, hörmət və ehtiram vardır. Ana obrazları Vətən obrazı kimi təqdim edilir. Ananın toxunulmazlığı ən

yüksək zirvədə dayanır. Bu toxunulmazlığını təmin etmək isə hər bir övladın, hər bir oğuz ərənin müqəddəs borcudur.

Dastanın "Qazan xanın evinin yağmalanması" boyunda da anaya olan yüksək ehtiramın şahidi oluruq.

"-Ədə, Şöklü Məlik! Qızıl tağlı uca evlərimi gətirmisən,

Sənə gölgə olsun.

Çoxlu xəzinəmi, bol gümüş pulumu gətirmisən ,

sənə xərclik olsun.

Qırx incəbelli qızla Burla Xatunu gətirmisən,

Sənə əsir olsun...

Qoca anamı gətirmisən, ədə, kafir

Anamı ver mənə!

Savaşmadan, vuruşmadan qayıdım,

Geri dönüm, gedim [2, s.35].

Qazan xan döyüşdən əvvəl düşməndən əsr düşmüş anasını istəyir: Bununla da anaya olan yüksək dəyərin bir daha şahidi oluruq.

Dastanı başqa hissəsində Urusun anasının namusu üçün qıyma-qıyma doğranmasına razı olduğunu müşahidə edirik.

"Qoy məni, qadın ana, çəngələ ursunlar, qoy ətimdən çəksinlər, qara qovurma etsinlər, qırx bəy qızının önünə gətirsinlər. Onlar bir yediyində sən iki yegil. Səni kafirlər bilməsinlər, duymasınlar. Ta kim sası dinli kafirlərin döşəyinə varmayasan, sığrağın sürməyəsen. Atam Qazan namusunu sınımayasan" [2, s33].

Burada türk obasının hər bir fərdinin olduğu kimi qadınların da hüquq və azadlıqları müdafiə olunur. Birinci boydan aydın olur ki, qadınların təhqir edilməsi bağışlanmaz qəbahətdir və onu törədənlərə "qatı qəzəb" olunur. Təsadüfi deyil ki, Dirsə xanın növərləri Buğacın qəsdinə durarkən onu yalandan ağbirçəkli qarının saçını dartmaqda, sərxoş vəziyyətdə namussuzluqda "günahlandırırlar". Yaxşı bilirlər

ki, məmləkətdə qadına qarşı cinayətlər çox ağır cəza ilə son bulur. Yaxşı bilirlər ki, məmləkətin başçısı Bayandır xan duysa, buna dözməyəcək, günahkarı ən ağır şəkildə cəzalandıracaqdır. Bu, həqiqətən, ölkədə qadınların hüquq və azadlıqlarının, onların şəxsiyyətlərinin rəsmi şəkildə qorunduğunu göstərir. Baxmayaraq ki, dastanın yazılma tarixi ta qədim dövrlərə gedib çıxır, burada gender bərabərliyinin şahidi olur, onlara da bu cəmiyyətin müstəqil tam hüquqlu bir üzvü kimi yanaşıldının şahidi olur.

Eposda biz qadınların gözəlliyinin əxlaqının tərənnümü ilə bərabər onların cəsarəti, döyüşkənliyi, ailəyə-yoldaşına sədaqəti və s bu kimi nüanslar tərənnüm edilmişdir. Məsələn, Burla xatun qara qılıncını qurşayıb qırx incəbelli qızla ərinin və oğlunun köməyinə gedir; Selcan xatun Qanturalı ilə birlikdə düşmənin qoşununu qırır çatır; Banuçiçək Beyrəklə at çapır, ox atır, güləşir, on altı illik həsrətə qatlaşır. Dəli Domrulun xatunu onun əvəzinə ölümə razı olur, Səgrəyin xatunu ondan sonra ərə getməyəcəyinə and içir və s.

Oğuz elində qadınların fikir, arzu və rəylərinə hörmətlə yanaşılır. Dastanda qadınların zorla ərə verilməsi hallarına rast gəlmirik. Onlar ancaq “göz açıban gördüyü və könül verib sevdii” igidlərə ərə gedirlər. Diqqəti xüsusi cəlb edən məqamlardan biri budur ki, Dədə Qorqud dastanlarında qızlar onlara qalib gələ bilməyən, özlərindən daha güclü olmayan igidlə könül bağlayıb, ailə qurmazlar. Qadın qəhrəmanlar yeri gəldikcə Oğuz igidlərinin nöqsanlarını cəsarətlə üzlərinə deyir, onlara ağıllı məsləhətlər verirlər. Oğuz igidləri qadınlara münasibətdə ədəb-ərkan və etik normalara ciddi şəkildə əməl edirlər. Dastanda qadınların öz ərlərinə və övladlarına məhəbbətləri olduqca təsirli verilir. Onlar üçün daim narahatlıq keçirən analar, nişanlı qızlar və bacıların qara bağı sarsılır, qara qıyma gözləri qan-yaşla dolur. Bütün bunlar olduqca təbii və inandırıcı təsir bağışlayır. Qadınlar övladlarının, qardaşlarının, nişanlı və ərlərinin Vətən və xalq qarşısındakı xidmətləri ilə sevinir, onlara güvənirlər.

Eposda eyni zamanda qadınların ailə və cəmiyyət qarşısındakı vəzifələrinə də toxunulur, onlar milli-əxlaqi dəyərlərə sahib çıxmalı, mənəvi cəhətdən saf və təmiz

qalmalı, öz evinin dayağı və ərinin ən yaxın sirdaşı olmalıdırlar. Əsərin müqəddəməsində belə qadınlar Ayişə, Fatma soyundan hesab olunurlar. Boyların məzmunundan məlum olur ki, qadının əsas vəzifəsi öz övladlarını düzgün tərbiyə etmək, Vətən və xalq üçün gərəkli şəxslər kimi yetişdirməkdir. “Qız anadan görməyincə öyüd almaz”, “Ata adını yürütməyən xoyrad oğul ana rəhminə doğunca, doğmasa, yey” sözləri gənc nəslin tərbiyəsində anaların üzərinə böyük məsuliyyət düşdüyünü göstərir.

Əsərdə öz mənliyini alçaldan, ərini hörmətdən salan və ona xəyanət edən, ailə qayğısı çəkməyən, övladlarının tərbiyəsinə laqeyd yanaşan qadınlar kəskin tənqid olunurlar. Belələri “solduran soy, dolduran toy, bayağı qadın” kimi dəyərləndirilir.

“Xalqımızın tərcümeyi-halı” adlandırılan, tariximizin dərin qatlarını özündə əks etdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı qadına münasibət və ailə dəyərləri kimi bir çox məqamlar bu günümüzdə də aktualdır. Bu gün də milli-mənəvi dəyərlərimizdən gələn qadına hörmət, ehtiram, onun hüquq və azadlıqlarının qorunması kimi bir çox nüanslar davam etməkdədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. X.Yusifli, Ə.Səfərli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, "Ozan", 1998
2. Kitabi-Dədə Qorqud -1300. Bakı, "Elm" 1999.
3. V.Vəliyev. Azərbaycan Folkloru. Bakı, Maarif, 1985.

RUS ŞƏRQŞÜNASI İ. Y. KRAÇKOVSKİNİN ASİYA MUZEYİNDƏ XİDMƏTLƏRİ

Afaq Nərimanova

*AMEA ak. Z. Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu,
Asiya-Sakit okean regionu ölkələri şöbəsi,
kiçik elmi işmi
Tel:0559156241
afaq.nerimanova@mail.ru*

Açar sözlər: İ.Y. Kraçkovski, Asiya muzeyi, kitabxana, filoloq, əlyazma, ərəbşünaslıq

Keywords: I.Y. Krachkovsky, Asian Museum, library, philologist, manuscript, Arabic studies

Asiya muzeyi şərq tədqiqat kitabxanası olaraq 1818-ci ilin noyabrında Sankt-Peterburq Elmlər Akademiyasının nəzdində yaradılmışdır. Bu kitabxanada müxtəlif şərq dillərində əlyazmalar toplusu və şərqşünaslığa dair kitablar toplanmışdır. Muzeyin kolleksiyası ilk əvvəl I Pyotrun dövründən Kunstkamerada toplanmış şərq sikkələri, əlyazmaları və digər materiallardan ibarət idi. Sonralar ilk direktor D. X. Frenin başçılığı ilə muzey Rusiyada Şərqə dair ən böyük əlyazma və kitab anbarına çevrildi. B.A. Dorn, S.F. Oldenburq, V.V. Bartold, İ.Y. Kraçkovski, V.M. Alekseyev və digər görkəmli şərqşünaslar bu muzeydə işləmiş, rus şərqşünaslığı tarixinə əvəzsiz töhfələr vermişlər. 1917-ci il Oktyabr inqilabından sonra muzey Şərqşünaslar Kollecinin təşkili ilə bütün Leninqrad şərqşünaslarını birləşdirən mərkəzə çevrildi. 1930-cu ildə Musiqi Akademiyası, Şərqşünaslar Kolleci və bir sıra başqa şərq institutlarının bazasında SSRİ Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutu yaradıldı.

Görkəmli ərəbşünas-filoloq İ.Y. Kraçkovski ərəb ədəbiyyatı tarixi, ərəb mədəniyyəti tarixinin tədqiqatçısı kimi rus şərqşünaslığında əvəzsiz xidmətlər

göstərmişdir. İ.Y. Kraçkovskinin Asiya muzeyində işlədiyi dövr elmi, fundamental tədqiqatları üçün səmərəli olmuşdur.

İ.Y. Kraçkovski Sankt-Peterburqda Elmlər Akademiyasının nəzdində yaradılmış Asiya Muzeyində - müxtəlif əlyazmalar, şərqşünaslığa dair kitablarla zəngin tədqiqat müəssisəsində ərəb şöbəsinə 1916-1951-ci illərdə rəhbərlik etmişdir. O, Asiya Muzeyində işlədiyi müddətdə nəzərini cəlb etmiş əlyazmalar haqqında “Ərəb əlyazmaları haqqında” avtobioqrafik əsərində qeyd edir: “Mən ilk növbədə Qafqaz cəbhəsindən gəlmiş Qafqaz kolleksiyasının mindən çox əlyazmasını qaydaya salmalı idim. Onlar hər həftə bağlamalarla muzeyə gətirilirdi. Əlyazmalar əksər hallarda ikinci, bəzən hətta üçüncü "dərəcədə" olurdu. Lakin onların çoxuna nəzər yetirmək mənə yeni materialı tez bir zamanda öyrənməyi öyrətdi, yazının bütün növlərində dünya görüşümü genişləndirdi. Müsəlman dünyasının əyalətlərindən birində ərəb mədəniyyəti ilə bağlı ədəbi təhsilin mənzərəsi ilk dəfə mənə aydın oldu. Dərslilər, sxolostik elmi əsərlər, bir sözlə - XX əsrdən əvvəl bir neçə əsr ərzində bütün nəsillərin qidalandığı bütün "mütaliə dairəsi" gözümün önündən keçdi”.

Rus şərqşünası İ. Y. Kraçkovski Asiya muzeyi, görüşdüyü insanlar, müxtəlif əlyazmaların tədqiqi ilə bağlı xatirələrini “Ərəb əlyazmaları haqqında” avtobioqrafik əsərində geniş şəkildə əhatə etmişdir.

QORQUDŞÜNASLIĞIN ƏSASINI QOYAN ALİM

Ramidə Akif qızı Abbasova

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu,

kiçik elmi işçi

ORCID ID: 0009 – 0001 – 6301 -8588

Tel: 051 926 44 00

ramideabbasova87@gmail.com

Açar sözlər : folklor, Dədə Qorqud, Əmin Abid Güntəkin, Oğuznamə, dastan

Keys word : folklore Dede Gorgud, Amin Abid Guntekin, Oguznam, epic

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin memarı Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dilinin əzbəri olan bu misraları hər kəs yaxşı xatırlayır.

“Sən bizimsən, bizimsən, durduqca bədəndə can,
Yaşa, yaşa, çox yaşa, ey şanlı, Azərbaycan!”

Misraların müəllifi Vətən fədaisi, alim, şair, demokratik düşüncəli insan Əmin Abid Gültəkindir. Uzun illər haqqında çox az şey məlum olsa da, 90-cı illərin sonunda alimin həyatını araşdıran tədqiqatçı Əli Şamil onun haqqında əsl həqiqətləri üzə çıxara bilmişdi. Mənsub olduğu millətin istiqlalı yolunda ölümə getməyi özünə şərəf bildi və repressiya illərində bolşevik cəlladları tərəfindən gedər-gəlməzə göndərildi. Bu böyük milli azadlıq mücahidi şeirləri ilə bolşevik sisteminə qarşı amansız savaş açan alovlu vətənpərvər, “Gültəkin” təxəllüslü şair Əmin Abid idi.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, adı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə tənqidçi, ədəbiyyatşünas alim kimi düşən Əmin Abidi bir müəllim və araşdırıcı kimi daha çox düşündürən məsələ “Dədə Qorqud” dastanı olub. İstər məruzələrində, istərsə də dövrü mətbuatda çap etdirdiyi məqalələrində Əmin Abid “Dədə Qorqud” dastanına xüsusi yer verib.

«Kitabi-Dədə Qorqud» oğuz türklərinin ən ulu, ən sanballı ensiklopedik abidəsi, ana «Kitabı»dır. Türkologiyada ən çox tədqiq olunan abidələrdən biri və sözün əsl mənasında birincisi də «Kitabi-Dədə Qorqud»dur. “Kitabi-Dədə Qorqud” – folklor motivləri ilə qədim dövr oğuz tayfalarının həyatı və mübarizəsindən alınmış hadisələrin sintezi əsasında yaradılmış mükəmməl ədəbi abidədir. Bənzəri olmayan bu abidəyə külli miqdarda tezis, məqalə və monoqrafiyalar həsr edilib. Türk dünyası ədəbi fikrində və xüsusən Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsi çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu, ümumtürk şəcərəsində böyük tarixi və xüsusi mövqeyi ilə səciyyələnən oğuz tayfalarının keşməkeşli həyatı, əsl vətənpərvərlik nümunəsi olan şərəfli mübarizəsi, oğuzların dövlətçilik qabiliyyəti, qəhrəmanlıq ruhu və şücaəti haqqında yaradılmış möhtəşəm bir dastan-epopeyadır.

Əmin Abiddə elmi tədqiqatlara böyük maraq vardı. O dövrün tanınmış folklorşünas alimi Salman Mümtaz Əmin Abidin topladığı folklor nümunələri ilə tanış olandan sonra: “Gənc və istedadlı bir folklorşünasın sıralarımıza qoşulmasından qürur duydu. Əmin Abidin böyük gələcəyi olacaq. Çünki onun ilk araşdırmaları işləməyi, daim axtarışda olmağı sevən bir gənc olduğunu göstərir”, - demişdi.

O, Türkiyədə ali təhsil aldığı illərdə bədii yaradıcılıqla bərabər, həm də ədəbi tədqiqatla məşğul olmağa başladı. İstanbul Universitetində oxuduğu illərdə Əmin Abid yazdığı “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixin”də ədəbi tədqiqatçılarımız arasında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını elmi şəkildə araşdıran ilk araşdırıcı oldu. “Dədə Qorqud” dastanının nəinki Azərbaycan, həm də bütün türk dünyası üçün xüsusi önəmə malik olduğuna diqqəti cəlb edən Əmin Abid bununla da türkşünaslıq elmində yeni bir mərhələ açmış oldu. Əslində həmin dövrdə Əmin Abidin “Dədə Qorqud” dastanının tədqiqini önə çıxarması heç də təsadüfi deyildi. Belə ki, Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğal edilməsindən sonra mədəniyyətimiz və milli varlığımız da təhlükə altına düşməkdə idi. Bolşevik rejimi ilk günlərdən Azərbaycanın tarixi keçmişini, mədəniyyətini,

zəngin ədəbi irsini xalqa unutmurmağa, onu keçmişindən ayrı salmağa çalışırdı. Belə bir vəziyyətdə Əmin Abid tərəfindən Azərbaycan xalqının ədəbi, mənəvi və tarixi həyatında böyük bir iz buraxan “Dədə Qorqud”un gündəmə gətirilməsi milli varlığımızın sübutu anlamına gəlirdi. Bu həm də Azərbaycan xalqının mənəvi, mədəni irsinin işğalçılardan qat-qat yüksəkliklərdə dayandığının nümayişinə, həm də milli varlığımızın qorunub saxlanılmasına xidmət edirdi. Təsadüfi deyil ki, tanınmış tədqiqatçı Əli Şamil Əmin Abidin ədəbiyyat tariximizdə ilk qorqudşünas tədqiqatçı olduğunu bildirib. O: “Azərbaycanda Dədə Qorqudun tədqiqi ilə ilk dəfə İstanbul Universitetində oxuyan Əmin Abid məşğul olmağa başladı. O, bununla da qorqudşünaslıqda yeni cığır açan tədqiqatçılardan oldu”, -deyə yazıb.

“Dədə Qorqud”un Drezden nüsxəsinin surətini ilk dəfə Azərbaycana gətirən də bu əvəzsiz dastan barədə Azərbaycanda ilk elmi fikir söyləyən də, bu abidəni bizdə ilk dəfə nəşrə hazırlayan da Əmin Abid olub. Amma ürək ağrısı ilə demək lazım gəlir ki, Əmin Abid “Dədə Qorqud”u Azərbaycanda nəşr etdirə bilməyib. Qorqudşünaslığın Azərbaycanda Əmin Abiddən başlaması uzun müddət çoxumuzdan ötrü naməlum olaraq qalıb. Uzun müddət Əmin Abidin “Dədə Qorqud”la bağlı təməl fikirlərindən istifadə olunub, amma onun adı çəkilməyib. Bədirxan Əhmədli və Əli Şamil həmin məsələyə bu şəkildə aydınlıq gətirirlər: “Azərbaycan qorqudşünasları Əmin Abidin ən çox “Əşirət dövründəki Azərbaycan ədəbiyyatına dair vəsiqələr” məqaləsindən istifadə ediblər. Lakin dövrün təzyiqlərindən ehtiyatlanan ədəbiyyatşünaslar yararlandıkları mənbəni göstərməkdən ehtiyatlanıblar”.

Əmin Abid “Dədə Qorqud” haqqında maraqlı fikirlər irəli sürür. Aydın olur ki, bu dastan haqqındakı təməl fikirlərin bir çoxu məhz Əmin Abidə məxsusdur. Belə fikirlərdən biri həmin dastanın yazıya alınma tarixi ilə bağlıdır. Dəvadariyə əsaslanıb Oğuznamənin fars dilindən ərəb dilinə IX əsrdə tərcümə edilməsini, həmin abidənin türkcədən farscaya tərcüməsinin isə daha əvvəlki tarixə gedib çıxmasını nəzərə alan Əmin Abid Drezden nüsxəsinin hansısa daha qədim

əlyazmadan köçürülməsi qənaətinə gəlir. Həmin qənaət Qorqudşünaslıqda bu gün də qüvvədə qalmaqdadır. Elə bu səbəbdəndir ki, bir çoxlarının qənaətinə Azərbaycan qorqudşünaslığının memarı da məhz Əmin Abid sayılmalıdır.

Adı türk millətçilərinin siyahısına salınan Ə.Abidin taleyi də onunla eyni düşüncədə olan əqidədaşlarından fərqlənmədi. Ziyalılığa, aydınlığa düşmən kəsilən sovet rejimi minlərlə insan kimi onun da ömrünə gənc yaşında son qoydu...

20-ci yüzilliyin birinci yarısında yaşamış ədəbiyyatşünas-alim Əmin Abid haqqında dəyərli araşdırmalar aparmış, onun əsərlərini toplayıb nəşr etdirmiş prof. Bədirxan Əhmədov yazır: “Şair, alim, ədəbiyyatşünas və folklorşünas tədqiqatçı, Qorqudşünas və Axundovşünas, görkəmli ədəbiyyat tarixçisi Ə.Abid zəngin elmi irs qoyub getmişdir. Sistemli araşdırmaların məhsulu olan bu elmi irs hələ tədqiqatçılar tərəfindən hərtərəfli araşdırılmamışdır”.

ŞƏKİ TÜRK DÜNYASININ MƏDƏNİYYƏT MƏRKƏZLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Elçin Vəliyev

AMEA Şəki regional elmi mərkəzinin elmi işçisi

Tel:051-951-21-21

elcin-veliyev-1985@mail.ru

Açar sözlər: Şəki, türk dünyası, mədəniyyət paytaxtı, mədəni tədbirlər, festival, karvansaray

Key words: Sheki, Turkic world, cultural capital, cultural events, festival, caravanserai

Azərbaycanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri Şəkidə Azərbaycan mədəniyyətinin çox dəyərli abidələri vardır. Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərinin dünya səviyyəsində tanınmasında müstəsna xidmətləri olan Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə 2011-ci ildən Şəkinin tarixi-memarlıq abidələrinin dünya miqyasında geniş tanınması prosesinə start verilmişdir. O zaman Şəkiyə gələn UNESCO-nun mütəxəssisinə Yuxarı Baş Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu haqqında geniş məlumat verilmiş və onda yalnız Şəki xan sarayının siyahıya salınması təklif edilmişdi. 2011-ci ildə 3 dəfə Şəkidə olmuş baş mütəxəssis Yuko Yukuleto, hərtərəfli tanışlıqdan sonra burada mədəni irsin qorunub saxlanılmasının əlamətdar hal olduğunu qeyd etmişdi. Ona görə də o, tək Xan sarayı yox, ümumiyyətlə, qoruğun Mədəni İrs siyahısına salınmasını təklif etmişdi.

Şəki şəhərinin tarixi görünüşünü və memarlıq üslubunu qoruyub saxlamaq, gələcək nəsillərə çatdırmaq, eləcə də Azərbaycan xalqının mədəni nailiyyətlərinin geniş şəkildə təbliğini təmin etmək məqsədi ilə “Şəki şəhərinin tarixi hissəsinin qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 19 yanvar 2016-cı il tarixli sərəncamı Şəki şəhərinin mədəni həyatında son illərin ən əhəmiyyətli hadisələrindən biri hesab oluna bilər [5, s.7].

Şəki şəhəri 2012-ci ildə TÜRKSÖY-un qərarı ilə “Türk xalqlarının qeyri-maddi mədəni irs paytaxtı” elan olundu. TÜRKSÖY tərəfindən elan olunan M.F.Axundzadə ili çərçivəsində 2012-ci ildə keçirilən yubiley tədbirlərində TÜRKSÖY-un üzvü olan ölkələrdən, o cümlədən Türkiyədən, Qazaxıstandan, Başqırdıstandan da qonaqlar iştirak etdilər [4, s.6].

2014-cü ildə TÜRKSÖY-un təşkilatçılığı ilə Şəkidə rəssamların sərgisi və türkdilli ölkələrin milli geyimlərindən ibarət dəfilə təşkil edildi. 2014-cü il noyabrın 26-da Azərbaycan kələğayı sənəti UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs üzrə Hökumətlərarası Komitəsinin keçirilən iclasında – Kələğayı simvolizmi və ənənəvi sənəti adı ilə UNESCO-nun Bəşəriyyətin qeyri-maddi mədəni irs üzrə representativ siyahısına daxil edildi [6, s.6].

2016-cı il TÜRKSÖY Nazirlər Şurasının 2015-ci ilin noyabrında Türkmənistanın Marı şəhərində keçirilmiş 33-cü toplantısında Şəki şəhəri 2016-cı il üçün “Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı” seçilmiş, Şəki Türk Dünyasının Mədəniyyət paytaxtı elan edildi [3, s.3].

2016-cı il aprelin 28-də Şəkidə “Yuxarı Baş” Dövlət Tarixi-Memarlıq Qoruğunda “Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı – Şəki 2016” ilinin təntənəli açılış mərasimində BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının ali nümayəndəsi Nasir Əbdüləziz Əl-Nasir, Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatının (“TÜRKSÖY) baş katibi Düsen Kaseinov, Mədəniyyət və Turizm naziri Əbülfəs Qarayev, Qazaxıstanın tanınmış yazıçısı Oljas Süleymenov, beynəlxalq təşkilatlardan, türk dövlətlərindən gəlmiş nümayəndə heyətləri, Milli Məclisin üzvləri, səfirliklərin nümayəndələri və digər qonaqlar iştirak etdilər [2].

2016-cı ilin dekabrın 1-də Şəkidə Marxal müalicə-istirahət kompleksində Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Şimali Kipr və Qaqauz (Moldova) nümayəndə heyətlərinin qatıldığı TÜRKSÖY Daimi Şurasının 34-cü toplantısı keçirildi. Toplantı çərçivəsində qurumun il ərzində fəaliyyətinə dair hesabatlar dinlənilədi, təşkilatın ənənəvi layihələrinin gələn il üzrə qərarları açıqlandı. Şəki şəhərindən “paytaxt” estafetini türk dünyasının digər mədəniyyət mərkəzi, Xoca

Əhməd Yasəvinin vətəni Qazaxıstanın Türkistan şəhəri almaqla bu şəhər 2017-ci il üçün “Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı” elan edildi [1, s.9].

TÜRKSOY-un Daimi Şurasının 34-cü toplantısında Azərbaycan, Türkiyə, İran, Qazaxıstan və Qırğızıstan tərəfindən UNESCO-ya birgə təqdim edilən Lavaş, katırma, jupka, yufka – nazik çörəyin hazırlanma və paylaşma mədəniyyəti UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs üzrə Reprezentativ Siyahısına daxil edildiyi bildirildi [6, s.3].

Azərbaycanın qədim tarixi irs və sənətkarlıq mərkəzi, 2016-cı ildə “Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı” seçilmiş Şəki şəhəri Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Xarici İşlər Nazirliyi və Azərbaycanın UNESCO yanında daimi nümayəndəliyinin birgə söyləri nəticəsində 2017-ci ildə UNESCO-nun baş direktorunun qərarı ilə “Yaradıcı şəhərlər şəbəkəsi” siyahısına “sənətkarlıq və xalq yaradıcılığı” tematikası üzrə salındı [7, s.8].

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, 2010-cu ildən etibarən Şəkidə keçirilən və artıq dünya musiqi ictimaiyyəti tərəfindən yetərincə tanınan “İpək Yolu” beynəlxalq musiqi festivalının keçirilməsi, Şəkinin 2008-ci ildə “Dünya Tarixi Şəhərlər Liqasının” üzvü seçilməsi, 2010-cu ildə “Sənətkarlıq paytaxtı”, 2012-ci ildə “Türk xalqlarının qeyri-maddi mədəni irs paytaxtı”, 2016-cı ildə Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı” elan edilməsi, 2017-ci ildə UNESCO-nun “Yaradıcı şəhərlər şəbəkəsi” siyahısına salınması, 2019-cu ilin iyulun 7-də UNESCO-nun Ümumdünya irsi komitəsinin Bakıda keçirilmiş 43-cü sessiyasında “Yuxarıbaş Tarix-Memarlıq Qoruğu”nun UNESCO-nun Ümumdünya İrsi obyektlərinin siyahısına daxil edilməsi faktı Azərbaycanın bu mədəniyyət incisinə verilən qiymətlə yanaşı, həmçinin dövlətimizin Azərbaycan mədəniyyətinin dünya çapında təbliği və təşviqi sahəsində məqsədyönlü fəaliyyətinin məntiqi nəticəsidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Hüseynov, F. Qardaş xalqları birləşdirən dəyər // Mədəniyyət. – 2016, 7 dekabr. – s. 9.
2. Hüseynov, F. Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı Şəki. Qədim şəhərdə “paytaxt ilinin” təntənəli açılış mərasimi keçirilib // Mədəniyyət. – 2016, 29 aprel. – s. 5.
3. “Mədəniyyət paytaxtı” ilinin tədbirlər planı müzakirə olunub // Mədəniyyət. – 2016, 17 fevral. – s. 3
4. Nəzərli, T. Qədimliyin və müasirliyin qovuşduğu diyar // Azərbaycan. – 2012, 7 noyabr. – s. 6.
5. Səlimov, Ə. Tarixi yaşadan Şəki // Azərbaycan. – 2016, 7 sentyabr. – s. 7.
6. Şəki Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı / – Bakı: F. Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası, – 2016. – 34 s
7. Şəki UNESCO-nun “Yaradıcı şəhərlər şəbəkəsi”nə daxil edilib // Mədəniyyət. – 2017, 3 noyabr. – s. 8.

XX ƏSR UYĞUR MƏDƏNİ İNQİLABI

Günay Novruzova

AMEA Ak. Ziya Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu,

kiçik elmi işçi

gunay.tagiyeva91@gmail.com

Açar sözlər: Şərqi Türküstan, Çin, Çağdaş Uyğur ədəbiyyatı, üsuli-qədim məktəbləri, üsuli-cədid məktəbləri

Key words: East Turkestan, China, Modern Uyghur literature, usuli-gadim schools, usuli-cadid schools

Qədim tarixə malik olan türk xalqlarından biri də uyğurlardır. Onlar memarlıq, yazı, rəsm, musiqi kimi mədəniyyət sahələrinə, ədəbiyyata böyük töhfələr vermişlər. Uyğurların yazı dili və ədəbiyyatı bir çox türk xalqlarının ədəbi dili və ədəbiyyatının formalaşması və inkişafında mühüm rol oynamışdır.

XX əsrin əvvəllərində Şərqi Türküstanda mədəni inqilab dövründə baş verən tarixi dəyişikliklər uyğur ədəbi mühitinin sonrakı inkişafına zəmin yaratdı. 1978-1980-ci illərdə isə uyğur ədəbi mühiti daha da inkişaf etdi, mədəni və ədəbi inkişaf üçün yeni perspektivlər yarandı. İnkişaf etmiş nəşriyyat sahəsi həmin dövrdə canlandı, bir çox ədəbi jurnal və məcmuələr təsis edilərək, ədəbi əsərlərin nəşri üçün şərait formalaşdı.

Mədəni inqilab maarifçilik sahəsində inkişafa təkan vermişdi. Bu yenilikləri Şərqi Türküstana gətirən xarici ölkələrdə təhsil almış, xüsusilə Osmanlı maarifçilərinin fəaliyyətindən bəhrələnən ziyalılar idi. Onlar Şərqi Türküstana geri qayıdaraq burada yeni tipli məktəblər təsis edirdilər. 1889-cu ildə İlidə “Hüseyniyyə məktəbi”, 1905-də “Hünər Kəsip məktəbi” yaradılmışdı. Bu məktəblərin təsiri ilə Turpan, Piçan, Guçun, Qumul, Gulca və başqa şəhər və qəsəbələrdə yeni tipli məktəblər açılmışdı. O dövrün görkəmli türk ictimai və siyasi xadimləri Ziya Göyalp, Tələt Paşanın Sincana göndərdiyi Həbibzadə Əhməd Kamal 1914-cü ildə Kaşğara gəldi, müasir təhsil məktəblərinin açılmasına yardım və xalqı mübarizəyə təşviq etdi.

Həmin dövrdə “cədidçilik hərəkatı”nın təsirilə Şərqi Türkünstanda çox sayda ziyalılar, yazıçı və dramaturqlar, yeni janrlarda şeirlər yazan şairlər yetişdi, qəzet və jurnallar nəşr olundu.

Cədid məktəbləri ilə “Üsuli-qədim” məktəbləri arasında böyük fərq var idi. “Üsuli-qədim” məktəblərində ancaq ərəb dili və din dərsləri keçirilirdi. Yeni təsis olunmuş üsuli-cədid məktəblərində isə elmin demək olar ki, bütün sahələrinə böyük əhəmiyyət verilirdi. Burada təkcə dini deyil, eyni zamanda, dünyəvi elmlər də tədris olunurdu.

Dövrünün dahi şəxsiyyətlərindən olan İsmayıl Qaspiralının Kırmda açdığı “Üsuli-cədid” məktəbləri, daha sonrakı dövrlərdə türk dünyasındakı bütün islahatçıların ilham mənbəyi oldu. Qaspiralı irəli sürdüyü “dildə, fikirdə, işdə birlik” şüarı ilə Türk dünyasını birləşdirməyi öz qarşısına siyasi məqsəd qoydu və bu siyasət uğrunda sona qədər mübarizə apardı.

Həmin dövrdə türk ideologiyası müxtəlif nəşrlər vasitəsilə işıqlandırılır, türkdilli kitab, məcmuə, qəzet və jurnallar Şərqi Türkünstanda gətirilirdi. Xüsusilə, Qaspiralının 1883-cü ildə nəşr etdirdiyi “Tərcüman” qəzetinin, “Şura”, “Til Yariş” kimi məcmuə və jurnalların maarifçiliyin inkişafında müstəsna rolu oldu. Şərqi Türkünstanda uyğur xalqının cəhalətə və əsarətə qarşı mübarizəsi üçün onların savadlanmasında maarifçilik hərəkatının böyük rolu oldu, cədidçi fikir və görüşlər xalq tərəfindən mənimsənilədi və dəstəkləndi.

XX əsrin birinci yarısında Şərqi Türkünstanda dövlət mətbəələri mövcud olmasa da, xalq arasından çıxmış maarifçi ziyalılar və xeyriyyəçilər bu sahəni inkişaf etdirdilər. Komunistlərin Homindan üzərində qələbəindən sonra 1949-cu ildə Urimçi hökumətinə rəhbərlik etmiş Burhan Şəhidi “Sincanın 50 ili” adlı əsərində XX əsrin əvvəllərində Şərqi Türkünstanda hələ də dövlət mətbəəsinin olmadığını və katiblərin əsərləri əl yazısı ilə köçürdüyünü qeyd edirdi. Buna baxmayaraq, ilk toxumlar artıq cücərmişdi. Hələ, 1899-cu ildə uyğur maarifçiləri və xeyriyyəçiləri tərəfindən təsis olunmuş “Matbəə-yi-Hurşid” (“Nur mətbəəsi”) fəaliyyətə başlamışdı. 1905-ci ildə isə

Kaşğardakı “Şivit” mətbəəsində “Sultan Satuk Buğraxan” və “Dünya coğrafiyası” adlı iki kitab nəşr olundu.

XX əsrin ortalarında Şərqi Türkistanın bir çox şəhərlərində, o cümlədən Urimçidə “Sincan” (Şincan qəzeti), “Oyğan” (Oyan), “Yalqın” (Alov), “Həqiqət” qəzetləri və digər qəzet, jurnal və məcmuələr çap olundu.

Şərqi Türküstanda Kaşğar 1911-ci ildə “An”(Fikir) adlı uyğur dilində qəzet nəşr olunmuşdur. “Sincan Uyğur Geziti” (Sincan Uyğur qəzeti) (1934), “Keşker Sincan Geziti” (Kaşğar Sincan qəzeti) (1949) çap edilmişdir. “İli Sincan Geziti” “İli Sincan qəzeti” müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif adlarla nəşr edilmişdir. 1924-cü ildə İlidə “İli fermerləri”, “İli dəryası”, “Azad Şərqi Türküstan”, “İnqilabi Şərqi Türküstan”, “Yeni Yol” adı altında, uyğur, rus, qazax dillərində nəşr edilmişdir. “Cahangirlikke Karşı Birlik Sep Jurnalı” (İmperyalizmə qarşı birlik jurnalı), 1939-1942-ci illərdə isə “Cahangirlik Karşı Turuş Uyuşmisi”(imperializmə qarşı mübarizə birliyi) adı altında uyğur dilində nəşr edilmişdir. “Xalq birliyi jurnalı”, “Yeni Sincan jurnalı”, “Cənubdan səs jurnalı”, “Xan Tanrı jurnalı”, “Şincan mədəniyyəti jurnalı”, “Çin Türküstan jurnalı”, “İttifaq jurnalı”, “Dünya ədəbiyyatından sitatlar” jurnallar dərc olunmuşdur. Daha sonra “Yurd”, “Yurddaşlar”, “Altay”, “Savaş xəbərləri” adlı jurnallar çap olunmuşdur.

Mətbuat cəmiyyətin aynası, ictimai şüurun, mənəviyyatın inikasıdır. Şərqi Türküstanda milli mətbuatın da yarandığı ilk gündən milli-mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı, fəal təbliğatçısı və qoruyucusu kimi məsul bir missiyası yerinə yetirib. Beləliklə, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində uyğur xalqının mübarizə əzmi sayəsində dil və təhsil sahəsində irəliləyişə nail olundu. Bu inkişaf ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənətə də təsir göstərdi. Maarifçilərin fəaliyyəti sayəsində yeni tipli məktəblərin açılması, jurnal, məcmuə və qəzetlərin çapı bu inkişafa təkan verdi.

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANININ TƏDQIQIVƏ TƏBLİĞİ İSTİQAMƏTİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEVİN TARİXİ ADDIMLARI

Vəfa Şərifova

Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Redaktor

Tel: +994 10 212 96 11

vefa.gazi@gmail.com

Açar sözlər: Azərbaycan, Heydər Əliyev, İlham Əliyev, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, ədəbiyyat, mədəniyyət

Key words: Azerbaijan, Heydar Aliyev, Ilham Aliyev, "Kitabi-Dede Gorgud" saga, literature, culture

Azərbaycan xalqının möhtəşəm ədəbi abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının tədqiqi və təbliği istiqamətində Heydər Əliyevin atdığı tarixi addımların nəticəsində Azərbaycan xalqının tarixi keçmişi, əsrlər boyu göstərdiyi vətənpərvərliyi və qəhrəmanlığı əsaslı faktlarla sübut olunmuşdur. Dastanda xalqımızın fəlsəfəsi, folkloru, müdrikliyi, mənəvi dəyərləri, adət-ənənələri, mədəniyyəti, saz-söz sənəti, coğrafiyası, dünyagörüşü, toponimləri geniş şəkildə öz əksini tapdığı üçün tədqiqatçıların həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycanda ümummilli lider Heydər Əliyevin göstərişi ilə genişmiqyaslı, dərinlən və hərtərəfli tədqiq olunmağa başlayandan sonra dünyanın digər ölkələrində də tədqiqinə diqqət artmışdır. Dahi şəxsiyyətin göstərişi ilə Anarın ssenarisi əsasında 1975-ci ildə ikiseriyalı “Dədə Qorqud” filmi işıq üzü görmüşdür. Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının müxtəlif problemlərinin tədqiqinə həsr olunmuş əsərlərin çoxaldılması göstərişindən sonra T.Hacıyev, M.Təhmasib, Ə.Sultanlı, E.Əlibəyzadə, Ş.Cəmşidov, S.Əlizadə çox dəyərli əsərlər yazmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycanda ümummilli liderin siyasi hakimiyyəti dövründə yüksək qiymətləndirilərək Azərbaycan xalqının yüksək mənəviyyatının, əxlaqının, xeyirxahlığının, humanizminin təməli hesab

olunmuşdur. O, yüksək bəşəri ideyaların tərənnümçüsü olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyinin böyük hörmət və ehtiramla keçirilməsində dövlət, hökumət və beynəlxalq təşkilatların rəhbərləri ilə birgə iştirak etmişdir. Bu faktlar onun dastana verdiyi böyük önəm və yüksək hörmət və ehtiramının bariz nümunəsi idi. Azərbaycanda ümummilli liderin siyasi hakimiyyəti dövründə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına həsr olunmuş çoxlu sayda beynəlxalq simpoziumlar keçirilərək, Dədə Qorqudun xatirəsi əbədləşdirilmişdir. Məhz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına ümummilli liderin dərin hörmət və ehtiramının göstəricisi olaraq, Naxçıvan şəhərində Dədə Qorqudun abidəsinin ucaldılmasını misal göstərmək olar. Azərbaycan xalqına məxsus olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ən möhtəşəm ədəbiyyat nümunəsi kimi Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin yüksək önəmi sayəsində beynəlxalq elmi ictimaiyyət tərəfindən Azərbaycanın mədəniyyət, fəlsəfə və elm abidəsi kimi qəbul edilmişdir. Azərbaycan və dünya tarixinə ümummilli lider “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının yubileyini keçirməklə, Dədə Qorqudun adını daşıyan parklar saldırmaqla, Dədə Qorqudun heykəlini ucaltmaqla düşmüşdür. Heydər Əliyev bildirirdi ki, türk xalqlarının bədii təfəkkürünün qiymətli incisi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan xalqının tarixini, ədəbiyyatını, etnoqrafiyasını özündə cəm edir. Onun dastana göstərdiyi yüksək dövlət qayğısı nəticəsində Azərbaycan xalqının yaratdığı incilərdən biri olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı ideya və fikirlər günümüzdə də öz əhəmiyyətini, aktuallığını və monumentallığını saxlayır. Heydər Əliyev dastanı keçmişdəki insanların həyat tərzini, məişətini, psixologiyasını əks etdirdiyinə görə Azərbaycan xalqının milli sərvəti hesab edirdi. Azərbaycan xalq ədəbiyyatının yazılı abidəsi olan dastanda Azərbaycanın tarixi keçmişi, mədəniyyəti öz əksini tapmışdır. Ulu öndər “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının tədqiqi və təbliği istiqamətində atılan bütün addımlarda yaxından iştirak edərək, özünün tövsiyə və tapşırıqlarını vermişdir. Milli-mənəvi dəyərlər xəzinəmiz olan dastanda Azərbaycan xalqının tarixi, dövlətçiliyi, dili, həyat tərzini, mədəniyyəti, ailə dəyərləri azərbaycançılıq, milli birlik, məfkurəçilik strategiyası ilə öz geniş əksini tapmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının adının

ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə anılmasının səbəbi onun əsərə obyektiv və doğru-düzgün yanaşaraq, dastanın 1300 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında fərman verməsidir. Heydər Əliyevin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının Drezden nüsxəsinin fotofaksimilesini Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutuna hədiyyə etməsi ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində unudulmaz iz qoydu. Azərbaycan mədəniyyətinin, elminin, tarixinin, ədəbiyyatının ən görkəmli və parlaq abidəsi olan dastan mənşəyimizi və zəngin tariximizi bütün dünya ölkələrinə özünəməxsusluğu ilə sübuta yetirmişdir. Heydər Əliyev bildirirdi ki, Azərbaycanın tarixi, keçmişi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti haqqında ən dolğun məlumat verə biləcək əsərlərin içərisində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının yeri və mövqeyi xüsusi qeyd olunmalıdır.

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” EPOSUNUN DÜNYA ŞƏRQŞÜNASLIĞINDA TƏDQIQI

Rəna Tofiq qızı Cavadova
BDU-nun “Dədə Qorqud” elmi tədqiqat laboratoriyası
ren-bdu@mail.ru

Açar sözlər: türkologiya, epos, şərqşünaslıq, qurultay, tədqiqat

Key words: turkology, epos, oriental studies, convention, research

Türkologiya elminə orta türk dövrünü səciyyələndirən hələlik iki misilsiz abidə məlumdur – Mahmud Kaşqağarının “Divani-lügət-it-türk” əsəri və “Dədə Qorqud” dastanları.

Hələ XIV əsrin əvvəllərində (1309) əslən oğuz olan tarixçi Əbu-Bəkr ibn Abdulla Aybək əl-Dəvadari Yəməndə ərəb dilində kiçik bir xronika yazmış (“Şöhrətləndirilmişlərin tarixindən bir inci”) və həmin əsərdə VI əsrdə Sasani hökmdarı Ənuşirəvanın vəziri Buzurq-Mixruxa məxsus türkcədən farscaya çevrilmiş bir kitab haqqında bir məlumat vermişdir. “Uluxan ata biticçi dastanı” adlanan bu əsər VIII əsrdə harun əl- Rəşidin vaxtında ərəb dilinə tərcümə olunmuşdur. Əbu Bəkr məhz həmin nüsxədən istifadə edərək, qədim türklərin qəhrəmanlıq dastanları, Oğuz xan sonralar “Dədə Qorqud” dastanlarına daxil olan “Təpəgöz” haqqında maraqlı məlumat verilmişdir. “Oğuznamə” kimi tanınan bu dastan “Dədə Qorqud” dastanlarından, həmçinin digər “Oğuznamələrdən” (məs: uyğun yazısı ilə yazılan və Parisdə saxlanan “Oğuznamədən” və b.) fərqlənir. Belə ki, Təpəgöz haqqında rəvayətin müəyyən bir hissəsi dastanlarda səsləşmə də, çoxlu fərqlənmələr də vardır.

Əbu-Bəkr yazır ki, türklərdə “Oğuznamə” adlanan çox məşhur əldən-ələ keçən bir kitab var. Burada onların ibtidai həyatından , ilk hökmdarlarından bəhs olunur. Çox təəssüf ki, bu əsərin orijinalı zəmanəmizə qədər gəlib çıxmamışdır.

“Dədə-Qorqud” dastanları haqqında müəyyən məlumata biz Əbdülqazi Xan Xinvəlinin “Şəcəreyi-tərekəmə” əsəri ilə üzvi surətdə öyrənilməsi dastanların tarixlə bağlı bir sıra cəhətlərin aydınlaşdırdı.

Rəşidəddinin “Çamiut-Təvarixində” “Oğuznaməyə” aid hekayələrin çox olduğu qeyd edilir.

Məlum olduğu kimi , “Dastanlar” elmi aləminə 1815-ci ildə bəlli olmuşdur. Alman şərqşünası F. Dits Drezden kitabxanasında “Dədə-Qorqud” dastanlarını aşkar etmiş, onların bir boyunu- “Basatin Təpəgözü öldürdüyü boy”u alman dilinə tərcümə edərək, “Odissey”in nağıl seciyyəli təkgözlü Siklopun kor edilməsi sujetinin yeni variantı kimi nəşr etdirmişdi.

F.Dits həmçinin “Dədə Qorqud”la səsleşən XVI əsr türk “Atalar süzləri”ni hazırlamışdır.

Görkəmli alman şərqşünası Teodor Hjoldek 1859 cu ildə həmin dastanların surətini çıxarıb alman dilinə çevirərək çap etdirmək istəyir, topladığı materialları o vaxt Almaniyada təhsil alan V.V.Bartolda verir. Elə bu vaxtdan həyatının sonuna qədər V.V.Bartold “Dədə Qorqud” dastanlarından ayrılmır. O, əvvəlcə dastanların dörd boyunu rus dilinə tərcümə edərək, kiçik bir şərhə nəşr etdirir. 1892-ci ildə bütün boyları rus dilinə tərcümə edib, çapa hazırlayır. Lakin onun sağlığında dastanlar işıq üzü görmür. Əsəri Azərbaycan alimlərindən Həmid Araslı və Məmmədhüseyn Təhmasib 1950-ci ildə Bakıda nəşr etdirirlər. Həmin əsər 1962-ci ildə V.M. Jirmunski və A.H.Kononov tərəfindən çapa hazırlanır və rus dilində nəşr edilir(3). Bu əsərdə əlavə kimi üç böyük məqalə də verilmişdir.

V.V. Bartold tərcüməsinin filoloji səviyyəsi çox yüksəkdir. Bu tərcüməni istər Sovetlər birliyi, istərsə də xaricdə rəğbətlə qarşılamışlar. Əsərə əlavə olaraq verilmiş məqalənin biri elə V.V.Bartoldun özünündür. “Türk eposu və Qafqaz” adlanan məqalədə müəllif bu eposu türkmənlərə aid hesab edir. Onu bu fikrə gətirən səbəb, hər şeydən əvvəl, əsərin sərlövhəsində yazılmış oğuz sözüdür. V.V. Bartold türkmənlərin əvvəllər oğuz adlandığı iddiasını qəbul etdiyindən bu fikri müdafiə etməyə çalışır.

Tarixi faktlar sübut edir ki, oğuz sözü heç bir vaxt konkret bir türk xalqını təmsil etməyib. Bu tarixi bir kateqoriya olan, VI-VIII əsrlərdə qədim Türk imperiyası daxilində və elə həmin ərazidə müxtəlif qəbilə və qəbilə ittifaqı birləşmələri əsasında nəşət edən oğuz qrupu dillərinin ümumi adıdır. Onlar sonralar Sır-Dərya və Aralıq dənizi hövzəsində məskən salırlar. Qədim oğuz şəhəri olan Yenikənd də bu dövrdə meydana çıxır. Oğuzlar indi Dəşti-qıpçaq adlanan ərazini işğal edir və çox möhkəm bir ittifaqda birləşən oğuz hökmranlığını yaradırlar. Sonralar qıpçaq qəbilə ittifaqları onları Dəşti-oğuzdan sıxışdırır. Oğuzlar XI əsrdən başlayaraq səlcuq hökmdarlarının rəhbərliyi altında İranı, Qafqazın cənub hissələrini və kiçik Asiyanın böyük hissəsini tuturlar. Elə bu vaxtlar islamı qəbul etmiş yarımköçəri oğuzları bəzən türkmən adlandırmağa başlayırlar. Xarici türkoloji ədəbiyyatda bu indi də müşahidə edilməkdədir.

V.V.Bartold öz məqaləsində boyların daxili məzmununu açaraq, onları bir-biri ilə müqayisə edir və belə bir fikrə gəlir ki, boylar arasında üzvi əlaqə olsa da, onlar bir ozan tərəfindən yaradılmayıb. Belə ki onların poetik çəkisi heç də eyni deyil. O, Dədə Qorqudun şəxsiyyətini, onun rəvayətlərdə necə öz əksini tapmasını və dastanların yarandığı ictimai-tarixi mühiti səciyyələndirməyə çalışmışdır.

Əsərdə verilən ikinci yazı A.Y.Yakubovskinin “Kitabi-Qorqud və onun orta əsr türkmən cəmiyyətinin öyrənilməsində rolu” adlı məqaləsidir (4). Müəllif belə hesab edir ki, oğuz eposu XV əsrdə Azərbaycanda yazılıb. O, bu dastanların çox qədim zamanlardan yaranmağa başladığını göstərir və boyların materialları əsasında oğuzların keçmişini səciyyələndirməyə çalışır. Müəllifə görə, həmin hadisələri oğuzların hələ islam dinini qəbul etmədiyi qədim zamanlara şamil etmək olar.

QLOBAL DÜNYA: İDARƏETMƏ PROBLEMİ

Fərqanə Sədaqət qızı Əliyeva
BDU-nun "Dədə Qorqud" elmi tədqiqat laboratoriyası
ORCID ID: 0009-0001-1030-8776
farka85@gmail.com

Açar sözləri: qloballaşma, "Böyük İpək Yolu", dünya, birqütblülük, çoxqütblülük, kəşflər, islamofobiya

Key words: globalization, "Great Silk Road", world, unipolarity, multipolarity, discoveries, islamophobia

"Qloballaşma yalnız bütün müxtəlifliyi ilə bəşər nəslinə mənsubluğumuza əsaslanan ümumi gələcəyin formalaşdırılması sahəsində irimiqyaslı və təkidli səylərimiz sayəsində tam, hərtərəfli və ədalətli xarakter ala bilər".

BMT-nin Minilliyin zirvə görüşünün bəyannaməsi
8 sentyabr 2000-ci il

Yaşadığımız müasir dünyada qloballaşma proseslərinin sürətlə həyatımızın hər sahəsində əks olunduğunu müşahidə edirik. Qloballaşma müxtəlif ölkələrin insanlarını, mədəniyyətlərini və iqtisadiyyatlarını bir-birinə yaxınlaşdıran və bir vahid sisteminə çevirən siyasi termdir. Bəşər tarixində fenomen anlayış sayılan qloballaşma, dini, siyasi, iqtisadi və mədəni dəyərləri təşkil edərək planetar bir cəmiyyət yaradır. Elə bu səbəbdəndir ki, qloballaşma faktoru dünya dövlət idarəetmə sisteminin yenidənqurulmasına təşviq edir.

İnsanlığın birliyinin ideyası, yəni "qloballaşma" heç də yeni deyil. Bu fikir artıq 2.000 il bundan əvvəl qədim yunan filosofları tərəfindən söylənilmişdir. Tədqiqatçılar qloballaşmanın mənşəyini antik dövrlərə, nəhəng imperiyaların yaranması, böyük coğrafi kəşflərin və iqtisadi vəziyyətin Qərbi-Avropa ölkələrinin yeni torpaqları işğal etməsi, onların din və iqtisadiyyat yolu ilə idarə olunması dövrünə aid edilir. 1500

ildən çox bir müddədə mövcud olmuş “Böyük İpək Yolu” Avropa və Asiya xalqlarının həyatında, iqtisadiyyatın qüdrətlənməsində əvəzsiz rol oynamışdır. Müxtəlif zamanlarda mövcud olmuş Böyük imperiyaların və xırda dövlətlərin hər birinin “Böyük İpək Yolu” nda rolu və əhəmiyyəti danılmazdır. Ticarət yollarının əhəmiyyətinin getdikcə artması Avrasiya məkanında bir-birinin ardınca yaranan böyük dövlətlər arasında həm də dostluq və əməkdaşlıq kimi qarşılıqlı əlaqələrin təşəkkülünə də şərait yaratmışdı. “Böyük İpək Yolu” Çin və Roma kimi nəhəng imperiyaların nəzarəti altında gerçəkləşən beynəlxalq ticarət hər iki dövlətin süqutu ilə dayandırılmışdır, bununla da ipək yolu bir neçə əsrlər unudulmağa məhkum olmuşdur.

Qloballaşma prosesinin tarixi uzaq XII-XIII əsrlərə gedib çıxır. Bu, dövr Qərbi Avropada bazar münasibətlərinin formalaşması ilə bağlı idi. Məşhur ABŞ sosioloqu, “sistem analizli dünya“ konsepsiyasının banilərindən biri İmmanuil Vallerstaynın fikrincə sonrakı dövrlərdə qloballaşma prosesi müəyyən tənəzzül yaşasa da, XV-XVI əsrlərdə Böyük coğrafi kəşflərin edilməsi ilə əlaqədar yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşmanın aydın ifadə olunan cizgiləri hələ qədim dünyanın etnik-siyasi və hərbi-iqtisadi ekspansiyası, həmçinin global ticarət-iqtisadi əlaqələr kontekstində özünü ifadə edirdi [2, s.157]. Çoxetnoslu və çoxkonfessiyalı Assuriya, Əhəməni, Makedoniyalı İsgəndər, Roma, Ərəb Xilafəti, Monqol, Osmanlı imperiyalarının yaranması və Böyük coğrafi kəşflərdən sonra genişlənən müstəmləkə işğallarını tarixdə qloballaşmanı stimullaşdıran siyasi, iqtisadi və mədəni amillərdən hesab etmək olar..... Qloballaşmanın yaranması və inkişaf tarixi haqqında fərqli mülahizələr mövcuddur. Bu mülahizələrdən birinə görə tarixdə bir neçə qloballaşma dalğası mövcud olmuşdur:

- Birinci dalğa - İnsanın Şərqi Afrikadan bütün dünyaya yayılması prosesi olmuşdur;
- İkincisi - Qəbilə ittifaqlarının meydana gəlməsi;
- Üçüncüsü - İlk dövlətlərin yaranması;
- Dördüncüsü - Roma, Çin və s. imperiyaların formalaşması;

- Beşincisi - Kolumbdan üzü bəri-XX əsrə qədərki dövr [1, səh.49].

VII-XV ərlər İslam dininin yaranması, yayılması və intibah dövrüdür. Yeni din əxlaqi dəyərlərlə bərabər elmi, halal ticarəti də dəstəklədiyi üçün Ərəb xilafəti: Qüdsü, Misiri, İspaniyanı və digər əraziləri işğal edərək yeni dini, mədəniyyəti təbliğ etməklə bərabər Avropanın zülmü altında olan ərazilərə yüksək tolerantlıq və multikulturalizm sərgiləyirdilər. Çox qısa bir müddətdə xilafətin sərhədləri Ərəbistan yarımadasından Şimali Afrikaya gədər uzandı. Bir neçə il ərzində ərəblər demək olar ki, bütün İspaniyanı fəth etdilər. Bu fəth ərəb-müsəlman sinkretik mədəniyyətinin Avropaya nüfuz etməsinə səbəb oldu. Əl-Andalus (Pireney yarımadası)- “Müsəlman İspaniyası” bütün Avropa üçün elm, mədəniyyətin və inkişafın beşiyinə çevrildi. Belə ki, “elmlərin hamisi” Bağdad xəlifəsi əl-Məmunun sarayında elmlər akademiyası kimi “Hikmət evi” (“Beyt əl Hikmə”) adlı kitabxana fəaliyyət göstərirdi. İslam dünyasının bütün məşhur alimləri: əl-Fərqani, əl-Kindi əl-Xorəzmi, əl-Cauhəri, əl-Fərabı, ibn-Sina, İbn-üşd və s... kimi mütəfəkkirlər ilə yanaşı dünyanın hər yerindən fəqli dinə və milliyyətə mənsub olan şəxslər- məşhur alimlər axın edirdilər. Bu multikulturalizm elmi qloballaşmanın, həmçinin ayrı-ayrı xalqların mədəniyyətlərinin, tarixinin və milli-mədəni dəyərlərinin mübadiləsinə yol açmışdır. İkinci faktor kimi çıxış edən qədim İpək yolunun əhəmiyyəti VII-X əsrlərdə daha da artdı. Ərəb xilafətinə birləşmiş müxtəlif xalqların ümumsiyasi və dini-mədəni ünsiyyətə cəlb edilməsi daxili və beynəlxalq ticarətlə yanaşı paralel getməyə başladı. Lakin XIII əsrdə Ərəb xilafətinin süqutu və XV əsrdə Qranadanın (İspaniyada son müsəlman dövləti) çöküşü həm Şərqi həm də Qərbi qanlı və qaranlıq əsirlərə qərq etdi.

XV-XVIII əsrlər coğrafi kəşflərin dövründə İspaniya, Portuqaliya, Hollandiya, İngiltərə kimi dövlətlərin arasında rəqabətin artması, yeni torpaqların koloniya halına gətirilməsinə, əhalisinin isə qul bazarlarında satılmasına səbəb oldu. Çox təəssüf ki, burada qloballaşmanın insanlığa gətirdiyi faciəni də sezmək olur. Belə ki, qızıl var-dövlət acgözlüyü ilə yanan bu dövlətlər yeni kolonial siyasətinin də təməlini qoymuş oldular. Bu hadisə tarixdə Eldorado (“qızıl ölkəsi”) kimi rəvayətlərin dildən-dilə

keçməsinə səbəb olmuşdur. Daha bir utanc verici Avropa tarixinin ləkələrindən biri də inkvizisiya olmuşdur.

XX əsrdə dünya siyasətində yaşanan ağır proseslər- Rus çarlığın süqutu, Birinci və İkinci dünya müharibələri ümumdünya böhranına səbəb oldu. XXI əsrdə baş verən sənaye inqilabı yeni fazaya daxil olaraq (texnologiya-internetin yaranmasının) qloballaşma prosesini sürətləndirdi. Dünyanın bir çox tədqiqatçıları üçün (neoliberallaşma ənənəsinin tərəfdarları olmuşdur) qloballaşmanı insan sivilizasiyasının yeni erası, birqütblülük, çoxqütblülük, dünyanın siyasi konsepsiyası ilə bağlayırlar. Qloballaşmanı beynəlxalq tarixin yeni mərhələsi kimi qələmə verən mütəxəssislər iddia edirlər ki, qloballaşma dövrü yeniliyin əsas amillərindəndir (XXI əsrin). Buna səbəb XIX-XX dünya dövlətlərinin münasibətlərinin yeni fazaya daxil olmasıdır: partnyorluq, yatırımlar, telefon, paroxod və konvenyer vasitələri ilə həyata keçirilirdi.

XX əsrdə dünya iki ideoloji yarımkürələrə bölünmüşdür(soyuq müharibə): kapitalizm və sosializm. Bu anlamda SSSR-nin çöküşü dünyada demokratiklik və kapitalizmin sosializm üzərində qələbəsi ilə nəticələndi. Siyasi arenada özünün pozisiyalarını möhkəmlətmək üçün ABŞ birqütblülüyə can atırdı. Bu fikir M.Tetçerin “Dövlətin idarə olunma tarixi” kitabında öz əksinin tapmışdır. Bu öz əksini insanın şüurunda da tapmışdır, belə ki gənclər azadlığı təkcə siyasi anlamda deyil, daha qlobal şəkildə bütün aspektlərdə tələb edirdilər. Bu da stereotiplərin silinməsi, əxlaqi kodeksin kökdən dəyişməsi demək idi.

Ta qədim dövrlərdən bizim vaxtımıza gələn: birqütblülük və ikiqütblülük anlayışları lap qədim dövrlərdən müasir dövrümüzə qədər gəlib çatan anlayışlardır. Bütün böyük imperiyalar: Assuriya(Şumer-Akkad), Babilistan, Misir, Göktürk, Roma, Yunanıstan, Çin vəsrdə s) buna can atmış, lakin bipolarlıq illüziyadan başqa bir şey deyildi. Çünki dünyada həmişə imperiyaların çiçəklənməsinin və süquta uğramasının şahidi olmuşuq, bu zaman onların yerinə yeni imperiyalar siyasi arenaya daxil olmuşdur.Tarixi, ən azı Babil gülləsi qədər qədim olan «qloballaşma» nəzəriyyəsi də bu tip nəsnelərdəndir. Qloballaşma bu gün cəmiyyətimizin ən müxtəlif

təbəqələrində ciddi müzakirələrə səbəb olan bir aktual mövzu olaraq qalır. Kimi onu «qarşısı alınması mümkün olmayan bir proses» kimi görür, kimi «bəşəriyyətin əleyhinə yönəlik məkrli bir plan» kimi qiymətləndirir.

Politoloqlar, iqtisadçılar, sosioloqlar, filosoflar, bir sözlə hamı bu nəsnənin mahiyyətinə varmağa çalışır. İqtisadçılar iqtisadiyyatın qloballaşmasından, coğrafiyaşünaslar «iqtisadi arxipelaqların» yaradılmasından, sosioloqlar insanların həyat səviyyələrinin biri-birinə yaxınlaşması və uyğunlaşmasından, politoloqlar dünyanı iki düşərgəyə ayırmış «soyuq savaş» dönməsinin bitməsindən sonra transmilliləşməni sürətləndirməyin vacibliyindən, dövlətlərin qarşılıqlı asılılığının güclənməsindən, suverenliklərinin azalmasından danışırlar.

Əslində isə ortaya qoyulmuş, bir növ insanlığın seçiminə-ixtiyarına buraxılmış dəyərlərin rəqabəti də demək olar qloballaşmaya, «Babil sindromu»ndan qurtulmağa can atan və öz tanrılarını ölümsüzləşdirmək istəyənlərin təkrar çabasıdır. Artıq kim nəyi seçərsə... [2].

Eynən günümüzdə də olduğu kimi, müşahidə etdiyimiz siyasi arenada baş verən hadisələrin: güclərin balanslaşması, beynəlxalq sistemində bir və ya bir neçə dövlətlərin dominantlığının qarşısının alınması, beynəlxalq nizamın dəstəklənməsi, hegemon dövlətlərin digər ölkələrdə törətdikləri işğalçılıq və terrorun qarşısının alınması, islamofobiya tendensiyası ilə mübarizə, multikulturalizm və inkluzivlik kimi anlayışların təbliğinin dəstəklənməsi ilə insanlığı narahat edən global problemlərin öhdəsindən gəlmək olar. Artıq üçüncü dünya müharibəsi astanasında olan dünyamızda hər yaranan yeni problemin həlli yolunun tapılması getdikcə kör düyümə çevrilərək insanlığın yeni faciəvi halı olaraq qalacaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Qloballaşma beynəlxalq münasibətlərin kəskinləşməsi kontekstində, Kamal Mahmudov, ELMİ XƏBƏRLƏ, Humanitar elmlər seriyası, 2/2023, səh.49.
2. <https://modern.az/news/21952/javascript>

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA TƏQLİDİ SÖZLƏR VƏ ONLARIN

LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Fərqanə Məhəddin qızı Ağayeva
BDU-nun “Dədə Qorqud” elmi tədqiqat laboratoriyası
guness@mail.ru

Açar sözlər: Dədə Qorqud, dastan, təqlidi sözlər, leksika, semantika

Key words: Dede Gorgud, epic, imitation words, lexicon, semantics

Azərbaycan dili inkişaf prosesi ilə öz zəngin tarixini əks etdirir. Şübhəsiz ki, dil tarixin güzgüsü funksiyasını daşıyır və özündə müəyyən bir xalqın tarixi ilə bağlı müxtəlif faktları, min illik hadisələri, həmçinin xalqın genetik kodlarını özündə yaşadır. Əlbəttə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan dilinin tarixi ilə məşğul olan mütəxəssisləri və eləcə də ümumilikdə linqvistləri maraqlandıran mübahisəli məsələlərin həllində etibarlı mənbə kimi çıxış edən qiymətli bir xəzinədir. Dil tarixçilərinin və türkoloqların ən ümdə vəzifələrindən biri dastanda araşdırılmamış məsələləri aşkar etmək və onları tədqiqata cəlb etməkdir. Qeyd edildiyi kimi, Dastan dili klassik ədəbiyyatımızın dili ilə müqayisədə əcnəbi dillərin təsirinə nisbətən az məruz qalmışdır. Bu baxımdan, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı dilin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərinə aid qrammatik kateqoriyaları, xüsusən də köməkçi nitq hissələrini günümüzdə qədər gətirib çıxarmış ən etibarlı mənbə olaraq diqqəti cəlb edir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənən səstəqlidi sözlərin tədqiqə cəlb olunması dilçilik elmi üçün olduqca aktualıq kəsb edən bir mövzudur.

Məqalədə “Kiatbi-Dədə Qorqud” dastanlarında işlənmiş səstəqlidi sözlər araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Bir çox səstəqlidi sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri üzə çıxarılmış, onların müasir dilimizdə işlənən səstəqlidi sözlərlə müqayisəsi aparılmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının yazıya alındığı dövr üçün xarakterik olan səstəqlidi sözlərlərin təsviri verilmişdir.

Səstəqlidi sözlər ayrıca bir söz qrupudur. Dilçilər səstəqlidi sözləri nə köməkçi, nə də xüsusi nitq hissəsinə daxil edirlər. İlk dəfə türk dillərində səstəqlidi sözləri N.Aşmarin öz araşdırmalarında tədqiq etmişdir. Sonralar qərb qrupu türk dillərində N.Dmitriyev bu söz qrupunu araşdırmışdır. N.Dmitriyev səstəqlidi sözləri sadə, cüt, təkrar və düzəltmə olaraq bir neçə yerə bölür. Onun fikrincə, sadə səstəqlidi sözlər adətən bir hecadan ibarət olur, bu hecalar üçün CVC və ya CVCC quruluşu daha çox səciyyəvidir.

Azərbaycan dilçiliyində M.Hüseynzadə səstəqlidi sözləri xüsusi nitq hissəsi kimi təsnif etmişdir. M.Adilov Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə səstəqlidi sözləri geniş şəkildə tədqiq etmiş və göstərmişdir ki, bu sözlər xüsusi leksik-morfoloji kateqoriyadır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində səstəqlidi sözlər böyük işlənmə tezliyinə malik olub, Azərbaycan dilinə məxsus tələffüz normalarına tabedir. Bu sözlərin bəzisi quruluşuna görə sadə, bəzisi isə düzəltmədir. Səstəqlidi sözlər milli mənşəli olur, söz yaradıcılığında fəal iştirak edir.

Abidənin dilində qeydə alınmış səstəqlidi sözləri müasir dövrdə işlənmə səviyyəsinə görə üç qrupa bölmək olar:

a) İzləri tamamilə silinib getmiş, müasir dövr üçün arxaikləşən səstəqlidi sözlər: *burcuq-burcuq, vaf-vaf, yab-yab, yalab-yalab, gü-gü, qas-qas, apul-apul* və s.

b) İzləri başqa nitq hissələrində az və ya çox dərəcədə qalan səstəqlidi sözlər: *işilda, parla, qarğa* və s.

c) Müasir dildə işlənən səstəqlidi sözlər: *fısıldamaq, çapmaq, kişnəmək* və s.

Beləliklə, dastanın dilində bir çox leksemlərin təhlili göstərir ki, səstəqlidi sözlər artıq o dövrdə də aktiv şəkildə söz yaradıcılığında iştirak edir və yeni leksemlərin yaranmasına zəmin rolunu oynayır.

ƏDƏBİYYATDA İNSAN PSIXOLOGİYASININ TƏZAHÜRÜ: REALİZM VƏ MODERNİZM YANAŞMALARI

Nigar Rüstəm qızı Qayyum
BDU-nun "Dədə Qorqud" elmi tədqiqat laboratoriyası
memmedlinigar5@gmail.com

Açar sözlər: ədəbiyyat, insan psixologiyası, realizm, modernizm, daxili dünya, sosial reallıq, ədəbiyyat cərəyanları

Keywords: literature, human psychology, realism, modernism, inner world, social reality, literary movements

Ədəbiyyat, hər dövrün və cəmiyyətin ruhunu, insan təbiətini və psixologiyasını özündə əks etdirən bir sənət növüdür. İnsan psixologiyasının təzahürü ədəbiyyatda müxtəlif yanaşmalarla işlənmişdir. Bu yanaşmalardan ən mühümü Realizm və Modernizmdir. Hər iki ədəbi cərəyan insanın daxili aləmini və psixoloji vəziyyətlərini fərqli şəkildə əks etdirmiş, onların düşüncə tərzini, emosional vəziyyətlərini və qərarlarını müxtəlif üsullarla təqdim etmişdir.

Realizm, XIX əsrin ortalarında ortaya çıxmış və ədəbiyyatda sosial reallıqları, gündəlik həyatı, insanların əsl şəraitini göstərmək məqsədi ilə formalaşmış bir ədəbi cərəyandır. Realizmə uyğun yazıçılar, insanların daxili dünyalarını cəmiyyətin mövcud vəziyyəti ilə əlaqələndirərək təqdim edirlər. Realist əsərlərdə xarakterlər adətən sosial statuslarına, iqtisadi vəziyyətlərinə və cəmiyyətin onlara qarşı münasibətinə görə müəyyən psixoloji vəziyyətlərdə təsvir edilirlər.

Realizmin ən tanınmış nümayəndələrindən olan Anton Çexov, Lev Tolstoy və Fyodor Dostoyevski kimi yazıçılar, insan psixologiyasını mürəkkəb və çoxşaxəli şəkildə təqdim etmişlər. Onlar əsərlərində xarakterlərin daxili dünyasını, sosial və şəxsi münasibətlərdəki gərginlikləri təhlil etmişlər. Çexovun hekayələrində, məsələn, hər bir xarakterin daxili dünyası ətraf mühitin və cəmiyyətin təsiri ilə formalaşır.

Çexovun "Kişi və qadın" hekayəsində əsas qəhrəmanların münasibətləri, onların psixoloji vəziyyətləri, cəmiyyətin onlara olan baxışı əsərin əsasını təşkil edir.

Realizm, XIX əsrin ikinci yarısında inkişaf edən və cəmiyyəti olduğu kimi göstərməyə çalışan ədəbiyyat cərəyanıdır. Realist yazıçılar, xarakterlərin psixologiyasını təqdim edərkən, onları sosial reallıqların və gündəlik həyatın içində mübarizə aparan insanlar kimi təsvir edirlər. Bu dövrün yazıçıları insanın psixoloji vəziyyətini, onun cəmiyyətə qarşı münasibətini və davranışlarını reallığa uyğun şəkildə təqdim edirlər.

Anton Çexov və Lev Tolstoy kimi yazıçılar, realist ədəbiyyatın ən yaxşı nümunələrini təqdim edirlər. Çexovun əsərlərində insanın daxili aləmi çox diqqətlə təhlil edilir, lakin xarakterlər cəmiyyətin təzyiqləri və həyatın çətinlikləri qarşısında qərarlar qəbul edirlər. Məsələn, Çexovun "Çehov qılıncı" adlanan qanununa əsasən, heç bir əşya və ya detal əsərdə boşuna yer almaz, hər şey bir məqsədlə orada olmalıdır. Bu yanaşma, realist ədəbiyyatın xüsusiyyətlərindən biridir.

Realizm əsərlərində insan psixologiyası, əksər hallarda, sosial vəziyyətlər, ailə və cəmiyyətin təsiri ilə əlaqələndirilir. İnsanların daxili mübarizələri və qərarları, cəmiyyətin və tarixi şəraitin təzyiqi altında formalaşır. Bu cərəyanın ən mühüm cəhəti, xarakterlərin konkret və real şərtlər daxilində psixoloji vəziyyətlərini göstərməsidir.

Modernizm isə XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində ortaya çıxmış bir cərəyan olub, insanın daxili aləminin daha mürəkkəb və qeyri-səlis şəkildə təqdim edilməsi ilə xarakterizə olunur. Modernizm, əvvəlki ənənəvi yanaşmaları aşaraq insanın şüurunun, bilinçaltının və fərdi təcrübələrinin daha dərin şəkildə analizini məqsəd qoymuşdur. Modernist ədəbiyyat daha çox daxili dünyaya, psixoloji vəziyyətlərə və insanın zamanla, cəmiyyətlə olan münasibətlərinə diqqət yetirir.

Modernizm, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində ortaya çıxan, ənənəvi ədəbiyyat formalarını pozan bir cərəyan olaraq insan psixologiyasını çox fərqli bir

şəkildə təqdim edir. Modernist yazıçılar, insanın daxili dünyasını və fərdi şüur axışını daha dərin şəkildə araşdırır, onları daha kompleks və mürəkkəb bir şəkildə təsvir edirlər. Modernizm, xarakterlərin psixoloji vəziyyətlərini və onların daxili mübarizələrini sosial və fiziki reallıqlardan daha çox, insanın özünün şüurunda və psixikasında axtarır.

James Joyce, Virginia Woolf və Franz Kafka kimi yazıçılar modernizmin təmsilçiləridir. Joyce-un "Ulysses" əsəri, modernizmin ən yaxşı nümunələrindən biridir. Bu əsərdə qəhrəmanların psixoloji vəziyyətləri və şüur axışı çox detallı və mürəkkəb şəkildə təsvir olunur. Joyce, xarakterlərinin şüur axışını birbaşa oxucuya təqdim edir və onları yalnız xarici dünyanın təsirində deyil, daxili aləmlərinin özündə də izləyir.

Realizm və Modernizm arasındakı əsas fərq, hər iki yanaşmanın insan psixologiyasına necə yanaşmasında və bunu necə təqdim etməsində gizlidir. Realizm, xarakterlərin psixologiyasını cəmiyyətin və sosial şərtlərin təsiri altında göstərir. Bu yanaşmada insanın xarici dünyası ilə daxili dünyası arasında daha açıq və aydın əlaqələr qurulur. Modernizm isə daha mürəkkəb və qeyri-səlis yanaşır; burada insanın daxili aləmi, bilinçaltı və şüuru əsas rol oynayır. Modernizm, zaman və məkanın sınılanması ilə insan psixologiyasını daha dərin, bəzən abstrakt və qeyri-müəyyən şəkildə göstərir.

Nəticə

Realizm və modernizm ədəbiyyatında insan psixologiyasının təsvirinin fərqli yanaşmaları, hər iki cərəyanın öz dövrünün sosial, mədəni və fəlsəfi baxışlarını əks etdirir. Realizm, insan psixologiyasını sosial reallıqlarla əlaqələndirərək, xarakterlərin davranışlarını daha konkret və təbii şəkildə göstərir. Modernizm isə insanın daxili dünyasına daha dərin və mürəkkəb yanaşaraq, fərdi və psixoloji vəziyyətləri qeyri-səlis və çoxqatlı şəkildə təqdim edir. Hər iki yanaşma ədəbiyyatda insanın çoxşaxəli və mürəkkəb təbiətini anlamada böyük rol oynayır.

Ədəbiyyat Siyahısı:

1. Çexov, A. (2006). Seçilmiş əsərləri (Tərcümə: Nigar Rəfibəyli). Bakı: Azərnəşr.
2. Tolstoy, L. (1998). Anna Karenina (Tərcümə: Məmməd Əlizadə). Bakı: Nurlan.
3. Joyce, J. (1993). Ulysses. London: Penguin Books.
4. Woolf, V. (2002). Mrs. Dalloway. London: Harcourt.
5. Kafka, F. (1995). Metamorfoz (Tərcümə: Cavidan Hüseynova). Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
6. Mey, M. (2014). Realizm və Modernizm: XX əsr ədəbiyyatında müasir yanaşmalar. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı.
7. Barthes, R. (1977). Mythologies. Paris: Éditions du Seuil.
8. Freud, S. (2010). Totem və tabu. Bakı: Nəfəs Nəşriyyatı.
9. Eliot, T. S. (1999). The Waste Land. London: Faber & Faber.
10. Foucault, M. (2005). Düşüncənin Arxeologiyası. Bakı: Nəfəs Nəşriyyatı.

HEYDƏR ƏLİYEVİN “KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANININ ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ, DÜNYADA GENİŞ TANIDILMASINDA VƏ TƏBLİĞİNDƏKİ DÖVLƏT SİYASƏTİ

Nəsibə Murtuzayeva
Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu,
böyük laborant
Tel: +994 55 608 09 41
[*murtuzayevanesibe@gmail.com*](mailto:murtuzayevanesibe@gmail.com)

Açar sözlər: Azərbaycan, Heydər Əliyev, İlham Əliyev, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, ədəbiyyat, mədəniyyət

Key words: Azerbaijan, Heydar Aliyev, Ilham Aliyev, The book of "Kitabi-Dede Gorgud" saga, literature, culture

Xalqımızın milli-mədəni və mənəvi dəyərlərinin toplusu olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Heydər Əliyevin böyük töhfələri ilə daim sosial-iqtisadi və mədəni tərəqqidə olmuşdur. Dahi şəxsiyyətin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının öyrənilməsində, dünyada geniş tanidilməsində və təbliğindəki dövlət siyasəti genişmiqyaslı olub, Azərbaycan mədəniyyətini və tarixini dünyada geniş bir şəkildə tanıtdırmışdır. Onun ölkəmizdə və xaricdə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının öyrənilməsi, tanidilməsi və təbliği istiqamətində müxtəlif tədbirlər keçirməsi nəticəsində milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanılmasına nail olunmuşdur. Heydər Əliyevin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını yüksək qiymətləndirməsinin əsas səbəbi əsərin Azərbaycan elmini, mədəniyyətini və ədəbiyyatını dünya miqyasında tanıtdırmasıdır. Azərbaycan mədəniyyətinə öz töhfəsini verən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycanın tarixi keçmişini özündə əks etdirməklə Azərbaycan xalqının mədəni irsinin qorunmasında, dünya ictimaiyyətinin diqqətinə təqdim olunmasında və təbliğ edilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əsərdə Azərbaycan xalqının ən qədim adət-ənənələri Azərbaycanın milli sərvəti kimi öz əksini tapmışdır.

Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının

öyrənilməsi, dünya miqyasında geniş tanıtılması və təbliği üçün irimiqyaslı proqramlar həyata keçirilmişdir. Dahi şəxsiyyət “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının beynəlxalq miqyasda 1300 illiyini keçirməklə Azərbaycan milli mədəniyyətinin dünya miqyasında təbliği sahəsində mühüm bir addım atmışdır. Əsər Azərbaycan mədəniyyətini dünyada təbliğ edərək Azərbaycan xalqının mədəni sərvətlərini təmsil etmişdir. Azərbaycanın milli-mənəvi varlığının ayrılmaz tərkib hissəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Türk dünyasının əzəmətli tarixini və həyat ensiklopediyasını özündə yaşatdığı üçün Heydər Əliyev tərəfindən milli mədəniyyətimizin, adət və ənənələrimizin tərənnümçüsü adlandırılmışdır. Ulu öndər “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının gələcək nəsillərə olan vacibliyini bildiyi üçün onun daha da çox tanıtməyin və təbliğ etməyin vacib olduğunu qeyd edirdi. Böyük mədəniyyət və ədəbiyyat beşiyi olan Azərbaycan qədim tarixini, zəngin mədəniyyətini, adət və ənənələrini dastanda cəm etmişdir. Heydər Əliyevin göstərişi ilə eposun tarixi, boyları, qəhrəmanları, dünyada həyata keçirilən tərcümələri, filmoqrafiyası geniş şəkildə araşdırılmışdır. Dastanı Azərbaycan mədəniyyətinin qədim irsi kimi dəyərləndirən dahi şəxsiyyət eposu ərəb, türk, italyan, türkmən, qazax, latış, fars, serb, gürcü, alman, rus, ingilis, fransız və s. kimi dünya dillərində nəşr etdirmişdir. Azərbaycanda multikulturalizmin banisi olan Heydər Əliyev “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının beynəlxalq miqyasda 1300 illiyini keçirməklə millətlərarası multikulturalizmi daha da çox inkişaf etdirmişdir. Çünki Heydər Əliyevin uğurlu dövlət siyasəti Azərbaycan multikulturalizminin beynəlxalq aləmdə təbliğinin gücləndirilməsinə xidmət etmişdir. Onun dastanın dünyada geniş tanıtılmasındakı əsas məqsədi milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması olmuşdur. Azərbaycan xalqının milli sərvəti olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan xalqının keçmiş həyat tərzini, məişətini, psixologiyasını özündə əks etdirdiyi üçün Heydər Əliyevin uğurlu daxili və xarici siyasətinin mərkəzində olmuşdur. Azərbaycanın zəngin tolerantlıq ənənələrini və milli-mənəvi dəyərlərini özündə ehtiva edən əsər Heydər Əliyevin şəxsi göstərişi ilə Azərbaycanda və dünyanın bir çox ölkələrində təbliğ olunmuşdur. Azərbaycan xalqının dəyərli mədəni irsini qoruyub saxlayan əsərin təbliğində, öyrənilməsində,

dünya mədəniyyəti xəzinəsinə daxil edilməsində, Azərbaycan mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, multikultural dəyərlərinin dünyaya təqdim olunmasında Heydər Əliyevin rolu xüsusiyyətdir. Azərbaycan xalqının tarixi keçmişini əks etdirən möhtəşəm sənət abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan xalqının mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini, vətənpərvərliyini, toponimlərini, qəhrəmanlığını, müdrikliyini özündə geniş şəkildə ehtiva edir. Türk xalqlarının mədəniyyətlərinin bir-birinə yaxınlaşmasında müstəsna rolu olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan xalqı üçün olduqca əhəmiyyətli və qiymətlidir.

DƏDƏ QORQUDUN MÜASİR CƏMİYYƏTƏ MESAJLARI

Aytən Musayeva

AMEA, Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Bakı ş., İstiqlaliyyət küç. 26

laborant

Tel: +994 51 433 05 32

ORCID: 0009-0007-5376-8119

ayten.musa88@gmail.com

Açar sözlər: Azərbaycan, Dədə Qorqud, dastan, müasir cəmiyyət, adət-ənənələr, Oğuz xanları

Key words: Azerbaijan, Dede Gorgud, epic, modern society, of traditions, Oghuz khans

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı türk dünyasının qiymətli sərvətidir. Bu adla yaddaşımıza həkk olunmuş qədim Oğuz dastanları türk dünyasının yaratdığı milli mədəniyyətin ən məşhur və böyük qaynaqlarından biridir.«Kitabi Dədə Qorqud» Azərbaycan mədəniyyətinin ulu qaynağı kimi tanınmaqla, Azərbaycan tarixinin bütün milli-mənəvi dəyərlərini özündə cəmləşdirərək, eyni zamanda müasir dövrümüzdə də milli mənəviyyatımızın, ədəbiyyatımızın ideya bünövrəsi olaraq qalır. Dastanın məzmununu, mənasını, onun hər kəlməsini hər bir azərbaycanlı məktəbdən başlayaraq bilməlidir.

Hər bir xalqın adət-ənənə sistemi rəngarəng olmaqla özündə xalqın gündəlik həyatında önəmli yer tutan hadisələri məsələn; muştuluq istəmə, əl öpmə, qurbankəsmə, yuxuyozma və s. əks etdirir. Adət-ənənələrin öyrənilməsində mənbələrdən biri də "Kitabi Dədə Qorqud" hesab olunur. "Kitabi Dədə Qorqud" da əks olunan adət-ənənələrin əksəriyyəti müasir dövrdə heç bir dəyişiklik edilmədən istifadə olunur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı həm türkdilli xalqların, eləcə də Azərbaycanın milli-etnik mədəniyyətini və qədim adət-ənənələrini özündə əks etdirən, qədim əsrlərdən bəri qorunan, tariximizin və ədəbiyyatımızın zirvəsi sayılan bir kitab olaraq səciyyələndirilir. Keçmişimizi öz səhifələrində yaşadan və bunu

gələcək nəsillərə daşıyan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında azərbaycançılıq anlayışı ilə bərabər xalqımızın malik olduğu milli ənənələr və tolerant xüsusiyyətlər də əksini tapmışdır.[1]

“Kitabi-Dədə Qorqud” formalaşma baxımından böyük bir inkişaf yolu keçmiş qəhrəmanlıq eposlarındandır. Araşdırmalar göstərir ki, abidənin mətnində qədim oğuzların islamaqədərki və islam dinini qəbul etdiyi ilk yüzilliklərin tarixi hadisələri və baxışları müvazi şəkildə əks olunmuşdur. “Dədə Qorqud” dastanı oğuz etnik qrupunun ozanların dilində yaddaşlara həkk olunmuş həyat hekayəsidir. Böyük Qorqud sözün sehri ilə yaşayıb zaman çərçivəsində verilən bu uydurma həyat həqiqətləri ilk baxışdan islami dəyərlər fonunda izah edilsə də, daha qədim mifoloji və dini baxışlarla zəngindir və belə qədimlər sırasında şamanizm elementlərinin də yer aldığı nəzərə çarpır. [2,s.18] Türklər ona bəzi yerdə Ata, bəzi yerdə Dədə Qorqud deyərlər. O, türk xalqlarına yol ərkan göstərən adət ənənə bilicilərimizdən biridir. Uluğ Türk kimi, İrkıl Ata kimi bir ulu insanımızdır. Xanların yanında olan, onlara dəyərli məsləhətlər verən, çözülməsi müşkül olan işləri çözən atalarımızdandır. Hekayələrində insanların problemlərini həll edən, düşməni məğlub etmək üçün çarə tapan, hərəkətə keçən, uşaqlara ad qoyan Dədə Qorqud Oğuz türklərinə mənəvi dayaq idi. Onun Oğuz boylarına, ağalarına dualar oxuması, rəvayətlər söyləyərək, oğuznamələr qoşaraq Oğuz rəvayətlərini ötürməsi, Oğuz boylarına mənsub insanlara keçmişdən ibrət dərsi almağa, hadisələrin mənasını, hikmətini dərk etməkdə həvəs aşılayırdı. Dastan Dədə Qorqudun oğuz türklüyündə tərbiyəvi rol oynadığını və xalqla inteqrasiya etdiyini göstərir.[3] Dədə Qorqudun tarixi şəxsiyyət hesab edildiyini inkar etmək olmaz. XIII-XIV əsrlərin məşhur tarixçisi Rəşididdinin “Came-et-təvarix” adlı əsərinin nüsxəsində Qorqud baba VII əsrdə Məhəmməd peyğəmbərin (s.a.s) dövründə yaşamış böyük bir şəxsiyyət kimi təsvir edilir. Kitaba yazılan ön sözdə oğuz birliklərinin həyat tərz, əxlaqi meyarları, şamanizmlə əlaqələri, islam dini ilə əlaqələri, dövlət quruluşu haqqında maraqlı fikirlərə rast gəlirik. Rəşidəddin xəbər verir ki, Dədə Qorqud Bayat tayfasındandır. Bu məsələ "Kitabi-Dədə Qorqud"da daha geniş əksini tapır. Oğuz xanları və onların nəvələri də

Dədə Qorqud zamanında xüsusi seçilib. Ona görə də dastanın ümumi xarakterindən və faktlarından qəti nəticə çıxır ki, oğuzlar başqa dil və dinə mənsub olanlardan heç nə ilə fərqlənmirlər. Yeri gəlmişkən, Azərbaycan dəyərlərini özündə birləşdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını Azərbaycan xalqının tərcümeyi-halı adlandırmaq olar. Müasir dövrümüzdə yaşayan hər bir vətəndaşımız dastana nəzər salsın, sözün əsl mənasında oradan özü üçün böyük ibrət götürər. Dastanda indiki gənclərimizə çox dərin mənalı mesajlar verilir.

Ədəbiyyat:

1. <https://nuhcixan.az/news/cemiyyet/8677-kitabi-dede-qorqud-dastaninda-multikultural-deyerler>
2. Hacıyev A. “Dədə Qorqud” eposunda şaman görüşlərini əks etdirən bəzi məqamlar / Asif Hacıyev // “Dədə Qorqud”: Elmi-ədəbi toplu; AMEA, Folklor İn-tu. – Bakı: Elm və təhsil, 2017. – S.18
3. https://www.anl.az/down/meqale/baki_xeber/2016/dekabr/517791.htm

NEWS LINGUISTICS AS AN ALTERNATIVE TO THE INTEGRATED APPROACH IN MEDIA LINGUISTICS: CRITICISM OF UNIVERSALISATION AND JUSTIFICATION OF DIFFERENTIATION

Ulkar Mazahir Ahmadova
Doctoral Candidate
Baku State University
Azerbaijan University of Languages
Institute of Law and Human Rights (Public Legal Entity)
Tel: +994 55 409 33 03
ulya.gemini777@gmail.com

Açar sözlər: xəbər dilçiliyi, media dilçiliyi, xəbər diskursu, rəqəmsal kommunikasiya, koqnitiv-praqmatik təhlil

Keywords: news linguistics, media linguistics, news discourse, digital communication, cognitive-pragmatic analysis

The constantly changing digital realities are undoubtedly an integral attribute of our “digitised” modern life. Innovative technologies have transformed not only the structure of news content but also the ways it is aggregated, presented, consumed, and analysed. On the other hand, it should be noted that concepts such as “media”, “news media”, “journalism”, “publicism”, “social media” and “press” are often conflated [3, p. 231]. Such conflation of terms is characterised by its ambivalence and multi-coded nature, as it may refer either to specific structural components of the media landscape or to its entire systemic organisation. This complexity complicates attempts at their differentiation and in our opinion, such conflation is unacceptable. Moreover, the concept of “news” is frequently distorted not only in everyday discourse but also in academic literature. In our view, it is also inappropriate to use the term “journalism” synonymously with “news”, “newspaper”, or “media” [4, p. 9].

Doctors of Philology K. V. Kiuru and A. D. Krivonosov rightly emphasise the need to differentiate between various formats of media products, taking into account

their constantly changing nature due to qualitative transformations in the modern media landscape [2, p. 713]. Given the current situation, characterised by the emergence of new forms of communication differing in their structural components, objectives and formats of content delivery, especially against the backdrop of recent innovations in the information environment, there arises a necessity for a more profound and detailed study of the linguistic nature and aspects of specific structural units individually. This situation presupposes the allocation of distinct scientific fields, distinguished by their unique characteristics, such as blog linguistics, news linguistics, social media linguistics, podcast linguistics, and others.

In our opinion, such a differentiated approach allows for the study of the linguistic specificity of each format of informational communication as an independent object of research, taking into account the unique features of each. By delving into the essence of this approach and aiming to avoid any inaccuracies and confusion, we reject the integrated approach, unjustified universalisation, excessive generalisation, methodological vagueness, and disregard for the genre structure of news discourse, which are characteristic of media linguistics. Furthermore, the aggregation of a large number of diverse formats and genres into a single category contributes to the levelling of the unique features and specificity of news content.

Despite this situation, news journalism exists as an independent academic discipline. However, the linguistic analysis of news discourse remains insufficiently explored and fragmented [5]. Today, news journalism represents a specialised field with specific professional requirements. According to A. A. Amzin, news journalism is characterised by clear textual structuring and templating, enabling the rapid creation of diverse information [1, p. 52].

Under these conditions, there arises the need to create a new branch of linguistics – news linguistics, which studies the language and cognitive-pragmatic strategies of news content, and in our case, under digital conditions – digital news linguistics.

In conclusion, it should be noted that, despite the broad scope of research on linguistic characteristics within media linguistics, news discourse requires a more specialised and systematic approach. This is due to the necessity of a detailed study of the cognitive, communicative, pragmatic, and linguistic features that are exclusively inherent to news discourse. In our opinion, the justification for establishing news linguistics as an independent scientific discipline is both relevant and feasible, as it aims at a comprehensive analysis and investigation of the internal specificity of modern information flows.

Works Cited:

1. Amzin, A. A. Internet news journalism. Aspect-Press, Moscow, 2011, 136 p.
2. Kiuru, K. V., & Krivonosov, A. D. Transformation of the media environment as an object of study in the theory of mass communications. Questions of Theory and Practice of Journalism, 7(4), Irkutsk, 2018, pp. 711–723.
3. Kornev, M. S. Understanding journalism: What is journalism in the modern digital environment? Philology. Art Studies, (94), Bulletin of Chelyabinsk University, 5(360), Chelyabinsk, 2021, pp. 229–235.
4. McQuail, D. Journalism and society: A textbook for journalists (Translated from English). MediaMir, Faculty of Journalism, Moscow State University, Moscow, 2013, 368 p.
5. News journalism. (n.d.). TASS News Academy. Retrieved from https://academy.tass.ru/novostnaya_zhurnalistika.htm

“DƏDƏ QORQUD” DASTANLARI VƏ İSLAM MƏDƏNİYYƏTİ

Sevinc Mübariz qızı Hübətova
BDU-nun Şərqşünaslıq fakültəsi
Ərəb filologiyası kafedrasının
qiyabi dissertantı
sevinchumbtliyeva@gmail.com

Açar sözləri: İslam, ünsür , “Dədə Qorqud”, epos, oğuz-türk

Key words: Islam, elements, "Dede Gorgud", epos, Oghuz-Turkish

“Dədə Qorqud” dastanları bütün dövrlərdə öz yerini ideya-süjet xətti və məzmunu ilə tarix səhnəsində qoruyub saxlamaqdadır. Çünki bu gün türk epik poeziyasında tarixi gerçəkliyin diferensial əks olunmasının dolğunluğu, etno-mədəni mühitin əsl əks-sədası, bədii kamilliyi baxımından “Dədə Qorqud” dastanları ilə müqayisə oluna bilən sənət əsəri tapmaq çətindir. “Dədə Qorqud” dastanları bütün bəşəriyyətə nüsxə olmaqla min illər əvvəl mövcud olmuş türk mənəviyyatının dəyərli və təkzibedilməz salnaməsidir. Müasir türk ədəbiyyatının “Dədə Qorqud” dastanlarından öyrənilməli, araşdırılmalı və müasir oxuculara çatdırılmalı olan mühüm irsi vardır. Bu gün Azərbaycan poeziyası “Dədə Qorqud ” dastanlarından sitatlar ilə zənginləşməkdə davam edir. Beləliklə, Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra (1991) “Dədə Qorqud” dastanlarındakı personajlara və motivlərə müraciət edən müxtəlif jurnal və kitablar da çap olunmuşdur. Mövzu geniş, aktual və əhatəlidir, ona görə də bu sahədə yazılmış əsərlərin öyrənilməsi mühüm istiqamət hesab olunmalıdır.

Etiraf etməliyik ki, sənətimizin bu əbədiyaşar abidəsi ilə bağlı son vaxtlar ciddi araşdırmalara baxmayaraq, hələ də bu sahədə əsas araşdırma, dolğun izahat və şərh tələb edən bir çox vacib və tələb olunan məqamlar, xüsusiyyətlər mövcuddur. “Kitabi-Dədə Qorqud”un islam mədəniyyəti ilə bağlılığı, o cümlədən “Kitabi-Dədə Qorqud”da islamın yeri və mövqeyi, eposda oğuz-türk təfəkkürünün müsəlman mədəniyyəti ilə qovuşması prosesinin iz və əlamətləri, paralel və ikili sistemdən tək

Tanrıya istiqamət, epos psixologizmi, mənəvi-əxlaqi təsir məsələsi və s. xüsusiyyətlər mövcuddur. Çünki “Dədə Qorqud” dastanları müsəlman oğuz türklərinin hekayələridir. Bu səbəbdən də bütün dastanlarda İslami dəyərlərin, xüsusilə Allah və Peyğəmbər sevgisinin tərənnüm edildiyini görmək olar. Kitab “Bəsmələ” ilə başlayır, dua ilə açılır və “Allah demədikcə, Allah heç bir iş görməz” [2, s. 1] deyildiyi üçün məzmun zənginləşərək Allahın tez-tez xatırlanması ilə sonlanır. Əslində burada qəti və analitik rahatlıq üçün vətən sevgisi, ailəyə və qadına verilən önəm kimi dəyərlər İslama və İslam irsinə bağlılığın təbii prosesləridir. Ədəbiyyat və sənət baxımından üstün olan “Dədə Qorqud” dastanının “Giriş” hissəsi belə başlayır:

“Dədə Qorqud yenə söyləmiş, görək xanım ne söyləmiş: Ağız açıb övər olsam üstümüzdə Tanrı gözəl, Tanrı dostu dindar Məhəmməd gözəl. Məhəmmədin sağ tərəfində namaz qılan Əbu Bəkr Sıddıq gözəldi. Əhir otuzuncu cüz başı amma gözəl. Hecası düz oxunsa yasin gözəl. Qılıç çaldı, din açdı igidlər şahı Əli gözəl. Əlinin oğulları, Peyğəmbər nəvələri, Kəlbala düzündə yezidilərin əlində şəhid oldu. Həsən ilə Hüseyin iki kardaş bərabər gözəl. Yazıldı və göydən endi. Tanrı elmi Quran gözəl. O, Quranı yazdı üləmalar öyrənənə qədər gözlədi, alimlər sultanı Osman Affan oğlu gözəl. Boş bir yerdə tikilmiş Tanrı evi Məkkə gözəl...” [1, 18].

Kitabda “Müqəddimə”dən sonra ilk hekayə olan Disə xanın oğlu Boğaç xanın dastanı isə belə bitir:

“Dədəm Qurqud dastan söylədi deyiş dedi, bu Oğuznaməni düzdü qoşdu, belə dedi:

Onlar da bu dünyaya gəldi keçdi
Kərvan kimi məskunlaşdı köçdü
Onları da ecel aldı yer gizlədi
Fəni dünya yenə qaldı
Gəlimli gedimli dünya
Son ucu ölümlü dünya” [1, s.15].

Oxşar ifadələrlə bütün dastanlarda mövcuddur: “Axır səni pak imandan ayırməsın”. Şübhəsiz ki, bu, yalnız İslam əqidəsi, İslami baxış və İslama bağlılıq ilə mümkündür. Həmişə Allahın adı, “Gözəl adı ilə Məhəmməd Mustafa” adı çəkilir, Allaha və ona iman təzələnir, Qəzzə yürüşləri öncəsi “təmiz sulardan” dəstəmaz alıb dua etməklə ibadət edilir, şəhidlər bütün müqəddəs dəyərlər uğrunda mübarizə apararaq şəhid olurlar. Aşağıdakı sitatlar həm də bütövlükdə Kitabın ruhunu verən təsvirlərdir:

“O, axan pak sudan dəstəmaz aldı. Alnını yerə qoyub dua etdi. Ağladı, Uca Tanrıya dua etdi, üzünü yerə sürtdü. Məhəmmədə salavat göndərdi, dəvə kimi qışqırdı, şir kimi nərə çəkdi, fəryad edib ağladı, tənha kafirə at təpdı, qılınc vurdu. Gözəl müharibə etdi.” [1, s.112].

İslami dəyərlər əsasında onun adı (Məhəmməd peyğəmbərin) demək olar ki, bütün dastanlarda zikr edilir. “Əvvəl axır uzun yaşın sonu ölümdür. Ölüm vaxtı gələndə arı imandan ayırmamalıdır. Məhəmməd Mustafanın eşqinə günahlarınızı bağışlasın. Amin deyənlər Tanrının üzünü görsün xanım hey! [1, 198, 213, 223]. “Dədə Qorqud” dastanları islama bağlılığa verilən qiymətin göstəricisi olan dualarla başlayır və bu cür dualarla bitir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ateist mədəniyyətin hökm sürməsi və dini inancların təqib edilməsi səbəbindən elm dastanda islam ideallarının olduğunu vurğulaya bilməmişdi. Bununla belə, “Dədə Qorqud”da islam dininin yeri və mövqeyini, eləcə də ümumən dini dünyagörüşləri və anlayışları aydınlaşdırmaq, onların eposdakı hadisələrə təsirini izləmək üçün ehtiyac vardır. Azərbaycanda da “Dədə Qorqud” dastanları və İslam dini haqqında müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif araşdırmalar aparılmışdır. Folklorşünas-alim professor B.Abdulla özünün “Dədə Qorqud kitabının poetikası” adlı monoqrafiyasında xüsusi ilə bu mövzuya diqqət yetirmişdir.

İslam ünsürü və bir sıra digər dini dünyagörüşlərin buraxılması “Kitabi-Dədə Qorqud” üzərində aparılan kompleks tədqiqatları nəzərə alsaq, eposun qüsursuz, dolğun və bütöv şəkildə tədqiqi işinə əhəmiyyətli dərəcədə xələl gətirərdi. Çünki bir

tərəfdən oğuz-azərbaycan mühitində islam və islamçılığın yayılmasının ilkin tarixi gedişi ilk dəfə olaraq zəngin şifahi materialda məhz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında öz əksini tapmışdır, digər tərəfdən Oğuzların islamdan əvvəlki qədim dini təsəvvürlərinin ifadəsi olub, bu qiymətli abidənin daha qədim dövrlərə aid olduğunu sübut edir. Azərbaycan xalqının klassik ədəbiyyatında, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində, ümumiyyətlə, orta əsrlərə aid bütün ədəbi-mədəni irsdə ərəb mədəniyyətinin, xüsusən də müsəlman adət-ənənələrinin dərin təsirini görməmək mümkün deyil. dini dünyagörüşünün formalaşması prosesi. Bu baxımdan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan-islam mədəni və ədəbi qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsində çox faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat siyahısı:

- 1.Ergin Muharrem, Dede Korkut Kitabı, İstanbul: Boğaziçi Yay. 1988
2. Gökyay Orhan Şaik, Dedem Korkudun Kitabı, Ankara: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yay. 1973.

U.B.YEYTSİN POEZİYASINDA YUNAN MİFOLOGİYASININ İZLƏRİ

Nilufər Qədirova

Azərbaycan Universiteti, dissertant

Tel: +994 55 431 95 95

nilufar3010@gmail.com

Açar sözlər: müasir poeziya, mif, ingilis ədəbiyyatı, qadın, tarix

Key words: modern poetry, myth, english literature, woman, history

XX əsr ingilis poeziyasının nüfuzlu nümayəndələrindən sayılan, çağdaş dövrdə yeni mif yaradıcılarından biri kimi seçilən U.B.Yeytsin poeziyası romantizmlə modernizm arasında keçid hadisəsi sayıla bilər ki, bu da şairin yaradıcılığında hər iki istiqamətin xüsusiyyətlərinin mövcud olduğunu söyləməyə əsas verir. Qədim İrlandiya mif və əfsanələrinin müasir dövrdə yenidən kəşfi, antik ənənələrin canlandırılması U.B.Yeytsin poeziyasının əsasını təşkil edir. Şair üçün mif sadəcə hekayələr və ya simvollar toplusu deyildi, Yeytsə görə, mif insan təcrübəsini, tarixini və məna axtarışını başa düşmək üçün həyati bir çərçivə idi. Onun məqsədi İrlandiyanın xalq mühiti çərçivəsində mövcud olan mədəniyyətini ümumi Avropa dilinə bir növ “yaradıcı tərcümə” etmək idi və o, külliyyatları ilə irland mədəniyyətini global prosesin bir hissəsinə çevirməyə nail oldu.

Qədim Yunan mifologiyasına xüsusi maraq göstərən U.B.Yeytsin şeirləri bu mifologiyanın simvollarının və fəlsəfi obrazlarının çağdaş mənbəyi hesab olunur. İrlandiya sivilizasiyası ilə qədim yunan mədəniyyətini birləşdirərək möhtəşəm tarixi baxış və ədəbi effekt yaradan şair bununla poeziyasına fərqli bir cazibə qatır. 1916-cı ildə “Məsuliyyətlər və digər şeirlər” toplusunda nəşr etdirdiyi “Homeri oxuyan qadın” (“The Woman Homer Sung”) (4) şeirində şair ideal qadın obrazı olaraq Yelenanı xatırlayır, sənətin qadını adi həyatın reallığından çıxararaq heyranlıq və gözəllik obyektinə çevirdiyini əks etdirir. Şair bu qadının ideyasını qədim dünya ilə bağlayır, ənənənin və sonsuz sənətin simvolu kimi Homerə istinad edir. Yeytsin gənc

yaşda tanış olduğu və uzun illər unutmadığı Mod Qon adlı xanımı məhz yunan mifologiyasındakı Yelena ilə eyniləşdirdiyinə dair iddialar da mövcuddur.

U.B.Yeyts şeirdə sənətin qadını səltənətə yüksəltdiyi fikrini araşdırır. Qadın sadəcə fani varlıq deyil, əbədi gözəllik simvoludur və bu, onun sonrakı dövr poeziyasında həyatın efemer¹ təbiəti ilə sənətin daimiliyi arasındakı ziddiyyəti əks etdirir. Homerin poeziyasında qadın obrazı “oxuyur”, yəni təhkiyə aktı vasitəsilə qorunub saxlanılır, bir növ ölümsüzlük qazanır. Yeytsin şeiri isə belə ideallaşdırmaların mümkün olduğu, sənətin gözəlliyi qoruyub onu əbədiləşdirə bildiyi antik dövrə həsrəti ifadə edir. Şair 1924-cü ildə “Pişik, ay və bəzi şeirlər” külliyyatında çap olunan “Leda və Qu quşu” (5) şeirində Ledanın qu quşu olarkən tanrı Zevs tərəfindən təcavüzə məruz qaldığından bəhs edən klassik yunan mifinə müraciət edir. Baş verən hadisə əfsanəvi Troya müharibəsinin başlamasına səbəb olan Yelenanın doğulması ilə nəticələnir. Daha sonra Leda gələcəkdə öz həyat yoldaşı Aqamemnonu öldürəcək Klitemnestranı dünyaya gətirir. Yelenanın Troya müharibəsində iştirakına və Klitemnestranın əri Aqamemnonu öldürməsinə işarə edərək, Yeyts bu ilkin zorakılıq aktının sonrakı kataklizmlərə səbəb olduğunu göstərir. Zevsin qu quşuna təcavüzü Yunanıstanın Qızıl Dövrünün və müasir tarixin başlanğıcının katalizatoruna çevrilir. Yeyts şeirdə mifin mövzusunun və ənənəvi sonet formasından yeni məqsədlər üçün istifadə etsə də, tarixin yaratdığı güclü qüvvələri, taleyin zorakılığı və laqeydliyinin insana təsirini xüsusilə ifadə edir. E.M. Meletinski hesab edir ki, “mifin əsas “reallığı” bəşəri harmoniyanın mənbəyi və modeli olmasıdır. Ona görə də miflər hər zaman canlı qalır və hansısa intellektual səviyyədə özünə yer tapır” (2, s. 22).

Bədii-estetik fikrin çağdaş nümayəndələri ədəbiyyatın miflə müqayisədə deqradasiyaya uğramasını, buna görə mifin bədii ədəbiyyatda rolunun get-gedə yüksəldiyini, mifik düşüncə tərzinin xüsusi çəkisinin artdığını göstərirlər (1, s.128). Tədqiqatçı N.O. Osipova bunu “tarixi və şəxsi xaosla qarşılaşan insanın dünyanı yenidən kosmoslaşdırmağa çalışması” (3) ilə əlaqələndirir.

¹ Efemer - yun. ephemeris- birgünlük

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Quliyev Q. XX əsr Amerikan ədəbiyyatşünaslığında aparıcı cərəyanlar. Bakı, 2011, 208 s.
2. Мелетинский. Е. М. «От мифа к литературе», Москва 2001, 168 с. URL: <https://www.ruthenia.ru/folklore/meletinskyotmifakliterature.pd>
3. Осипова Н.О. «Миф в пространстве стереотипов современного повседневного сознания». URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mif-v-prostranstve-stereotipov-sovremennogo-povsednevnogo-soznaniya/viewer>
4. Yeats W.B. “The Woman Homer Sung”. URL: <https://allpoetry.com/A-Woman-Homer-Sung>
5. Yeats W.B. “Leda and the Swan”. URL: <https://www.litcharts.com/poetry/william-butler-yeats/leda-and-the-swan>

SİYASİ KATAKLİZMLƏRİN BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA İNİKASI: FRANSADA “MÜQAVİMƏT” HƏRƏKATI

Gülşən Bağirova
Azərbaycan Dillər Universiteti
Dissertant
Tel: +994 55 560 79 15
gulsenbagirova0202@gmail.com

Açar sözlər: fransız müqavimət hərəkatı, tarix, ədəbiyyat, inqilab, azadlıq

Key words: french resistance movement, history, literature, revolution, freedom

“Tarix müəllifi xalq olan romandır. – Mənə elə gəlir ki, insan şüuru yalnız bir dövrün ümumi mənzərəsi ilə həqiqəti öyrənir; detallara varmadan, baş verənləri gözəlliyindən çox gerçəkliyi, daha doğrusu təmliyi və böyüklüyü ilə sevir” [4].

Ötən əsr planeti bürümüş ekoloji, sosial, mədəni, ideoloji böhran əvvəlki elmi fikirlərin, ideal istiqamətlərin tükəndiyi və bütövlükdə həyat tərzilə düşüncə arasında uçurum yarandığı, mədəni eraların dəyişməsi və yeni dünyagörüşün formalaşması, elm mərkəzli və antroposentrik ideyaların çoxəsrlik mütləqləşdirilməsinin sona çatdığı dövr idi.

Davamlı dağıdıcı proseslərə təkan verən tarixi-siyasi hadisələr ötən əsrdə fransız ədəbiyyatının da istiqamətini məhz bu yönə dəyişmişdi. Əvvəllər yazıçılar, ümumiyyətlə, siyasi təbliğata laqeyd yanaşırdılar, şəxsi üstünlükləri nə olursa olsun, inqilabdan yaranan və 1830-cu ildən sonra təkidlə müxtəlif rejimlərin təbliği etdiyi ideyaları sistemli şəkildə tənqid etmədilər. T.Renana görə mistisizmin yenidən oyanışı, Bulanjist və Panamist təşviqatlar, açıq şəkildə demokratiya və azad düşüncəyə yönələn bir ölkənin qurulması ilə nəticələnən inqilabi ideyalarda həmfikir idilər. “Dreyfus məsələsi” inkişafdan təşvişə düşənlərə, eləcə də onu bəyənənlərə aktiv və mübariz şəkildə tərəf tutmaq fürsəti təklif etdi: 1894-cü ildən 1906-cı ilə qədərki Dreyfus məsələsi Fransanı respublikapərəst, antiklerikal Dreyfusarlara və orduya tərəfdar olan, əsasən də katolik anti-Dreyfusarlara böldü. Bu məsələ Fransa hökumətini radikallaşdırdı. Fransa Konstitusiyası Şurasının keçmiş üzvü Qi Kanivenin

fikrincə, *“Dreyfus Frankofoniya dünyasında müasir ədalətsizliyi simvolizə etmək üçün gəlmişdi”* [1, p. 15]. Yazıçı Şarl Morras özünün *“Siyasi dindar”* kitabının ön sözündə bu məsələyə başqa tərəfdən yanaşır: *“Bu böyük məsələ, həqiqətən də son on beş il ərzində ictimai həyatımızın ruhu və iblisi olmuşdur”* [2, s.3]. Müasir Fransa, əlbəttə ki, XIX əsrdə olduğu kimi, artıq *“dünyanın zəng qülləsi”* deyildi, bununla belə, XX əsrdə bütün Avropa fransız yazıçılarından, ekzistensialist filosoflardan, absurd teatr və yeni roman, kinoda yeni dalğa haqqında danışdı. Ədəbiyyatı cəmiyyətdə baş verən sosiomədəni proseslərin güzgüsü hesab edən R.Rollan uzun müddət üzərində işlədiyi, Fransada millətçilik, azadlıq ideyalarının yayılmasında müstəsna rol oynamış *“Jan-Kristof”* romanının epiqrafında da (*“Mübarizə aparan, bu yolda əzablar çəkən və qələbə çalan bütün azad ruhlu millətlərə”* – [3, s. 6)) məhz bəşəri problemlərə toxunur.

XX əsrin 30-cu illərdən başlayaraq siyasiləşən fransız ədəbiyyatı burjuaziya və proletariyatın mübarizəsi fonunda təşəkkül tapmağa başlayırdı. 1934-cü il fevralın 6-da uğursuz faşist çevriliş cəhdi solçu qüvvələr tərəfindən yeni təhlükə qarşısında birləşmək signalı kimi qəbul edilməsinin təsiri ilə sədri R. Rollan olan *“Fransa inqilabçı yazıçıları və rəssamları assosiasiyası”* yaradıldı.

Xalq cəbhəsinin siyasi birliyi müvəqqəti olduğundan 1938-ci ildə hakimiyyət müdaxilə etməmək prinsipini seçdi. Üçüncü Reyxin Münhen Sazişi ilə başlayan *“sakitləşdirmə”* siyasəti Fransanın rüsvayçı məğlubiyyətinə səbəb oldu. Az sayda yazıçı kollaborasionistlərə qoşuldu, bəziləri müqavimət hərəkatında iştirak etdi, R. Rollan kimi bir çox yazıçı isə işğalçılara və onların prinsiplərinə məhəl qoymadan fəaliyyətlərinə davam etdilər.

Müqavimət hərəkatı şairlərindən olan Pol Eluar 1939-cu ildə cəbhəyə səfərbər olunduqdan sonra yaradıcılığının yeni istiqamətləri üzə çıxdı. Vətənpərvər ruhda yazdığı bir neçə şeirlər toplusunu nəşr etdirən Eluarın əsas məqsədi Fransanı işğalçılardan azad etmək və ölkəsində sülhü bərpa etmək idi. Bu fikir xüsusilə şairin mədəncilərin tətlinə həsr etdiyi *“Kölgələr”* (*“Les ombres”*) şeirində ifadə olunur.

Müqavimət hərəkatı şairləri sırasında R.Desnos, A. Freno, P.Emmanuelanın da adı xüsusi qeyd olunmalıdır. Müxtəlif təxəllüslərlə şeirlər yazan R.Desnos hərəkatın fəal üzvü olduğundan dəfələrlə həbs olunsada bu, şairin mübarizə əzmini qıra bilməyib. Antifaşist şair A.Freno isə almanlara əsir düşsə də qaçmağa müvəffəq olmuş saxta sənədlərlə Fransaya qayıtmışdı. Yeraltı antifaşist nəşrlərdə şeirlərini çap etdirən Frenonun əsərləri məşhur “Şairlərin şərəfi” antologiyasına daxil edilmişdir. Onun şeirlərində həyat eşqi, nikbinlik, faşizm üzərində gələcək qələbəyə inam hiss olunur.

Müqavimət Hərəkatı ədəbiyyatı lirika, satira, pamflet, roman, oçerk, döyüş publisistikası kimi bir çox ədəbi janrları əhatə etsə də poeziya və publisistika hərəkatın ən uğurlu ədəbi janrları oldu. Dövrün poeziyasına senzura tələbinin qoyulması şairləri siyasi vəziyyətdən üstüörtülü danışmağa vadar edirdi. Bu səbəbdən müqavimət ifadəsi çox zaman sevgi metaforaları altında gizlədilirdi. Şairlər müqavimət hərəkatı illərində ötən illərin poetik irsindən ilham aldıklarından xalq əfsanələrinə, mahnılarına, balladalarına müraciət edirdilər. Birlik, xalqa inam, əməyin sarsılmaz gücü, yaradıcı ideyalara dəstək kimi fikirlər müqavimət ədəbiyyatında yeni insan obrazının yaranmasına gətirib çıxardı.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Guy Canivet, first President of the Supreme Court, Justice from the Dreyfus Affair. URL: https://military-history.fandom.com/wiki/Dreyfus_affair
2. Maurras Ch. La Politique religieuse. Paris: Nouvelle Librairie Nationale. 1912.
3. Rolland R. Jean-Christophe. Bibebok, 2015, 1358 p.
4. Vigny, Alfred de. l'histoire et le roman. Washington, U.S.A. 1994. URL: https://www.persee.fr/doc/caief_0571-5865_1995_num_47_

FELYETONLARDA ERMƏNİ MƏKRİNİN İFŞASI

Günəl Əhmədova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

gunel_9704@mail.ru

Açar sözlər: felyeton, erməni məsələsi, satira, tənqid, ifşa

Keywords: feuilleton, the Armenian problem, satire, criticism, exposure

Bədii əsərlər tarixi hadisələrin ifşasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan felyeton janrı xüsusi olaraq seçilir. Felyetonlar tarixi-siyasi mənzərənin təqdimində böyük rolu olan janr kimi diqqəti cəlb edir. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində mətbuatda geniş yer verilən felyetonlar xalqın baş verən hadisələrdən agah olması üçün mühüm mənbələr sırasında özünə layiqli yer qazanmışdır. Dövrün ictimai olaylarının gərgin inkişafı fonunda müəlliflər mətbuatda öz yazıları ilə oxucularını məlumatlandırmağa, onlara hadisələri bütün gerçəkliyi ilə çatdırmağa çalışırdılar. Bəhs etdiyimiz dövrdə xalqımızın başına gətirilən faciələr yazıçı və şairlərimizin daim diqqət mərkəzində olmuş, onlar problemlərin kökü, mahiyyəti haqqında fikirlərini öz əsərləri vasitəsilə ifadə etmişlər.

Burada hadisələrin ifşası və oxuculara bütün gerçəkliyi ilə çatdırılmasında mətbuatın əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Mətbuat vasitəsilə dövrün problemləri işıqlandırılır, dərc olunan əsərlər vasitəsilə ədiblər xalqı məlumatlandırırdı. Azərbaycan mətbuatında məqalə və felyetonlarla çıxış edən müəlliflər erməni məsələsinə xüsusi yer vermiş, erməni məkrinin ifşasına, onların xalqımıza qarşı törətdiyi fəlakətlərə və əsassız torpaq iddialarına münasibət bildirmiş, onların gerçək üzünü göstərmişlər.

XX əsrin əvvəllərində mətbuatda dərc olunan bir çox felyetonda erməni xisləti ilə bağlı faktlar öz əksini tapmışdır. Ədiblərimiz ermənilərin törətdikləri fəlakətləri oxuculara çatdıraraq Azərbaycanı gələcəkdə baş verə biləcək daha böyük faciələrdən xilas etmək istəyirdilər. Amma təəssüf ki, bu heç də asan bir iş deyildi və ermənilər öz amansız əməllərinə davam edir, daha da azğınlaşır, hadisələri daha da

gərginləşdirirdilər. Yazıçılarımız sanki o günlərdən bu günləri görürdü. Uzaqgörən sənətkarlarımız bu böyük problemin həlli üçün çalışıb-vuruşurdular. Qılınc qədər qüvvətli qələmləri ilə bizi bu məsələdən qurtarmaq üçün mübarizə aparırdılar. Ermənilərin törətdiyi və törədəcəyi faciələrdən bizi qorumaq, xilas etmək üçün mətbuatdan bir silah kimi istifadə edirdilər. Əsərləri vasitəsilə düşməni daha yaxşı tanımağımız, onların məkrli planları və bəd əməllərindən xəbərdar olmağımız üçün səy göstərirdilər. Onlar bilirdilər ki, bu proseslər daha da kəskinləşəcək, ermənilər daha da qəddarlaşacaq, öz məkrli niyyətlərindən əl çəkməyəcəklər. Belə də oldu. Dövr, zaman dəyişsə də, erməni xisləti dəyişmədi. Onlar bu gün də bizim doğma torpaqlarımıza göz dikib, öz niyyətlərindən əl çəkmirlər. Vətən müharibəsi zamanı da biz bunun şahidi olduq. Onlar bizim şəhərlərimizə, Gəncəyə, Bərdəyə raket zərbələri endirərək neçə-neçə günahsız insanların həyat işığını söndürdülər. Düşmən hər keçən gün daha da azğınlaşır, əsassız iddialar irəli sürür. Böyük Ermənistan xülyası ilə yaşayan ermənilər artıq anlamalıdır ki, onların getdikləri bu yol yol deyil. Onlar bu iddialardan əl çəkməlidirlər.

Vətən müharibəsi bizim ermənilərə ən böyük cavabımız oldu. Biz torpaqlarımızı azad etdik. Müzəffər Ali Baş Komandanımız İlham Əliyev və yenilməz ordumuz sayəsində bu gün torpaqlarımız azaddır. Amma erməni xisləti dəyişməyib və biz bunu nəzərə almalıyıq. Biz heç vaxt xalqımızın başına gətirilən faciələri unutmamalıyıq. Bu baxımdan ədəbiyyata, tarixi hadisələrin əksini tapdığı əsərlərə, mətbuata, bədii-publisistik yazılara nəzər salmaq, yurdumuzun başına gətirilən fəlakətlərə ədiblərimizin münasibətini bu əsərlər vasitəsilə öyrənmək, erməni məkrinin ifşa edildiyi əsərlərə məhz bu kontekstdə diqqət yetirmək vacibdir.

Günümüzdə aktual olan erməni məsələsi haqqında “Şeypur” jurnalında da bir çox məqalə və felyeton dərc olunmuşdur. Bu, “Şeypur” jurnalında əsas mövzu xətlərindən biri kimi nəzərə çarpır. “Şeypur” və “Zənbur” satirik jurnalları ermənilərin törətdikləri fəlakətləri işıqlandırmaqda xüsusi bir missiyanı yerinə yetirirdi. Bu jurnallar vasitəsilə ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər ifşa edilir və kəskin tənqid atəşinə tutulurdu.

Üzeyir Hacıbəyli məqalə və felyetonlarında erməni məkrinin ifşa olunmasına xüsusi diqqət yetirmişdir. O, ermənilərin xislətinə yaxşı bələd idi və bilirdi ki, onlar Azərbaycana qarşı məkrli düşüncələrə sahibdirlər. Bir çox məqalə və felyetonlarında bu məsələyə yer verən ədib bu mövzuda sözünü deməkdən heç zaman çəkinməmişdir. Onun “Ay ötür, gün keçir” adlı felyetonunda hüriyyət, ədalət kimi sözlərin Rusiyada müxtəlif firqələr üçün kəsb etdiyi fərqli mənalara ironiyadan istifadə edərək toxunulur. Burada erməni məsələsinə yanaşma da öz əksini tapmışdır. Felyetonda erməni xislətinin ifşa olunması ilə bağlı hissəyə diqqət yetirək: *“Erməni “Daşnaksütyun” firqəsinin dilində “ədalət” bundan ibarətdir: qonşuya badalaq vurub özünü irəli soxmaq (...)”* [40, s. 370]. Burada müəllif bir cümlə ilə belə ermənilərin iç üzünü çox yaxşı açıqlayır. Öz mənfəəti üçün qonşunun quyusunu qazmağa hazır olan ermənilər kəskin satira atəşinə tutulur.

LÜTFƏLİ BƏY AZƏRİN “ATƏŞKƏDƏ” TƏZKİRƏSİNİN ƏLYAZMA VƏ ÇAP NÜSXƏLƏRİ

Rauf Şeyxzamanlı
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
Tel: 055 7139826
Sheikhzamanly@hotmail.com

Açar sözlər: Lütəfəli bəy Azər, “Atəşkədə”, təzkirə, əlyazma nüsxəsi, çap nüsxəsi

Key words: Lutfali bey Azer, “Ateshkadeh”, tazkirah, handwritten copy, printed copy

Şərq ədəbiyyatında təzkirə janrı çox qədim vaxtlardan məşhurdur. Alimlərin gəldiyi ümumi qənaətə görə ilk farsdilli ədəbi təzkirənin müəllifi Nurəddin Məhəmməd Ovfidir. O, “Lübabül-əlbab” adlı əsərin üzərində işini hicri 618-ci ildə (miladi 1221) tamamlamışdı. O vaxtdan təzkirəçilik geniş yayılmağa başladı və hal-hazırda da gündəmdən düşməyib. Bu müddət ərzində yazılan bir neçə yüz təzkirənin arasında Hacı Lütəfəli bəy Bəydili Şamlı İsfahaninin (حاجی لطف علی بیگ بیگدلی شاملو) “Atəşkədə” (آتشکده) [1] əsəri Azərbaycanda ən çox tanınanlardan biridir. Azər təxəllüslü və türkmən mənşəli Lütəfəli bəy (1134-1195/1722-1781) öz kitabında 842 farsdilli şair haqqında məlumat verib ki, onlardan ən azı iki yüzü müxtəlif türkdilli xalqların nümayəndələridir. Qeyd etmək lazımdır ki, əsərdə yüzə qədər bizim həmvətənimizin, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatının ən parlaq ulduzları olan Nizami Gəncəvinin, Əfzələddin Xaqaninin, Əbulüla Gəncəvinin, Mücirəddin Beyləqaninin, Şah İsmayıl Xətəinin, Məhəmməd Füzulinin adları çəkilir və haqlarında bilgi verilir. Təəssüf ki, Nizami Gəncəviyə həsr olunmuş məqaləyə müəllif özündən əvvəlki bəzi təzkirəyazanların (Mir Təqiəddin Kaşani – “Xülasətül-əşar və zübdətül-əfkar”, Əmin Əhməd Razi – “Həft iqlim” və s.) ardınca Nizaminin əslən guya Qumdan olmasına işarə verən iki uydurma beyti daxil etmişdi. Saxta olması onsuz da dəfələrlə sübuta yetirilmiş bu beytlərə baxmayaraq “Atəşkədəyi-

Azər” ümumilikdə öz əhəmiyyətini bizim günlərdə də itirməyib. 2001-ci ildə iranşünas alim Mehri Məmmədova “Lütfəli bəy Azər və Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabını yazıb nəşr etdirmişdi [2]. Lakin kitabda verilən bəzi məlumatların köhnəlməsi və qeyri-dəqiqliyi bizi bu mövzuya yenidən müraciət etməyə və o cümlədən “Atəşkədə”nin mətnini dilimizə çevirməyə sövq etdi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində bu əsərin yeddi əlyazma nüsxəsi hifz olunur və məhz həmin nüsxələr əsasında hal-hazırda tərcümə işi davam etməkdədir. Əlbəttə “Atəşkədei-Azər”in əlyazma nüsxələrinin sayı bununla məhdudlaşmır. Təxmini hesablamalara görə dünyada onların miqdarı 200-ə yaxındır. “Fənxa” [3] (“İranda əlyazma nüsxələrinin siyahısı”) və “Dəna” [4] (“İran əlyazmaları siyahısı”) kataloqlarından məlum olur ki, təkcə İranda Tehranın, Məşhədin, Təbrizin, İsfahanın, Qumun, Yəzdin, Kaşanın və digər şəhərlərinin müxtəlif kitabxanalarında və kitab saxlanclarında 160-dan artıq nüsxə mühafizə edilir. Əlyazma nüsxələri Tacikistanda, Britaniyada və digər ölkələrdə də saxlanılır. Kitab həmçinin dəfələrlə çap edilmişdir: iki dəfə Kəlküttədə (ilk dəfə 1833) və bir dəfə Bombeydə daşbasma üsulu ilə, sonralar isə iki dəfə Tehrandə (sonuncu 2000-ci ildə müasir üsulla) nəşr olunmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Lütfəli bəy Bəydili. “Atəşkədeyi-Azər”. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsi. Əlyazma nüsxəsi M-238.

2. M. Məmmədova. “Lütfəli bəy Azər və Azərbaycan ədəbiyyatı”. Bakı-2001. “Örnək” nəşriyyatı.

3. فهرستگان نسخه های خطی ایران. (فنخا). به کوشش مصطفی درایتی. تهران-1390.

3. فهرستواره دستنوشتهای ایران. (دنا). به کوشش مصطفی درایتی. تهران-1389.

İNGİLİZ DİLİNİN ATALAR SÖZLƏRİNİN SEMANTİK-STİLİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ülkər Məhərrəmovə
Azərbaycan İdman Akademiyası
ulkar.maharramova@sport.edu.az

Açar sözlər: mədəni dəyərlər, semantika, metafora, alliterasiya, məcazi

Keywords: cultural values, semantics, metaphor, alliteration, figurative

Atalar sözləri müdrikliyin və mədəni dəyərlərin yığcam ifadəsi kimi, xüsusilə semantik və üslub xüsusiyyətlərinə görə linqvistik təhlil üçün zəngin material təklif edir. Bu məqalədə ingilis atalar sözlərinin məna, struktur və üslub effektivliyini təmin edən dil mexanizmlərinə diqqət yetirilərək onların semantik-üslubi xüsusiyyətləri araşdırılır. Müxtəlif tanınmış ingilis atalar sözlərini təhlil edərək, tədqiqat metafora, ironiya və hiperbola kimi əsas semantik nümunələri, həmçinin qafiyə, paralellik və qısalıq kimi üslub xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Bu xüsusiyyətlər atalar sözlərinin yaddaqalanlığını, ünsiyyət qabiliyyətini və estetik dəyərini artırır, onları əxlaqi tərbiyə və ictimai şərh üçün təsirli alətə çevirir. Təhlil, atalar sözlərinin təkcə müdrikliyin daşıyıcısı kimi deyil, həm də müxtəlif kontekstlərdə dil istifadəsini formalaşdıran üslubi vasitə kimi necə fəaliyyət göstərdiyini vurğulayır.

Atalar sözləri insan ünsiyyətinin tərkib hissəsidir, müdrikliyi, müşahidələri və mədəni normaları qısa, yaddaqalan ifadələrlə əhatə edir. İngilis dilində atalar sözləri sosial şərh, əxlaqi təlimat və ritorik təsir aləti kimi xidmət edir. Onların yığcam və tez-tez metaforik xarakteri onlara mürəkkəb fikirləri stilistik cəhətdən təsirli şəkildə çatdırmağa imkan verir. Lakin atalar sözləri sadəcə praktiki deyil; həm də semantik və üslub xüsusiyyətlərinə görə estetik zövq verirlər. Bu xüsusiyyətləri təhlil etməklə atalar sözlərinin hikmət vasitəsi və dildə üslub vasitəsi kimi ikili funksiyasını daha yaxşı başa düşə bilərik.

Mənanı öyrənən semantika atalar sözlərinin şərhində həlledici rol oynayır. İngilis atalar sözləri mücərrəd anlayışları konkret və əlçatan şəkildə çatdırmaq üçün

tez-tez məcazi dilə, o cümlədən metafora, metonimiya və simvolizmə əsaslanır. Onların semantik mürəkkəbliyi onlara həm hamı tərəfindən başa düşülən, həm də mədəni cəhətdən spesifik olmağa imkan verir.

Məcaz atalar sözlərində işlənən ən görkəmli semantik vasitələrdən biridir. Bir metafora ümumi bir xüsusiyyəti vurğulamaq üçün iki fərqli şeyin müqayisəsini əhatə edir. Atalar sözlərində metaforalar çox vaxt konkret obrazlar və mücərrəd fikirlər arasında analogiyalar çəkməklə həyat, insan davranışı və ya təbiət haqqında müdrikliyi çatdırmağa xidmət edir. Məsələn: "The early bird catches the worm." Bu atalar sözündə quş və insan arasında metaforik müqayisə işlədilir və bu, tez hərəkət edənlərin uğur qazanma ehtimalının daha yüksək olduğunu göstərir.

Atalar sözlərindəki metaforalar canlı zehni obrazlar yaratmaqla dilin estetik keyfiyyətini artırır, mesajları daha təsirli edir. Hərfi və məcazi mənaların müqayisəsi natiqlərə incə fikirləri lakonik formada çatdırmaq imkanı verərək, şərh zənginliyi qatı əlavə edir. Atalar sözlərinin başqa bir ümumi semantik xüsusiyyəti hiperbola və ya qəsdən şişirtmədir. Məsələn: "A stitch in time saves nine." Bu atalar sözü, vaxtında görülən tədbirin vacibliyini vurğulamaq üçün hiperboladan istifadə edir və indi kiçik bir səyin sonradan daha böyük bəlalardan qarşısını ala biləcəyini ifadə edir. Gerçəkliyin müəyyən aspektlərini şişirtməklə, hiperbolik atalar sözləri davranışa və qərar qəbul etməyə təsir edə biləcək aktualıq və ya cazibə hissi yaradır.

Hərfi mənanın nəzərdə tutulan mənaya zidd olduğu ironiya ingilis atalar sözlərində incə, lakin güclü semantik vasitədir. İronik mənə daşıyan atalar sözləri çox vaxt zahiri ilə reallıq arasındakı ziddiyyətləri önə çəkməklə əxlaqi dərslər verir. Məsələn: "The road to hell is paved with good intentions". Bu atalar sözü ironik şəkildə göstərir ki, hətta yaxşı niyyət də məsuliyyətli hərəkətlə müşayiət olunmasa, mənfi nəticələrə səbəb ola bilər. Atalar sözlərindəki istehza nəinki daha dərin mənə səviyyəsini təmin edir, həm də dinləyicidən ziddiyyəti dərk etməyi və nəzərdə tutulan mesajı şərh etməyi tələb etməklə onu cəlb edir.

Atalar sözləri semantik zənginliyi ilə yanaşı, yaddaqalanlığını, ritmini, ritorik gücünü artıran üslub xüsusiyyətləri ilə də diqqət çəkir. Qafiyə, paralellik, qısalıq kimi

üslubi vasitələr atalar sözlərinin estetik cəlbediciliyinə töhfə verir, onları təsirli ünsiyyət vasitəsinə çevirir.

Qafiyə və alliterasiya ingilis atalar sözlərində geniş yayılmışdır və onların ritmik keyfiyyətinə kömək edir. Qafiyə sözlərin sonunda oxşar səslərin təkrarlanmasını nəzərdə tutur, alliterasiya isə ilkin samit səslərin təkrarıdır. Məsələn: "Haste makes waste". "haste" və "waste" arasındakı qafiyə atalar sözünü yadda saxlamağı asanlaşdırmaqla yanaşı, tələsməyin çox vaxt mənfi nəticələrə gətirib çıxardığı mesajını da vurğulayır. Məsələn: "Birds of a feather flock together". "feather" və "flock" sözlərinin alliterasiyası atalar sözünə musiqi keyfiyyəti əlavə edərək, oxşar xüsusiyyətlərə malik insanların bir-biri ilə ünsiyyətə meyli olması fikrini gücləndirir. Bu səs nümunələri atalar sözlərini eşitməyi daha cəlbedici və xatırlamağı asanlaşdırır ki, bu da yaddaşın ötürülmədə əsas rol oynadığı şifahi ənənələrdə xüsusilə vacibdir. Paralellik, oxşar qrammatik strukturların təkrarı atalar sözlərinin aydınlığını və tarazlığını artıran başqa bir üslub xüsusiyyətidir. Məsələn: "Easy come, easy go". Bu atalar sözü zəhmət çəkmədən əldə edilən şeylərin asanlıqla itirildiyi fikrini vurğulamaq üçün paralel quruluşdan istifadə edir.

İngilis atalar sözlərinin semantik-üslubi xüsusiyyətləri onların müdrikliyin və mədəni dəyərlərin ifadəsi kimi təsirli olmasında həlledici rol oynayır. Atalar sözləri metafora, hiperbola, ironiya kimi semantik vasitələr vasitəsilə mürəkkəb fikirləri obrazlı və yaddaqalan şəkildə çatdırır. Bu arada qafiyə, alliterasiya və paralellik kimi üslub xüsusiyyətləri onların estetik cəlbediciliyini və yaddaqalanlığını artırır. Bu xüsusiyyətləri tədqiq etməklə biz atalar sözlərinin ingilis dili və mədəniyyətində necə işlədiyini daha dərinlən başa düşürük. Onların ümumbəşəri həqiqətləri yığcam və estetik cəhətdən xoş bir formada əhatə etmə bacarığı onların həm şifahi, həm də yazılı dildə davamlı istifadəsini və əhəmiyyətini təmin etmişdir. Həm dil, həm də mədəni əsərlər kimi atalar sözləri ingilis dilində danışan icmaların kollektiv təcrübələri və dəyərləri haqqında dəyərli fikirlər verir.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ SATİRİK YARADICILIĞI

Günəl Quliyeva
AMEA Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutunun dissertantı
Tel: 051-831-95-98
gunelramizqizi90@gmail.com

Açar Sözlər: Seyid Əzim Şirvani, satira, təmsil, lirika, mənzum hekayə

Keywords: Seyyed Azim Shirvani, satire, fable, lyrics, verse story

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ən mütərəqqi, məhsuldar dövrlərindən biri XIX əsr hesab edilir. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri Seyid Əzim Şirvanidir. Seyid Əzim Şirvani 1835-ci il noyabr ayının 9-da Şamaxıda ruhani ailəsində dünyaya göz açmışdır.

Ədəbiyyatımızda Seyid Əzim Şirvani daha çox satirik şair kimi tanınır. Şairin qələmə aldığı satirik şeirlərinin əsas tənqid hədəfləri xan, bəy, din xadimləri, rəis, xalqın canına zəli kimi yapışan məmurlar idi. Seyid Əzim Şirvaninin “Əkinçinin hadisəsi”, “Padşah və əkinçi”, “Şamaxının yeni bəylərindən şikayət”, adlı satirik nümunələrində “sahibi ixtiyarlar” tənqid atəşinə tutulmuşlar. Ümumilikdə, şairin satirik şeirlərinin dili olduqca səlis, ahəngdar və rəngarəngdir. Onun işlətdiyi “Dedilər kim, at ölüb, itlərə oldu bayram”, “Nənəsi saxlar idi bir sürü Təbriz toyuğu”, “Gözü göy, burnu yekə, boynu uzun, saqqalı ağ”, “Yekə bəylər pul alıb bir neçə alçaq bəydən” kimi işlətdiyi xalq danışığı dilindəki ifadələri satirik şeirlərinə daha çox obrazlılıq qatır.

Seyid Əzim Şirvaninin “Köpəyə ehsan” satirasında mollanın tamahkar və ikiüzlü siması ifşa edilir. Öləni üçün yas saxlayan və ehsan təşkil edən Hacıyı rüsvay edərək aləmə car çəkən molla əsas gülüş hədəfidir:

İt demə, ol dəxi bizim birimiz,
Belə ölmüşlərə fəda dirimiz.

Rəhməti-Həqqə ol düçar olsun,

Səki-Əshabi-Kəfhə yar olsun.

Şairin “Molla haqqında”, “Bir qarenin fəqərəsi”, “Alim oğul və avam ata”, “Elmsiz alim”, “Köhnə elmdən şikayət” kimi satiralarında insanları elmdən, təhsildən uzaqlaşdıran mollaxananın ağır şəraiti, yalançı ruhanilərin bezdirici, lüzumsuz dərsləri tənqid edilir.

Şairin yaradıcılığında satiraları ilə yanaşı təmsilləri və mənzum hekayələri də mühüm yer tutur. Təmsillərinin əsas məzmununu dostluq, dürüstlük, çalışqanlıq, insanlarla düzgün rəftar və davranış kimi nəcib xüsusiyyətlər təşkil edir. Bu öyüdlərin əksəriyyəti müasir dövrümüzdə də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Seyid Əzim Şirvaninin “Eşşək və arılar” adlı təmsilində elmi heç sayan, onun qədrini anlamayan cahil insanlar tənqid atəşinə tutulur.

Çəkmə kamayi-şəri bazarə,

Gövhəri ərz elə xiridarə.

Nə bilir dürr qədrini əllaf,

Yoxdu bazari-dəhrdə sərraf.

Şairin “Ayı və siçan” təmsilində bir neçə sənət ardınca gedən, lakin hər birindən əli üzülən cahil alim və peşə sahibləri tənqid olunur. Burada əsas fikir sənətin müəyyən bir pilləsində uğur əldə etmək göstəricisidir.

Qaz utandı o göldə durnadən,

Vaqif ol, ey oğul, bu mənadən.

Yəni bir elmə daim ol talib

Zifən ol züfünundur qalib

Kişi bir sənəti bilər xalis,

Çoxuna meyl edən qalar naqis.

Seyid Əzim Şirvaninin bədii irsinin müəyyən bir hissəsini mənzum hekayələri təşkil edir. Şairin yüzdən artıq böyük mənzum hekayəsi vardır. Mənzum hekayələrinin bəziləri dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi”, digər qismi isə Sədinin “Gülüstan və Bustan” əsərlərindən, Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”sindən iqtibas edilsə də əsas hissəsi Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının janrlarından olan nağıl, rəvayət və lətifələr əsasındaadır.”İsgəndərin vəsiyyəti”, “Sədi və Simic”, “İbrahimin hekayəti”, “Loğmanın satılması”, “Qoca ana və oğlu”, “Məcnun və Leylinin iti” kimi mənzum hekayələrini şair xalq nağıllarından və Molla Nəsrəddin lətifələrindən bəhrələnərək yazmışdır.

Ümumilikdə, Seyid Əzim zirvəsi XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında şərəfli bir yer tutur. Onun tənqidi bədii irsi ictimai quruluşun qüsurlarını ortaya çıxarır, köhnə qalıqların məhv edilməsini, yeni həyatın bərpa edilməsi ideyalarını ön plana çəkir. Bu nöqteyi-nəzərdən istər məhəbbəti tərənnüm edən qəzəlləri, istərsə də maarifçi şeirləri, təmsilləri, mənzum hekayə və satiraları şairi realist sənətkar kimi Türk dünyasına tanıtmışdır.

MÜASİR DÖVRDƏ DİLÇİLİKDƏ APARILAN KOQNİTİV TƏDQİQATLAR

Nuray Nurizadə
AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Tel:(050) 445 54 84, dissertant
nuray.n93@mail.ru

Açar sözlər: müasir dilçilik, koqnitiv dilçilik, konsept, freym, dil, təfəkkür, dərkətmə

Key words: modern linguistics, cognitive linguistics, concept, frame, language, thinking, understanding

XX əsrdə antroposentrist tədqiqatların intensivləşməsi və psixolinqvistika istiqamətində yeni nəzəri konsepsiyaların yaranması nəticəsində dilçilik araşdırmalarında dünyanın ümumi mənzərəsinin dərk edilməsi metodologiyasına üstünlük verilməyə başlandı ki, bu da dillə təfəkkür arasında baş verən mental prosesləri öyrənən koqnitiv dilçiliyin təşəkkülünə səbəb oldu.

Müasir dünya dilçiliyində koqnitiv araşdırmalar nitqin mənimsənilmə prosesinin mental aspektlərini, təfəkkürlə dilin qarşılıqlı əlaqəsini öyrənir. Təsadüfi deyil ki, F.F.Fortunatov “Təfəkkür və nitq prosesində dil” adlı yazısında qeyd edir ki, “təfəkkür prosesi, dediyim kimi, bir fikrin komponentləri kimi ideyalar (sadə və mürəkkəb) arasında əlaqə hissinin formalaşmasından ibarətdir. Bir fikrin digəri ilə birləşməsindən (mütənasiblik hissi ilə) əmələ gələn ayrıca fikrə mühakimə, yəni təsdiqedicə mühakimə deyilir” [8,c.1,s.126]. Dil və fikir, dil və psixologiya, informasiyanın mənimsənilməsi, dünyanın ümumi mənzərəsinin dərk olunma mexanizmi koqnitiv dilçiliyin əsas araşdırma mövzularına daxildir.

Dünya dilçiliyində C.Lakoff, C.Layonz, N.Xomski, M.Minski, L.Talmi, Ç.Filmor, R.Cekendof, R.Lanqaker, M.Fuko, A.Vejbitskaya və b.tərəfindən koqnitiv dilçiliklə bağlı nəzəri fikirlər irəli sürülmüşdür ki, bu da müxtəlif nəzəriyyələrin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Onlardan biri də C.Lakoffun konseptual metaforlar

nəzəriyyəsidir. C.Lakoff ənənəvi olaraq ədəbiyyatşünaslıq termini kimi şərh edilən metaforların koqnitiv interpretasiyasını vermiş, onların koqnitiv nəzəriyyəsini yaratmışdır.

Koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışlarından və vahidlərindən biri konseptdir. İnformasiyanın insan beynində mənimsənilməsi koqnitiv proseslərin mahiyyətini üzə çıxarır. Dünya insan idrakında məhz konseptlər formasında dərk olunur. Hər bir konseptin dərk olunması mental proseslər şəklində baş verir. Dünyanın ümumi mənzərəsi insan təfəkküründə konseptlərin ümumi məcmusundan ibarət universal bir sistem şəklində mənimsənilir.

Koqnitiv dilçilikdə ən mühüm anlayışlardan biri də freymdir. Freym hər bir konseptin funksional-semantik strukturunu təşkil edən əsas vahiddir. Ç.Fillmor freymın semantikasi haqqında mühüm nəzəri müddəalar irəli sürmüşdür. O, “Freymlər və dərkətmə semantikasi” adlı yazısında “dərkətmə semantikasi” və “həqiqət semantikasi” anlayışlarının koqnitiv izahını vermişdir [7, s. 52].

Polyak alimi Anna Vejbitskayanın koqnitiv dilçilik sahəsində bir neçə uğurlu əsəri vardır. A.Vejbitskaya “Dil. Mədəniyyət. İdrak” adlı monoqrafiyasında semantik metadilin leksikası, semantik dilin sintaksisi, şərhətmə problemi məsələlərinə xüsusi önəm verilmiş, bu problemlərin koqnitiv mahiyyəti izah olunmuşdur [6].

Qeyd edək ki, bu dilçilik sahəsinin təşəkkül və inkişafında Amerika dilçiləri müstəsna rol oynamışlar. C.Lakoff, M.Conson, J.Fakonye, R.Lanqaker və L.Talmi bu məktəbin əsas nümayəndələrindəndir.

Dünya dilçiliyində olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilçiliyində də bu sahə ilə bağlı araşdırmalar aparılmışdır. Azərbaycan dilçiliyində Azad Məmmədovun, Əfqan Abdullayevin, Fəxrəddin Veysəllinin, Fikrət Cahangirovun və Əbülfəz Rəcəblinin tədqiqatlarında koqnitiv dilçilik məsələlərindən bəhs edilmişdir.

Əfqan Abdullayevin “Koqnitiv dilçiliyin əsasları” əsərində koqnitiv dilçiliyin mahiyyəti və funksiyaları haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Ə.Abdullayev burada koqnitiv semantikanın funksiyalarını təsbit etmiş, koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışlarının elmi izahını vermişdir [2, s.53].

Ə.Əbdullayev digər bir əsərində - “Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs” adlı əsərində konseptlər necə yaranır, konseptlər və biliyin digər ölçüləri, konseptlərin tipologiyası mövzularından bəhs edir [1].

Azərbaycan dilçiliyində koqnitiv dilçilik məsələləri Azad Məmmədovun yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır. Azad Məmmədov “Dilçiliyin müasir problemləri” adlı kitabında koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışlarını şərh etmişdir.

Azad Məmmədovla Misgər Məmmədovun birgə yazdıqları “Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri” adlı kitabda diskursiv-koqnitiv paradigmanın təşəkkülü və inkişafı, diskurs tipləri və ritorik vasitələrdən söhbət açmışlar [4].

Fikrət Cahangirov “Dil və mədəniyyət” adlı monoqrafiyasında dilçilikdə antroposentrik nəzəriyyə, dünyanın konseptual mənzərəsi, etnik mentalıq məsələlərini analitik şərh etmişdir [3].

Əbülfəz Rəcəbli “Koqnitiv dilçilik” adlı dərsliyində koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışlarına aydınlıq gətirmiş, koqnitiv dilçilik terminlərinin geniş şərhini vermişdir. Əsərdə konseptual metaforların tipologiyası, konseptin milli xüsusiyyətləri, freymlərin semantikasi mövzuları analitik təhlil süzgəcindən keçirilmişdir. Monoqrafiyada konseptin mahiyyəti, konseptin koqnitiv strukturu məsələləri daha çox araşdırılmışdır [5].

İstər dünya dilçiliyində, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində koqnitiv aspektdə araşdırmaların intensivliyi güclənməkdədir. Bunun da əsas səbəbi odur ki, artıq müasir dünya dilçiliyində dilin koqnitiv bazası, dünyanın dərk olunmasında dilin rolu və funksiyası məsələsi aktuallaşmaqdadır. Müasir dünya dilçiliyinin koqnitiv istiqamətdə daha da inkişafı dilin universal mahiyyətini üzə çıxarır, insan nitqinin mənim-sənilmə mexanizmini idrak qanunları ilə necə baş verdiyini şərh etməyə imkan verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abdullayev, Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları / Ə.Abdullayev. – Bakı: Sabah, – 2006. – 228 s.
2. Abdullayev, Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı: Zərdabi LTD, – 2011, – 272 s.
3. Cahangirov, F. Dil və mədəniyyət. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 308 s.
4. Məmmədov, A. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri / A.Məmmədov, M.Məmmədov. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2010. – 96 s.
5. Rəcəbli, Ə. Koqnitiv dilçilik / Ə.Rəcəbli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2021. – 304 s.
6. Вежбицкая, А. Семантика, культура и познание: общечеловеческие понятия в культуроспецифичных контекстах // Альманах. – М.: Теория и история экономических и социальных систем. – 1993. – Т.І., Вып.3. – с.204.
7. Филлмор, Ч.Дж. Фреймы и семантика понимания // – М.: Прогресс, – Новое в зарубежной лингвистике. – 1988. – Вып. 23, – с. 52-92.
8. Фортунатов, Ф.Ф. Избранные труды. [в 2-ух томах] / Ф.Фортунатов. – Москва: Учпедгиз, – Том 1. – 1956, – 450 с

RÜFƏT ƏHMƏDZADƏNİN YARADICILIĞINDA LİRİK MOTİVLƏR VƏ FƏLSƏFİ İDEYALAR

Aytac Həmidova

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyat Muzeyi
dissertant

Tel: 050 875 18 38

aytac.hamidova92@mail.ru

Açar sözlər: *Rüfət Əhmədzaadə, lirik motivlər, fəlsəfi ideyalar, münasibətlər, şeirlər.*

Keywords: *Rufat Ahmadzadeh, lyrical motifs, philosophical ideas, relationships, poems.*

Rüfət Əhmədzaadə Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri kimi lirik və fəlsəfi istiqamətdə diqqətəlayiq yaradıcılıq yolu ilə seçilir. Onun şeirləri dərin düşüncə tərzli və yüksək bədii ifadə vasitələri ilə oxucunu özünə çəkir. Belə ki, şairin poeziyasında lirizm insan hisslərinin, emosional dərinliyin və subyektiv yaşantıların təcəssümü kimi xüsusi yer tutur. Onun şeirlərində sevgi, tənhalıq, ayrılıq və doğma torpağa bağlılıq kimi mövzular əsas motivlərdən biri kimi çıxış edir. Bu motivlər poetik dillə öz təbii axarını taparaq oxucuya həm emosional, həm də estetik zövq verir. Məsələn, onun bir çox şeirində sevgi hissi təkcə romantik duyğu kimi deyil, insanın öz daxili dünyasına səyahəti kimi təqdim olunur. Tənhalıq isə bəzən üsyan, bəzən də dərin düşüncələrin başlanğıcı kimi ifadə edilir.

Rüfət Əhmədzaadənin “Tərif” şeiri insanın tərifə olan marağını, tənqidi qəbul etməkdə çətinliyini və bu iki anlayış arasındakı münasibətləri dərin poetik dillə əks etdirir. Şeir həm lirizmi, həm də fəlsəfi təhlili özündə birləşdirir və onun yaradıcılığına xas olan əsas xüsusiyyətləri ortaya qoyur:

“Tərif olunan şah dayanar, qəddi əyilməz,
Tənqid nə bəla olduğunu anlama bilməz.

Tənqidçini tənqid eləyərsən üzü gülməz,
Ancaq daşıyar, yükləyərsən bir qucaq tərif,
Ey kaş, mənim ünvanıma hər gün gələ tərif.” [2, s.111].

Şeir insan təbiətindəki ziddiyyətləri açıq şəkildə göstərir. Tərifə qarşı hiss edilən daxili məmnuniyyət və tənqiddən qaçış instinkti, hər bir oxucunun gündəlik həyatında rastlaşdığı bir reallıqdır. Şair tərifin insanların mənəvi inkişafında rol oynadığı fikrini irəli sürsə də, onun çoxluğu və ya davamlı olması ilə bağlı narahatlığı da sezilir.

Rüfət Əhməd zadənin “Tərif” şeiri tərif və tənqid anlayışlarını lirik bir üslubda təsvir edərək, insanın daxili hisslərini və sosial münasibətlərə bağlılığını ifadə edir. Şeir, tərifin insana mənəvi güc verdiyini və onu daha möhkəm etdiyini vurğulayır, eyni zamanda tənqidin mənfi təsirlərinə diqqət çəkir. Şairin ifadəsində tərif, həm daxili rahatlıq mənbəyi, həm də özünə inamı artıran bir vasitə kimi təqdim olunur. Lirik motivlər insanın zərif tərəflərini, xüsusilə təqdir olunmaq və qəbul edilmək istəyini poetik şəkildə əks etdirir. Ümumilikdə, şeir həm emosional, həm də fəlsəfi səviyyədə insanın hisslərini dərinlən təsvir edərək oxucunu düşündürür.

Fəlsəfi baxımdan Rüfət Əhməd zadənin şeirləri həyatın mənası, insanın dünyadakı rolu və zaman anlayışı kimi mövzularda dərin düşüncələr təqdim edir. Onun şeirlərində həyatın müvəqqəti olması, zamanın sonsuz axarı və insanın daxili narahatlıqları üzərində düşüncələr üstünlük təşkil edir.

Rüfət Əhməd zadənin yaradıcılığında lirizm və fəlsəfə bir-birini tamamlayan elementlər kimi çıxış edir. Onun şeirlərində bəzən lirik hisslər fəlsəfi düşüncələrlə harmoniya təşkil edir, bəzən isə fəlsəfi ideyalar lirizmi kölgədə qoyur. Bu xüsusiyyətlər onun poeziyasını oxucu üçün həm emosional, həm də intellektual baxımdan zəngin edir.

Nə qəmim var şeirində lirik motivlər insanın daxili dünyasını və həyatda qarşılaşdığı çətinliklərlə bağlı düşüncələrini əks etdirir. Şair qəm və kədər hissini, ancaq ruhsal güc və cəsarətlə dəf etməyə çalışır.

“Yoxdursa zilim, hamı bilir yaxşı bəmim var.

Dayday sarıdan kasıbam, ancaq bol əmim var.

Dəryadisa eşq zərrə qədər qorxusu yoxdur,

Çünki belə dəryada nə lodkam, nə gəmim var” [1, s.126].

Şair həyatın çətinliklərinə baxmayaraq, eşqin və daxili azadlığın insanı qorxusuz və güclü etdiyini ifadə edir. “Dayday sarıdan kasıbam, ancaq bol əmim var” misrası ilə maddi yoxsulluğa rəğmən, mənəvi zənginliyin və yaxın münasibətlərin əhəmiyyətini vurğulayır. Həmçinin, eşqin dərin və qorxusuz bir dəniz kimi təsvir edilməsi insanın həyatda qarşılaşdığı əngəlləri aşmaq üçün daxili qüvvə və sevgi ilə irəlilədiyini göstərir. Ümumilikdə, şeir həyatın əsl zənginliyinin maddiyyat deyil, insanın ruhsal dünyasında və münasibətlərində olduğunu fəlsəfi şəkildə ortaya qoyur.

Rüfət Əhmədzadənin şeirlərindəki lirik motivlər insanın duyğusal təcrübələrini və psixoloji vəziyyətlərini poetik şəkildə əks etdirir, eyni zamanda həyatda qarşılaşılan çətinliklərə qarşı mübarizə, özünə inam və sevginin gücü kimi mövzuları qabardır. Fəlsəfi ideyalar isə tərifin, tənqidin, sevginin və əzabların insanın həyatını formalaşdıran əhəmiyyətli amillər olduğunu vurğulayır. Şair maddi və mənəvi zənginliklər arasında fərqi göstərərək insanın əsl dəyərinin daxili dünyasında və əlaqələrində olduğunu fəlsəfi bir perspektivlə izah edir. Beləliklə, Rüfət Əhmədzadənin yaradıcılığı insanın ruhunu, duyğularını və həyatın əsl mənasını dərin və düşündürücü bir şəkildə araşdıran zəngin bir xəzinə olaraq qalır.

Ədəbiyyat

1. Əhmədzadə R. “Düzü-düz əyrini əyri”, Bakı, Gənclik, 1973, 143 s
2. Əhmədzadə R. “Hələlik” şeirlər. Bakı, Yazıçı, 1991, 192 s.

XX ƏSR ƏVVƏLLƏRİNDƏ KRİM-TATAR ƏDƏBİYYATININ MÜXTƏSƏR MƏNZƏRƏSİ

Türkan Hümbət qızı Carçıyeva
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı
Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filialı
Tel: 0998203233
[*Carciyevaturkan@gmail.com*](mailto:Carciyevaturkan@gmail.com)

Açar sözlər: *Krım-tatar, Sovet hakimiyyəti, Abdulla Lətifzadə, repressiya, bolşevik*

Key words: *Crimean-tatar, Soviet power, Abdulla Latifzade, repression, bolshevik*

Türk etnik mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan Milli Krım-tatar ədəbiyyatının inkişafı xalqın tarixi, həyatındakı mühüm ictimai-siyasi hadisələrlə sıx bağlıdır. Qeyd edək ki, Rusiyada 1917-ci il Oktyabr çevrilişi və ondan sonra baş verən sarsıntılar (Vətəndaş müharibəsi, bolşevik rejimi tərəfindən 30-cu illərin kütləvi repressiyaları, 1944-cü ilin mayında Krım-tatarlarının deportasiyası) Krım-tatar ədəbiyyatının inkişafına və xalqın genefonduna böyük ziyan vurdu. Bu gün yeni mərhələnin başlanması ilə əlaqədar olaraq görünən odur ki, xalqın öz vətəninə qayıdışı, tarixinin mədəniyyət və ənənələrinin öyrənilməsi, bundan sonra yeni dövrə daxil olması üçün zəmin yaratdı.

Bildiyimiz kimi, Krımda Sovet hakimiyyəti 1920-ci ilin noyabrında quruldu. Krım-tatar ədəbiyyatının bir sıra nümayəndələri bu hadisəyə əsasən müsbət cavab verdilər. Belə ki, Amdı Giraybəy (1901-1930) yeni hökuməti “Xoş Keldiniz, bolşeviklər, Qırımqa!” (“Xoş gəldiniz, bolşeviklər, Krıma!”, 1920) şeiri ilə qarşıladı. [1, 96].

Эй, хорлангъан, оръселенген джарлылар!

Къул этильген Чонгъар, Чатыртавлылар! Уянынъыз!

Эски дюнъя салланды,
Нурсыз тургъан кунеш энди алланды.
("Хош кельдинъиз", 1920г.)

Tərcümə:

Hey, yorğun, pərişan kasıblar!
Qul olmuş Çonqarlar, Çatırdağlar! Oyan!
Köhnə dünya dağıldı
Solğun günəş indi parladı [2].

Abdulla Lətifzadə isə inqilab ruhlu “ Yeni Saz”, Şevki Bektore “Kızıl bayrak” şeirində bolşevikləri alqışladı [1, 96].

1920 – ci illər Krım-tatar ədəbiyyatı tarixində ziddiyyətli, mübahisəli və faicəli bir dövrdür. XX əsrin ortalarında ilk dəfə ziyalılar xalqın çətin həyatını öz əsər və məqalələrində əks etdirməyə başladılar. Zülfikar Abdullahzadə tərcümə etmiş olduğu “Milli Mesele” adlı əsərinin giriş hissəsində Rusiyanın bir dövlət olaraq ətrafındakı xalqları öz təsiri altına almağa çalışdığını, xüsusilə Türk torpaqları üzərində apardığı “ruslaşdırma” siyasətini qeyd edirdi.

1927 - ci ildə keçirilən Krım-tatar yazıçılarının qurultayında alim-türkoloq, professor Bəkir Çobanzadə “Krım-tatar ədəbiyyatının son dövrü” adlı məruzəsində çağdaş ədəbiyyatın ədəbi tənqidi icmalı ilə çıxış etmişdir. O, ümumi nəzəri problemlərlə yanaşı, Krım-tatar ədəbiyyatı tarixi, onun inkişafına ictimai-siyasi vəziyyətin təsiri məsələlərini də araşdırırdı.

Şair Abdulla Lətifzadə kommunist hakimiyyətinin ideologiyasına həsr etdiyi “Krım-tatar ədəbiyyatına qısa baxış” məqaləsində öz fikirlərini bəyan etdirdi. Abdulla Lətifzadə məqaləsində qeyd edirdi ki, Krım-tatar ədəbiyyatının inkişafı və öyrənilməsi üçün alim Bəkir Çobanzadəyə borcluyuq [1, 96].

Kırım-tatar ədəbiyyatının inkişaf prosesini akademik A. E. Krımski “Kırımdan araşdırmalar” toplusunda nəzərdən keçirmişdir. A. E. Krımski müqayisəli tarixi-filoloji metodlara əsaslanaraq, Kırım-tatarlarının ədəbiyyatının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmiş, onun janr zənginliyini üzə çıxarmışdır. Müəllif orta əsrdən başlayaraq ta inqilabdan sonrakı mərhələyə kimi kırım-tatar ədəbiyyatının problemlərini qeyd etmiş və əsas diqqəti inqilabdan sonrakı inkişafa yönəltmişdir. Kırım-tatar ziyalılarının inqilaba münasibətini qiymətləndirən A. E. Krımski qeyd edirdi ki, onlar Sovet hakimiyyətini ürəkdən qəbul edib, həm də mədəni əməkdaşlıq edirdilər. Bundan başqa müəllif qeyd edirdi ki, gənc nəsil poetik nümunələrini proletar ruhunda yazırdı. Şeirlərin başlıca mövzuları əsasən qırmızı bayraq, kapitalizm və imperializmə qarşı mübarizə, zavod və fabriklərdə sərbəst iş tərənnümü idi.

Mühüm tarixi materialları araşdırdıqca müəyyən etmək olur ki, 1917-1941-ci illər Sovet dövrü Kırım-tatar ədəbiyyatı tarixinə dair hər hansı fundamental elmi nəşrlər, demək olar ki, yoxdur. Əvvəllər milli ədəbiyyatın öyrənilməsi ədəbiyyatşünasların əsas mövzusu hesab edilirdi. Vurğulamaq lazımdır ki, nəzərdən keçirdiyimiz məsələlərə mütəxəssis-tarixçilər tərəfindən lazımı diqqət yetirilməmişdir. Adını çəkdiyimiz mühüm problemin bu dövrün tarixi hadisələri nöqteyi-nəzərindən elmi anlayışını təqdim edəcək hər hansı bir mükəmməl əsər hələ də yoxdur.

Ədəbiyyat:

1. Крымскотатарская литература в советский период 1917-1941 гг. историография вопроса
2. Юсунов Ш.Э. Идеино-художественные особенности крымскотатарской поэзии 20-х годов XX века (на примере поэтического наследия Б.Чобан-заде, Ш.Бекторе, А.Гирайбая)

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANININ TALEYİNDƏ İLHAM ƏLİYEV MƏRHƏLƏSİ

Həcər Atakişiyeva

Tel: +994 70 438 81 43

heceraatakisiyeva1@gmail.com

Açar sözlər: Azərbaycan, Heydər Əliyev, İlham Əliyev, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, ədəbiyyat, mədəniyyət

Key words: Azerbaijan, Heydar Aliyev, Ilham Aliyev, "Kitabi-Dede Gorgud" saga, literature, culture

Azərbaycan xalqının tarixi keçmişini özündə əks etdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Prezident İlham Əliyevin həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, möhtəşəm sənət abidəsi Azərbaycan xalqının tarixi keçmişini, vətənpərvərliyini, mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini, toponimlərini, qəhrəmanlığını, müdrikliyini, dünyagörüşünü, tarixi hadisələrini, şəxsiyyətlərini, mədəniyyətini özündə cəm etdiyi üçün olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Prezident İlham Əliyev dastanın öyrənilməsinin, dünyada geniş tanındılmasının və təbliğinin vacibliyini bildiyi üçün dövlət səviyyəsində əsərin qorunmasının göstərişini vermişdir. Prezident İlham Əliyev tarixi abidənin dövlət səviyyəsində qorunmasını təmin etdiyi üçün Azərbaycanla yanaşı digər ölkələrdə də abidənin təntənəli açılışlarında iştirak etmişdir. Buna misal olaraq, onun Brüsseldə Dədə Qorqudun 2004-cü ildə abidəsinin açılışında iştirak etməsini göstərmək olar. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda ulu öndər Heydər Əliyevdən sonra Dədə Qorqudun xatirə-memorial və memarlıq komplekslərinin yaradılması Prezident İlham Əliyevin adı ilə bağlıdır. O, eposun tarixi-etnoqrafik kompleksinin yaradılması üçün müntəzəm olaraq öz göstərişini vermişdir. Prezident İlham Əliyevin göstərişi ilə Bakı şəhərinin Nərimanov rayonunda 6 hektar ərazidə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının baş qəhrəmanı Dədə Qorqudun şərəfinə park salınaraq, geniş tikinti və abadlıq işləri görülərək eposun

abidəsi ucaldılmışdır. Prezident İlham Əliyev ulu öndər Heydər Əliyevin göstərişi ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının baş qəhrəmanı Dədə Qorqudun şərəfinə salınan parklarda da müntəzəm olaraq tikinti-quruculuq işlərinin aparılması üçün müvafiq tapşırıq və tövsiyələrini vermişdir. Azərbaycan xalqının milli sərvəti olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan xalqının keçmiş həyat tərzini, məişətini, psixologiyasını özündə əks etdirdiyi üçün Prezident İlham Əliyev tərəfindən eposun tədqiqi ilə bağlı elmi işlərin çoxaldılması əmri verilmişdir. O, dastanın Azərbaycan xalqına mənsub olduğunu dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün çox böyük işlər görülməsinin göstərişini vermiş və bu önəmli məsələni daim diqqət mərkəzində saxlamışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının öyrənilməsi, dünyada geniş tanındılması və təbliği Prezident İlham Əliyevin dövlət siyasətinin ayrılmaz hissəsi və əsas istiqamətlərindən biridir. Dastanın Azərbaycanda öyrənilməsinin, dünyada geniş tanındılmasının və təbliğinin bu qədər önəmsənilməsi nəticəsində Türk dünyası ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq və müsbət demoqrafik dinamika yaradılmışdır. Prezident İlham Əliyev eposun Azərbaycanda təbliği məqsədi ilə çoxsaylı mədəni tədbirlər, festivallar, müsabiqələr keçirilməsi göstərişini vermiş, əsərin dünya miqyasında tanınmasında mümkün olan bütün tədbirlərin keçirilməsini tapşırılmışdır. Azərbaycan xalqının dünyaya bəxş etdiyi ədəbi-mədəni abidə olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan mədəniyyətinin, tarixinin, ədəbiyyatının, dilinin gələcək nəsillərə ötürülməsi üçün bir vasitədir. Bu amil əsərin dövlət səviyyəsində qorunmasını labüd edirdi. Yüksək bəşəri idealların tərənnümçüsü kimi dünya xalqlarının mənəvi sərvətlər xəzinəsinə daxil olan “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanı Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi üçün tarixi-etnoqrafik məlumatlarla olduqca zəngin olduğu üçün ölkə başçısı tərəfindən eposun tədqiqi, nəşri və təbliği ilə əlaqədar dövlət səviyyəsində və beynəlxalq miqyasda böyük təntənəli tədbirlər keçirilmişdir. Eposun İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə keçirilmiş tədbirlər və beynəlxalq miqyasda təşkil edilmiş kompleks fəaliyyətlər nəticəsində möhtəşəm ədəbi abidəyə münasibətdə yeni bir era başladı. Epos Azərbaycan xalqı, onun tarixi və folkloru haqqında dolğun məlumat daşdığı üçün Prezident İlham Əliyevin hakimiyyəti illərində onun tədqiqi, nəşri və təbliği

sahəsindən ciddi bir dönüş başlanmış və mühüm elmi-ədəbi nailiyyətlər əldə edilmişdir. Ədəbiyyat və mədəniyyət məfhumlarından böyük siyasətdə istifadə etməyi bacaran nadir siyasət xadimlərindən biri olan Prezident İlham Əliyev “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanını məharətlə dünya mədəniyyətinin fenomenal hadisəsinə çevirməyi bacarmışdır. Azərbaycan xalqının milli sərvəti olan epos zəngin tariximizi, qədim mədəniyyətimizi və milli-mənəvi dəyərlərimizi özündə ehtiva etdiyi üçün qorqudşünas alimlərimizin - tarixçilərin, dilçilərin, ədəbiyyatşünasların, etnoqrafların və elmin başqa sahələrinin nümayəndələrinin tədqiqat obyektı olmuşdur. Prezident İlham Əliyev qorqudşünas alimlərimizin himayədarıdır. Çünki qorqudşünas alimlər tərəfindən qorqudşünaslıq sahəsində çox mühüm addımlar atılaraq bütün türk xalqlarının tarixi və mədəniyyəti üçün mötəbər işlər görülmüşdür. İlham Əliyev Azərbaycan qorqudşünaslarının Azərbaycanı beynəlxalq aləmdə Dədə Qorqudun və qorqudşünaslıq elminin vətəni kimi tanıtdırmasını hər bir zaman yüksək qiymətləndirmişdir. Prezidentin göstərişi ilə Azərbaycanda Dədə Qorqudun heykəlləri qoyulmuş və dünya miqyasında geniş təbliğ olunması sahəsində böyük əhəmiyyətə malik olan tədbirlər həyata keçirmişdir.

QƏRBİ AZƏRBAYCAN: TARİXİ HƏQİQƏTLƏR

Sevinc Muxtarova

Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Tel : 055-423-30-60

sevamukhtrova@mail.ru

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, köklü sakinlər, etnik təmizləmə, Türkmənçay müqaviləsi, toponimlər

Key words: Western Azerbaijan, indigenous inhabitants, ethnic cleansing, Turkmenchay treaty, toponyms

Qərbi Azərbaycan torpağı Azərbaycan elminə görkəmli şəxslər - ictimai xadimlər, elm, mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənət aləmində öz sözü olan şəxslər bəxş etmişdir. VII əsr ədəbi abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının coğrafi mühiti həm də Qərbi Azərbaycanla bağlıdır. Dastanda adı çəkilən Şirökuvən, Altuntaxt, Göyçə gölü oğuz qəhrəmanlarının doğma yurdları olmuşdur və bu ərazilər indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın ərazisi daxilində yerləşir.

Azərbaycan türkləri indiki Ermənistan ərazisində e.ə. II əsrdən yaşamağa başlamışlar. Bu faktı əsaslı şəkildə təsdiqləyən amillərdən biri həmin xalqın, tayfanın adını özündə yaşadan toponimlərdir. Qərbi Azərbaycan ərazisində tarixən mövcud olmuş türk mənşəli toponimlərə, IV-VII əsrdən başlayaraq Qafqaz xalqlarının tarixi ilə bağlı yazılmış əsərlərə istinad edib bu qənaətə gəlmək olur ki, Qərbi Azərbaycan ərazisində Azərbaycan türkləri yerli sakinlər olmuşlar və ermənilər buraya ilk yaşayış yerləri olan İraqdan - Fərat və Dəclə çayının sahillərindən gəlmişlər. “IV əsrin ikinci yarısındakı hadisələri qeyd edən Favstos Buzand da Cənubi Qafqaz zonasında (təbii ki, indiki Ermənistan ərazisində) hunların və digər türklərin mövcud olduğunu bildirir. İndiki Ermənistan ərazisində tarixən yaşayan qədim türk tayfalarından biri elə məhz hunlar olmuşdur. Ermənidilli mənbələrdə hunlar - xaylantürklər adlandırılır. Bu tayfa Qərbi Azərbaycanın ərazisində IV-V əsrlərdə məskən salmışdır.

İndiki Ermənistan ərazisində tarixən məskunlaşan qədim türk tayfalarından biri kəngərlərdir. Kəngərlər bu əraziyə eramızın IV əsrindən sonra gəlmişlər. Qədim türk tayfalarından olan kəngərlər əsasən Ağrı vadisində, indiki Ermənistanın Gürcüstanla sərhədlərində yaşamışlar. Kəngərli tayfasının adı Ağbaba mahalındakı Kəngər dağının adında özünü qoruyub saxlamışdır. Eləcə də kəngərli tayfasının qollarından olan pol, çor etnonimləri ilə bağlı indiki Ermənistan ərazisində xeyli yaşayış məntəqəsi mövcud olmuşdur.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq 1994-cü ilə kimi Qərbi Azərbaycan ərazisində olan türk mənşəli oykonimlərin, oronimlərin və hidronimlərin adları dəyişdirilərək erməniləşdirilmiş və ya ruslaşdırılmışdır.

Ermənilərin tarix boyu apardıqları siyasətin əsasını “Böyük Ermənistan” xülyası təşkil edir. XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq “Böyük Ermənistan” uğrunda mübarizəni daha da genişləndirmişlər. Ermənilərin bu niyyətindən – “Böyük Ermənistan” dövlətini yaratmaq istəyindən bəhrələnən çar Rusiyası Qafqazda öz mövqelərini möhkəmlətməyi qərara aldı. I Pyotr yaxşı anlayırdı ki, Qara dəniz və onun boğazlarını, eləcə də Xəzər dənizinin ətrafını tutmaq üçün erməni kartından da istifadə etmək lazımdır. İranla müharibədən qalib çıxan çar Rusiyası 1813-cü il oktyabrın 12-də imzalanan Gülistan müqaviləsi ilə Qafqazda işğalçılıq siyasətini gələcəkdə də həyata keçirmək üçün rəsmiləşdirdi. İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının əraziləri istisna olmaqla, Bakı, Gəncə, Qarabağ, Quba, Nuxa, Şirvan, Talış xanlıqlarının ərazilərinə sahib çıxdı. Rusiyanın bu ilk rəsmi işğalından ermənilər daha çox yararlanmağa başladı. Lakin çar Rusiyası Qafqaza tam sahib olmaq istəyirdi. Doğrudur, İran Rusiyanın işğal etdiyi Azərbaycanın tarixi torpaqlarına yenidən yiyələnmək üçün ikinci dəfə Rusiya ilə müharibəyə başladı və bir daha məğlub olaraq İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını da itirdi. 1828-ci il fevralın 10-da imzalanan Türkmənçay müqaviləsi əsasında çar Rusiyası Azərbaycanı tam işğal etdi. Çar Rusiyası həmişə xristian dövləti kimi Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda siyasətini həyata keçirmək üçün ermənilərdən maksimum istifadə etmişdir. Ermənilər isə bunun əvəzində “Böyük Ermənistan” xülyası ilə indiki Ermənistan və Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilmişlər. Təkcə

bir faktı qeyd edək ki, indiki Ermənistan ərazisində 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinə qədər əhalinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil etmişdir. Lakin Türkmənçay müqaviləsindən sonra isə mütənasiblik pozulmuş, azərbaycanlılar Rusiya dövlətindən dəstək alan ermənilər tərəfindən sıxışdırılaraq tarixi-etnik torpaqlarından qovulmuş və beləliklə, ilk qaçqınlar Azərbaycana, Cənubi Azərbaycana, Türkiyəyə pənah gətirmişlər. İrəvan xanlığının yerinə Erməni vilayəti yaradılanda (12 mart 1828) Qərbi Azərbaycanda 81.749 müsəlman, 25.131 erməni olub.

1828-ci ildə bağlanan Türkmənçay müqaviləsinin nəticəsi olaraq ermənilər İrandan, Türkiyədən bu ərazilərə köçürülmüşdür. Bu tarixi faktlar erməni və rus mənbələrində öz əksini aydın şəkildə tapmışdır. Burada yaşayan azərbaycanlılar isə zaman-zaman - 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953 və 1988-1991-ci illərdə tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşlar. Sovet hakimiyyəti dövründə azərbaycanlıların indiki Ermənistandan dövlət səviyyəsində, özü də SSRİ adlanan nəhəng imperiya tərəfindən deportasiyası köçürmə adı ilə həyata keçirilmişdir.

Yalnız xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyev bu tarixi ədalətsizliyə, faciələrə hüquqi-siyasi qiymət vermiş və bununla bağlı 1997-ci il dekabrın 18-də “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında”, 1998-ci il martın 26-da “Azərbaycanlıların soyqırımı” və 2001-ci il avqustun 22-də “Erməni millətçilərinin apardığı etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistan ərazisindəki öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmış azərbaycanlıların məskunlaşması problemlərinin həlli haqqında” fərmanlar imzalamışdır.

Azərbaycanın müzəffər liderinin dünya miqyasında artan nüfuzu, Azərbaycan xalqının öz quruculuq və müdafiə gücünə inamı ona bu gün Qərbi Azərbaycanın faciəsini, öz tarixi torpaqlarına qayıtmaq, eləcə də qonşu dövlətlərin xalqları ilə əməkdaşlıq və sülh şəraitində yanaşı yaşamaq kimi sülhsevər niyyətini bütün dünyaya ictimaiyyətinə açıq şəkildə xatırlatmağa imkan verir.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA VARVARİZMLƏRİN İŞLƏNMƏSİ

Nuriyyə Nuriyeva
91.filoloq@mail.ru

Açar sözlər: varvarizm, satira, Azərbaycan ədəbiyyatı, kolorit, obraz

Keywords: barbarism, satire, Azerbaijani literature, colorite, image

Varvarizm yunanca "barbaros"-sözü olub mənası özgə dilə aid, yadelli deməkdir. Azərbaycan ədəbiyyatında nəsr və nəzmlə yazılmış bir çox əsərlərdə varvarizmlərə rast gəlinir. Əsasən Qasım bəy Zakir, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəfər Cabbarlı və digərlərinin yaradıcılığında varvarizm nümunələrini görmək mümkündür. Görkəmli dilçi alim Afad Qurbanov dildə işlənmə yerinə görə varvarizmləri şifahi dildə işlənən varvarizmlər və yazılı dildə işlənən varvarizmlər olmaqla 2 yerə ayırırdı.

Şifahi dildə işlənən varvarizmlər ədəbi dili korlayır və bu səbəbdən dili bu ifadələrdən mümkün qədər qorumaq lazımdır.

Yazılı dildə işlənən varvarizmlər məqsədyönlü olur. Tipin və obrazın dilini fərdiləşdirmək üçündür. Əsərə yeni kolorit və abu-hava qatır.

Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən varvarizmlər müxtəlif dillərə aiddir. Bu cəhətdən varvarizmlərin aid olduqları dillərə əsasən qısa təsnifatını vermək olar:

1) Rus dilinə aid varvarizmlər. C.Məmmədquluzadə "Danabaş kəndinin əhvalatları"nda pristav (yerli polis rəisi), qlava (bələdiyyə idarəsinin başçısı), C.Cabbarlı "Sevil"də ponimayeş? (başa düşürsən), Nu dovolno(kifayətdir), lyubovnik (sevgili) və s.

2) Türk dilinə aid varvarizmlər. C.Məmmədquluzadə "Anamın kitabı" iltimas ediyorum, əfəndim (xahiş edirəm, cənab), haydı arkadaşlar (gəlin, dostlar), ben (mən), işte irkaklar (budur kölələr) və s.

3) Ərəb-fars dilinə aid varvarizmlər. C.Məmmədquluzadə "Anamın kitabı"nda elmi-ilahi dərsləri (Allahın elm dərsləri), "Aldanmış kəvakib"də əyyami-

səadət(xoşbəxtliyin günləri),əhli-zələmə(xalqı incidən), naqisül-əql(ağıldan kəm) və s.

4) Fransız dilinə aid varvarizmlər. M.F.Axundov "Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah"da Dimaj Paris (bədbəxt,Paris), Tülyeri, mon diyö(aman Allahım, Tülyeri) və s.

Bəzən ədəbiyyatımızda müəlliflər dövrün problemlərini varvarizmlərlə göstərirdilər. Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin görkəmli nümayəndəsi Qasım bəy Zakirin "Bax"rədifli satirasında bəylərin zülmkarlığını və özbaşınalığını göstərən varvarizmlərdir:

Palajenya nəqli ta olub möhkəm,

Gərək bəy azalda zülmün dəmadəm;

Dəxi də artırır bu əhli-sitəm

Yanında çalınan zurnayə bir bax!

Mirzə Fətəli Axundovun yaradıcılığı da varvarizmlərlə zəngindir ."Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli Şah"komediyasında "Dərviş qızılları alır, tez xurcundan kitabı çıxardır, bir para naxışlı səhifələrinə baxıb, başını qovzuyur:

Dəğdəğəha fətəndi,

Tübbəl-kəra kərəndi,

Tübbəl-kümü kümuha,

Biyəndi, yəndi, yəndi.

Sağına-soluna üfürür, heybətli səslə divləri, ifritələri çağırır, buyruq verir)"ərəb dilinə məxsus varvarizmləri işlətməklə oxucuda Dərviş Məstəli şah haqqında cahil, yalançı və kələkbaz fikrini açıq-aydın göstərir.

Varvarizmlər hər hansı bir xalqa məxsus olub lazımsız olaraq işlədilir, lakin yazıçı bəzən əsərdə baş verənləri obrazın vasitəsilə oxucuya daha aydın çatdırmaq

üçün varvarizmdən məqsədyönlü olaraq istifadə edir. Cəlil Məmmədquluzadənin "Ölülər" pyesində bunu görmək mümkündür.

Sizin dünyanız ibarətdir altı cüt ləzzətdən: məftum, mərrub, məlbus, məhkun, mərkub, məşmum.

C. Məmmədquluzadənin "Anamın kitabı" əsərində Rüstəm bəy: "Teymur bəy, povestkada yazılan voprosları oxu, camaat eşitsin". Rüstəm bəy obrazının dilindən deyilən bu varvarizmlərlə yazıçı onun rus təhsilli intelligent bir insan olduğunu diqqət mərkəzinə çəkərək obrazını fərdiləşdirib.

Azərbaycan ədəbiyyatında varvarizmlər tipin, sürətin daxili aləmini açaraq oxucuda maraq oyadır. Cəfər Cabbarlı "Sevil" əsərində Sevilin savadsızlığını və avamlığını varvarizm vasitəsilə bəsit şəkildə göstərir: "Balaş, sən mənə də görüm fəlsəfət deyirsən, yoxsa solfot? Yeməlidir, içməlidir, geyməlidir, bir yol görüm o fəlsəfəti necə eleyirlər, sonra o arvaddan yaxşı bacarmasam əllərimi kəsərəm". Əslində belə varvarizmlər ifşaedici olmur. Amma Dilbər obrazının meşşanlılığını, savadlı olmadığı halda özünü savadlı, yüksək təbəqənin nümayəndəsi kimi aparmağı tipin özünü ifşası hesab etmək olar. Dilbər: "eviniz çox gözəldir, ancaq fu... Kak bezvkusno ubrano! Yaxud da Niçeço podobnoço, özləri min iş görürlər, karvanı malı ilə yeyirlər, sarvanı şalı ilə".

Varvarizmlər dilimizə daxil olarkən onun qarşılığı olur. Bəzən qarşılığı olmadan bərabər hüquqlu söz kimi işlənir. Buna nümunə kimi "Kaspi", "Novoye Vremya" qəzet adlarını göstərmək olar. Hətta varvarizmləri bəzən aid olduğu dilə uyğun şəkildə deyil, öz dilimizə uyğunlaşdıraraq, formasını dəyişərək də istifadə edilir:

Məgər bunlar deyil övladi-dahi-dindaran?

Tuturlar uşqulda məkan bu boyda, bu boyda! (M.Ə.Sabir).

Sabir satirasında işlətdiyi "uşqul" varvarizmi, "şkola" sözünün təhrif olunmuş formasıdır. Ümumiyyətlə, varvarizmlərin bədii əsərlərdə istifadəsini müəllif üçün bir priyom hesab etmək olar.

NİL QEYMAN VƏ KAMAL ABDULLANIN YARADICILIĞINDA ƏNƏNƏ VƏ ŞABLONLARIN DAĞIDILMASI

Səkinəxanım Əliyeva

Açar sözlər: *Nil Qeyman, Amerikan tanrıları, Kamal Abdulla, Yarımçıq əlyazma, postmodernizm, mif, dekonstruksiya*

Key words: *Neil Gaiman, American Gods, Kamal Abdulla, The Incomplete Manuscript, postmodernism, myth, deconstruction*

Azərbaycan xalqının milli mədəni kodekslərini müəyyən edən, milli-mədəni tarixində kök salmış “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Kamal Abdullanın 2004-cü ildə nəşr olunmuş “Yarımçıq əlyazma” romanında müasir dünyanın problemlərinə uyğun şəkildə təqdim olunmuşdur. Dastandan fərqli təsvir olunmuş bu versiya bizləri Nadir Yalçının qeyd etdiyi kimi “Bizə belə Dədə Qorqud lazımdır” sualı haqqında düşünməyə sövq edir. Çünki “Biz tükü yandırmaqla hardasa peyda olan, xanların, bəylərin çox rahatlıqla, bəzən məişət dili ilə danışdığı Dədə Qorqud görmək istəmirik. Dədə Qorqud qopuz çalsın, nəsihətnamə oxusun.” [4] 2001-ci ildə nəşr olunan və müəllifə dünya şöhrəti qazandıran “Amerikan tanrıları” (*American Gods*) romanında isə Nil Qeyman bütləşmiş, klassik dünya mifologiyasının tanrı obrazlarını və ümumən deyim yerindəysə “tanrı” anlayışını yerlə bir etmişdir. Müəllif ənənəvi tanrıları və ümumən “tanrı” anlayışını yeni formada təqdim etmiş, mifik tanrıları müasirləşdirmiş, hətta özü yeni, modern tanrılar yaratmışdır. Şedou Muun adlı protaqonistin anidən özünü qədim mifoloji tanrılar ilə texnologiya və medianın yeni tanrıları arasındakı mübarizəsinin içində tapmasından bəhs edən bu əsər keçmişə ironik yanaşma və ənənələrin dağıdılması baxımından K.Abdullanın “Yarımçıq əlyazma” əsəri ilə yaxından səsleşir.

İlk baxışdan, Nil Qeymanın “Amerika tanrıları” və Kamal Abdullanın “Yarımçıq əlyazma” əsərləri müxtəlif mədəni və ədəbi kontekstlərdə yazılmış kimi görünə də, mövzuları və təhkiyə üsulları baxımından maraqlı oxşarlıqları ilə diqqət çəkirlər. Belə ki, hər iki müəllif postmodern təhkiyə üsulubundan istifadə etmiş, intertekstuallıq, çox

perspektivlilik, total ironiya, zaman və məkan anlayışının pozulması hər iki əsərdə qabarıq şəkildə özünü göstərmişdir. “Yarımçıq əlyazma” daha çox tarixi və ədəbi mətnlərlə dialoqda olduğu halda, “Amerika tanrıları” müxtəlif miflərin müasir təhkiyə ilə çulğalaşması formasında əksini tapmışdır. Hər iki əsərdə fakt və uydurma iç-içə keçmişdir: Qeyman mifləri müasir realılıqla birləşdirir, tanrıları, mistik elementləri bugünkü dünyada mövcudmuş kimi göstərir; K.Abdulla isə tarixi realılıq və fantastika arasında davamlı olaraq var-gəl etməklə oxucunu nəyin gerçək, nəyin uydurma olması barədə şübhəyə salır. Hər iki müəllif müasir cəmiyyətin mürəkkəbliyini ifadə etməkdə bir vasitə kimi bu üsuldən istifadə etmişdir.

“Amerika tanrıları” əsəri miflərin yeni coğrafiyalarda öz xüsusiyyətlərini və mənalarını necə itirməsi, tanrıların Amerikaya köç edərkən keçirdikləri adaptasiya mübarizəsini təsvir etmişdir. N.Qeyman tanrıları müasir dünyaya gətirməklə bir növ keçmiş və tarixi yenidən yaradır. Qeymanın versiyasında tanrılar insanlara xidmət etmək əvəzinə, müasir dünyada unudulmamaq üçün öz varlıqlarını qorumağa çalışırlar. “Yarımçıq əlyazma”da da K.Abdulla Azərbaycanın tarixi və mədəni keçmişini şübhə altına alır, zaman mətnin daxilində dövrü xarakter daşıyır və hadisələrin hansı dövrdə baş verdiyi belə bəzən anlamaq olmur. Burada tarix sadəcə keçmişin nəql olunmuş forması deyil, bu günü anlamaq üçün bir güzgüdür.

Hər iki postmodernist romanda müəlliflər intertekstuallıqdan bol-bol istifadə edib. Lakin Qeymanda intertekstuallıq birbaşa deyil, eyhamlar şəklində və implisit formadadır. Buna görə də, roman oxuyucudan intellektuallıq hazırlıq, dünyagörüşü, elitərlə olmağı tələb edir və mətnlərarası əlaqəni özünün yaratması gözlənilir. Bundan fərqli olaraq, K.Abdullada intertekstuallıq eksplisit formadadır çünki, əlyazma birbaşa və açıq şəkildə Kitabı-Dədə Qorqud əsərindəndir. Lakin burada isə müəllif oxuyucunu keçmişə və tarixə şübhə ilə yanaşmağa çağırır. Bundan başqa, hər iki əsərdə mifologiya ilə bağlı yeniliklər məlum olur. Məsələn, iradəli, cəsur və güclü tanrı Tor bu əsərdə zəif, iradəsiz biri kimi öz canına qıyır, müdrik Odin fırldaqçılıqla məşğul olur. Eləcə də, xanlar xanı, sözü qılınctək kəsərli Salur Qazan, namus və iffət rəmzi Burla xatun tamamilə fərqli və xoşagəlməz xüsusiyyətlərlə təsvir edilib. Dahası, hər iki romanda

insan və müqəddəs arasındakı münasibət şübhə altına alınır. N.Qeymanda bu, müasir dünyada insan-inanc münasibətləri kontekstində, K.Abdullada isə tarix-soykökünə şübhə kontekstində özünü göstərir. “Amerika tanrıları”nda mifoloji və müqəddəs obrazların müasir dünyada var olmağa çalışması, “Yarımçıq əlyazma”da isə müasirliyin bu fiqurları müxtəlif yollarla necə dəyişdirməsi kontekstində müqəddəslərin modernləşdirilməsinə şahid oluruq.

Eləcə də, bu iki əsərin əsas qəhrəmanlarından olan Dədə Qorqud və Şedou Muun tamamilə fərqli mədəniyyət və dövrlərə aid iki obraz olsa da, onların müəyyən cəhətdən bənzərliyi və paralellikləri var. İlk növbədə, hər iki obraz, öz əsərlərinin tematik və simvolik strukturlarında mərkəzi rol oynayır və fərqli yollarla mifik və müasir dünya arasında əlaqə qurur. Bundan başqa, hər iki obraz arxetipik xarakterlərdir. Şedou K.Yunqun 12 qəhrəman arxetipindən qəhrəman, Dədə Qorqud isə müdrikə uyğun gəlir. Dədə Qorqud kollektiv yaddaşın, mədəniyyətin və mənəviyyətin qoruyucusudur. O, təhkiyəçi və bilici kimi insanlara doğru yol göstərir və onlara mənəvi rəhbərlik edir. Şedou isə “Qəhrəmanın səyahəti” konseptinə uyğun olaraq kimlik axtarışına çıxır, qəhrəman kimi daxili və xarici düşmənlərlə mübarizə aparır və nəhayət öz taleyini dərk edir. Hər iki obraz mənəvi transformasiyanın simvoludur və tanrılarla münasibətdədir. Düzdür, Dədə Qorqudun tanrılarla birbaşa əlaqəsi yoxdur, lakin o, mifik bir şəxsiyyət olaraq insanların mənəvi dünyası ilə tanrıların dünyası arasında vasitəçi rolunu oynayır. Şedou isə açıq-aydın şəkildə tanrılar və insanlar arasında bir vasitəçidir. O, tanrıların savaşında bir açar rolunu oynayır və həm tanrılarla, həm də insanlarla yaxın əlaqə qurur.

Beləliklə, miflərin və klassik eposların şüurda kök salmış ehkamlarına əks mövqe göstərməklə, bütləşmiş mifləri və klassikləşmiş qəhrəman personajlarını fərdiləşdirməklə Kamal Abdulla və Nil Qeyman qələmlərinin spesifikasını nümayiş etdirməyə nail olmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abdulla K. Yarımçıq əlyazma. Bakı: Mütərcim Nəşriyyatı, 2004. 286 s.
2. Kamal N. Umberto Eco və postmodernizm fəlsəfəsi. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2012. 204 s.
3. Qeyman N. (2022) Amerika Tanrıları. Qanun nəşriyyatı.
4. <https://kulis.az/xeber/senet/bize-bele-dede-qorqud-lazimdirmi-nadir-yalcin-57512>

ABOUT SOME DIFFERENCES IN THE EXPRESSION RESOURCES OF THE CONCEPT "REFUGEE" IN THE AZERBAIJANI, TURKISH AND ENGLISH LANGUAGES

Səkinə Aydınova
Bakı Dövlət Universiteti
BSU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının dissertantı
Tel: (994) 55 665 92 98
sakinaaydinova@yahoo.com

Key words: refugee, internally displaced person, media, concept, equivalent

Açar sözlər: qaçqın, məcburi köçqün, media, konsept, ekvivalent

The comparative analysis of the expression resources of the concept “refugee” in the Azerbaijani and English languages made it possible to establish the existence of an interesting case. Thus, we are faced with an alternative version of the term **IDP** – “**Internally displaced person**”, which is considered an inventory of the international terminology database, in a related Turkish language (c.f.: **Karabağ Kaçkınları = Karabakh Refugees** [5]). In fact, it can be called, alternative functionality in a conventional sense. So, if the terms “**kendi ülkeleri içinde yerinden edilmiş kişiler // ülkeleri içinde yerinden edilmiş kişiler**” (**internally displaced persons**), which are the Turkish equivalent of the known term – **Internally displaced person**, have a functional multi-spectrum, the word **kaçkın (refugee)**, which is used in modern Turkish under the influence of the Azerbaijani language, in fact, is not approved by the terminological system of the Turkish language, and this “acquisition” only demonstrates valid functionality for media discourse. (Naturally, we understand that the word **kaçkın (refugee)** is an “acquisition” or a “borrowing” only in a conventional meaning: the words **kaçkın / qaçqın** are derivatives of the verbal root **kaç/ qaç**, which is included in the common Turkish lexical database and is in no way can be considered a borrowing in the real sense of the word. First, we note that there is no unanimity in the application of the terminological nomination or

naming unit for refugees from Karabakh in the modern Turkish language. That is, even if we disregard the inclusion of the word **kaçkın (refugee)** in the media discourse due to the influence of the Azerbaijani language, in the scientific literature and in scientific studies done in the Turkish language about hundreds of thousands of our compatriots who were driven out of their native territory – Karabakh –, both the terms – **mülteci** (the English equivalent in international terminology: **refugee**), and **kendi ülkeleri içinde yerinden edilmiş kişiler // ülkeleri içinde yerinden edilmiş kişiler** (the English equivalent in international terminology: **Internally displaced persons**) – are used in parallel. Let us look at the examples: *As a result of the conflicts, approximately one million people, nearly 750,000 Azerbaijanis and 350,000 Armenians, became refugees* [7, p. 205]. *It is estimated that the number of refugees who will return to Nagorno-Karabakh and neighbouring regions within the country of Azerbaijan is about 90,000, and the number of internally displaced persons is more than 640,000* [3]. As can be seen from the given example, although the differentiation between **refugee (mülteci)** and **internally displaced person (ülke içinde yerinden edilmiş kişi)** was not applied in the first example, in the second one it was used in accordance with the international terminology unification standards. However, actually, such “unsuccessful” semantic contaminations are almost never allowed in the Turkish scientific literature, even in the media discourse, except when this concerns Azerbaijani refugees.

Kendi ülkeleri içinde yerinden edilmiş insanlar, güvenli bir yer bulmak için bir ülke sınırını geçmemiştir. Mültecilerde olduğunun aksine, onlar kendi ülkeleri içinde kaçmaktadırlar[6]; (To find a safe place **internally displaced people (kendi ülkeleri içinde yerinden edilmiş insanlar)** did not cross the border of a country. Unlike **refugees**, they flee within their own countries.

Ülkeleri İçinde Yerinden Edilmiş Kişilerin ve Mültecilerin Koruma Sorumluluğu Çerçevesinde Korunması [2]. (Protection of **Internally Displaced Persons** and **Refugees** within the Framework for Action for the Responsibility to Protect). As Turkish analysts themselves acknowledge, the serious influence of the

Azerbaijani media and political discourse plays a certain role in this terminological confusion. For example, *Azərbaycan'da mültecilərə malum nedenlərdən yerlərindən qaçmaq durumunda kaldıkları üçün "qaçkın" diyorlar* [1]. *Azərbaycanlıların ifadəsiylə "qaçkın, göçkün" Karabağlılar, .. zəferin gururunu yaşıyor* [4].

In Azerbaijan, refugees are called "qaçkın" because they were forced to leave their places for obvious reasons [1]. As the Azerbaijanis call *"qaçkın, göçkün"*(refugees) from Karabakh,..live the spirit of victory and pride [4].

Literature:

1. Alemdar A. Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ Sorunu ve Ermeni Politikaları <https://www.defenceturk.net/gecmisten-gunumuze-daglik-karabag-sorunu-ve-ermeni-politikalari>
2. Ercan P.G. , Kul S. Ülkeleri İçinde Yerinden Edilmiş Kişilerin ve Mültecilerin Koruma Sorumluluğu Çerçevesinde Korunması // Uluslararası İlişkiler, Vol.18, Sayı 71, 2021, pp. 1-19
3. Ertuğrul Ü.E. Azerbaycan-Ermenistan Ateşkesine Göre Yerinden Edilenlerin Dağlık Karabağ'a Geri Dönüşü <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2426770>
4. <https://www.aa.com.tr/tr/yasam/bakude-yasayan-karabaglilar-ata-topraklarina-donmek-icin-gun-sayiyor/2311244>
5. Karabağ Kaçkınları <https://www.turkocaklari.org.tr/haftanin-hikayesi/118/karabag-kackinlari>
6. Kendi ülkeleri içinde yerinden edilmiş insanlar <https://www.unhcr.org/tr/kendi-ulkeleri-icinde-yerinden-edilmis-kisiler>
7. Özyılmaz E.V. Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ // Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 15 /2 (2013) 191-208

HUKUKA AYKIRILIK KAVRAMI

Gulanbar Allahverdiyeva

Dokuz Eylül Üniversitesi

Yüksek lisans

Tel: +994509906005

glnbr.allahverdiyeva11@gmail.com

Anahtar kelimeler: hukuka aykırılık, kural ihlali, hukuk düzeni, illiyet bağı, özen yükümlülüğü

Keywords: illegality, violation of rules, legal order, casual link, duty of care

Hukuka aykırılık, kusur, zarar ve illiyet bağı ile birlikte kusura dayanan sorumluluğun unsurlarından biridir.

TBK m. 49 hükmü uyarınca sorumluluğun doğması için, hukuka aykırı bir fiil ile kusurlu olarak bir başkasına zarar verilmeli ve zarar ile hukuka aykırılık arasında bir illiyet bağı olmalıdır. Hukuka aykırılık, haksız fiil sorumluluğunun doğması ve zararın tazmini için mevcut olması gereken unsurlardan biridir. Aksi takdirde, failin eylemi ile illiyet bağı kurulabilen tüm zarar doğuran sonuçlardan sorumlu tutulması gerekecek ve haksız fiil sorumluluğunun sınırları fazlasıyla genişlemiş olacaktır. TBK m. 49 hükmü hukuka aykırılığın tanımını içermemektedir. Bu durumda, TBK m. 49 hükmü anlamında hukuka aykırılık kavramından ne anlaşılması gerektiğinin tespiti gerekmektedir.

Doktrinde hukuka aykırılığın hem objektif hem de subjektif bir cephesi olduğu, bu ayrımın temelde “Recht” kavramının hem tüm bir hukuk düzenine işaret eden objektif, hem de bir hakkı kullanma yetkisine sahip olunması anlamında hak kavramına işaret eden subjektif bir yanı olmasından kaynaklandığı; ancak belirli bir normun değil, tüm hukuk düzenine ilişkin kuralların ihlali anlamına gelen objektif hukuka aykırılığın düzenlendiği ifade edilmektedir. Hukuka aykırılığın tanımı bakımından doktrinde bu ayrımdan ilerleyerek, objektif ve subjektif hukuka aykırılık görüşleri ileri sürülmüştür. Subjektif hukuka aykırılık teorisi uyarınca hukuka

aykırılık, bir kişinin belirli davranışta bulunma izninin (yetkisinin) olmaması sebebiyle ortaya çıkmaktadır. Fail, başkasına herhangi bir hakka dayanmadan zarar vermektedir.

Hukuka aykırılığın kaynağı, failin sübjektif özelliklerinden; yetkisizliğinden kaynaklanmaktadır. Doktrinde ve mahkeme kararlarında kabul bulan teori ise, objektif teoridir. Objektif teori, hukuka aykırılığı sübjektif teoriden farklı olarak zarar verme olgusunda değil; hukuk düzenine ilişkin başkasına zarar verilmesini yasaklayan davranış kurallarının ihlali olarak tanımlamaktadır.

Objektif teori uyarınca hukuka aykırılıktan söz edebilmek için, bir davranış kuralının ihlal edilmesi gerekir. Davranış kurallarının ihlali ise objektif teorinin görünüm biçimleri olarak sonucun hukuka aykırılığı ve davranışın hukuka aykırılığı şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bir mutlak hakkın (ayni haklar, kişilik hakları ve fikri eserler üzerindeki haklar) ve dolayısıyla bir temel koruma normunun ihlal edildiği durumda, sonucun hukuka aykırılığı söz konusudur.

Mutlak hakları değil, kişilerin malvarlığını korumayı hedefleyen normlar ise, özel koruma normu olarak adlandırılmaktadır. Bu ihtimalde, malvarlığı davranış kurallarının kaynağını oluşturmamaktadır; başka bir ifadeyle davranış kuralları malvarlığına ilişkin haklardan kaynaklanmamaktadır. Bu durumda hukuk düzeni ya da hâkimin söz konusu hükümlerden belirli davranış normları ortaya koyması ve bunlara göre bir tespit yapması gereklidir. Davranış kurallarının ihlal edilmesi durumunda, mutlak haklar dışında kalan hakların da zarar görmesi mümkündür. Bu zarar verme, söz konusu menfaati koruyan bir davranış kuralının ihlali vasıtasıyla gerçekleştirildiği takdirde, hukuka aykırılık söz konusu olmaktadır.

Son zamanlarda ortaya çıkan bir diğer hukuka aykırılık görüşü ise, “üçüncü hukuka aykırılık” görüşü olarak ifade edilmekte ve hukuka aykırılığı mutlak bir hak ihlali ya da özel koruma normunun ihlali değil, genel bir davranış yükümlülüğünün ihlali olarak değerlendirmektedir.

Doktrinde objektif teori ile üçüncü hukuka aykırılık teorisi arasındaki farkların çok az olduğu, üçüncü hukuka aykırılık teorisi bakımından özel koruma normunun değil, özen yükümlülüğünün ihlalinin aranacağı belirtilmektedir.

Üçüncü hukuka aykırılık teorisini özen yükümlülüğüne dayandırarak açıklayan görüş, kusurun sorumluluğun subjektif; özenin ise objektif unsuru olduğu şeklindeki anlayışın yerini, failin kusurlu olup olmadığının tespitinin dürüst ve makul bir üçüncü kişi ölçütü ile karşılaştırılarak, başka bir ifadeyle objektif bir ölçüte dayanarak tespit eden görüşe bıraktığını ve bu temelde kusurun objektifleştirilmesi eğiliminin söz konusu olduğunu ifade etmektedir. Kusurun objektif tarafını oluşturan ihmal ise, en basit şekliyle özen yükümlülüğünün ihlali olarak ifade edilmektedir.

Bu doğrultuda ortaya çıkan özen yükümünün çifte doğası *Çağlayan Aksoy* tarafından, özen yükümlülüğüne ilişkin yapılacak araştırma neticesinde hem hukuka aykırılığa hem de kişinin kusurlu davranıp davranmadığına ilişkin tespitlerin yapılmış olacağı temelinde açıklanmaktadır.

Kaynakça:

1. Altay, Sıtkı Anlam, Anonim Ortaklıklar Hukukunda Sermayeye Katılmalı Ortak Girişimler, İstanbul, 2009.
2. Oğuzman, Kemal/ ÖZ, Turgut, Borçlar Hukuku Genel Hükümler; Cilt:II, 12. Bası, İstanbul, 2016, N.51.
3. Eren, Fikret, Borçlar Hukuku Genel Hükümler, 18. Baskı, Ankara, 2015.
4. Sanli, Kerem Cem, Haksız Fiil Hukukunun Ekonomik Analizi, İstanbul, 2007.
5. Aksoy, Pınar Çağlayan, Hukuka ve Ahlaka Aykırılık Unsurları Çerçevesinde Salt Malvarlığı Zararlarının Tazmini, İstanbul, 2016.
6. Kaneti, Selim, Haksız Fiilde Hukuka Aykırılık Unsuru, İstanbul, 2007.
7. Özcanli, Fatma Beril, Şirketler Topluluğunda Hakimiyetin Hukuka Aykırı Kullanılması, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 201

EXPLORING THE ETHICAL PARADIGMS WITHIN THE EPIC OF DEDE QORQUD

Nazrin Guliyeva,
Master's degree graduate from the Catholic University of Louvain,
nazrin_guliyeva@mail.ru

Açar sözlər: etik paradigmlər, ədalət, ailə sədaqəti, mədəni dəyərlər, oğuz adət-ənənələri, bütövlük

Keywords: ethical paradigms, justice, family loyalty, cultural values, Oghuz traditions, integrity

The Book of Dede Qorqud is a cornerstone of Turkic oral literature, encompassing stories that highlight the moral and ethical paradigms of the Oghuz people. These tales, though rooted in a specific historical and cultural context, carry universal messages about human behavior, social norms, and moral responsibilities. At its core, the epic reflects a set of ethical principles that emphasize justice, respect for elders, family loyalty, and the courage to uphold one's values. These principles resonate deeply with contemporary discussions on ethics, serving as a timeless guide to navigating complex social and moral dilemmas.

One of the central ethical paradigms in Dede Qorqud is the concept of justice and fairness. Throughout the stories, leaders and heroes are depicted as protectors of the weak and arbiters of fairness. Justice is not merely a legal principle but a moral obligation that sustains the balance within the community. In many tales, protagonists are shown standing against tyranny and oppression, embodying the ideal that true strength lies in protecting the vulnerable. This ethical stance reminds us of the importance of integrity and moral courage in leadership—a lesson as relevant today as it was in the time of the Oghuz.

Another key ethical value is the reverence for wisdom and the role of elders in guiding society. Dede Qorqud, the wise sage, serves as the moral compass in the epic, offering counsel and resolving disputes. His wisdom is derived not only from

knowledge but from experience and an acute understanding of human nature. This reflects the cultural ethos of respecting elders and valuing their contributions to society. In an age where rapid technological advancements often overshadow traditional wisdom, the teachings of Dede Qorqud remind us to strike a balance between innovation and the enduring values that ground us.

Family loyalty and communal bonds are also central to the ethical framework of Dede Qorqud. The epic portrays the family as the cornerstone of society, emphasizing mutual respect, sacrifice, and unwavering support among its members. The tales highlight the responsibility of individuals to uphold familial honor and contribute to the well-being of their community. This ethical paradigm fosters a sense of collective responsibility, which is crucial in building cohesive and resilient societies. In a world increasingly marked by individualism, these values underscore the importance of fostering unity and solidarity.

Courage and honor are additional pillars of the ethical system in Dede Qorqud. Heroes in the epic are not only physically brave but also morally steadfast. They uphold their commitments, defend their principles, and face challenges with unwavering determination. This ethical code highlights the importance of living with integrity and staying true to one's values, even in the face of adversity. Such lessons are particularly pertinent in today's global landscape, where ethical compromises often seem expedient but ultimately erode trust and social cohesion.

The ethical paradigms of Dede Qorqud extend beyond individual behavior to encompass broader social and communal values. The epic reflects a worldview in which human actions are deeply intertwined with the moral order of the universe. By living ethically, individuals contribute to the harmony and stability of their community. This holistic perspective on ethics offers a valuable framework for addressing the moral challenges of our time, from fostering social justice to promoting intercultural understanding.

In conclusion, the Book of Dede Qorqud presents a rich tapestry of ethical paradigms that continue to inspire and guide us. Its timeless lessons on justice,

wisdom, family loyalty, and courage offer a moral compass for navigating the complexities of human life. By revisiting these narratives, we gain not only a deeper appreciation of our cultural heritage but also valuable insights into the universal principles that underpin ethical behavior. The legacy of Dede Qorqud reminds us that the pursuit of a just and harmonious society begins with the commitment to live ethically and honorably.

BAĞLI ŞİRKET BAKIMINDAN YAPISAL DEĞİŞİKLİK KARARLARI

Nigar Javadova
Dokuz Eylül Üniversitesi
Yüksek lisans
+994503551531
nigarjavadova0@gmail.com

Anahtar kelimeler: bağlı şirket, hakim şirket, pay sahibi, yapısal değişiklik, genel kurul

Keywords: affiliated company, parent company, shareholder, structural change, general assembly

Bağlı şirket bakımından açıkça anlaşılabilir haklı bir sebebi olmayan yapısal kararların alınmasından kaynaklanan sorumluluk TTK m. 202/2 hükmü ile düzenlenmektedir. Birinci fıkra hükmünden farklı olarak bağlı şirketin bir kayba uğramış olması aranmaksızın kanun koyucu, topluluk dışı pay sahiplerine muhalif oldukları işlemin doğurduğu zararların giderilmesi veya paylarının satın alınmasını talep etme imkanlarını sunarak; bağlı şirket menfaatine hizmet etmeyen kararın doğuracağı olumsuzluklara karşı topluluk dışı pay sahibini korumayı amaçlamıştır.

TTK m. 202/2 hükmü, üç farklı nitelikteki karar bakımından sonuç doğurmaktadır: Bunlardan ilki; önemli nitelikteki esas sözleşme değişikliklerine ilişkin birleşme, bölünme, tür değiştirme ile anonim ortaklığın feshine ilişkin genel kurul kararlarıdır. Bir diğer grup ise, kayıtlı sermaye sisteminin benimsenmiş olması durumunda bağlı şirket yönetim kurulu tarafından da alınabilecek sermaye artırım kararları ve son olarak tercih edilen sermaye sisteminden bağımsız olarak, şirket yönetim kurulu tarafından alınacak menkul kıymet çıkarılmasına ilişkin kararlardır.

TTK m. 202/2 sistemini, yönlendirmeden kaynaklanan sorumluluktan ayıran temel unsur, öncelikle hâkimiyetin hukuka aykırı kullanılmasının tespiti bakımından bağlı şirketin kayba uğrayıp uğramadığının belirleyici olmamasıdır. İkinci fıkranın

amacı topluluk dışı pay sahibini bağlı şirket zararından uzakta tutmak olduğunu da demek mümkündür. TTK m. 202/2 hükmünün, hükmün birinci fıkrasından ve anonim ortaklıklar hukukuna egemen tek borç ve sınırlı sorumluluk ilkeleri temelinde şekillenmiş genel sorumluluk hükümlerinden en çok dikkat çeken farklılığı; hâkim şirketin ve aslında bağlı şirketin hâkim pay sahibinin bağlı şirket genel kurulunda oluşan iradeden sorumlu olmasıdır.

Gürel, TTK m. 202/2 hükmünde sayılan genel kurul kararlarının geçerliliğinin, söz konusu düzenleme ile haklı sebep ölçütüne bağlandığını; ancak Kanun'da bunun için geçerli bir gerekçenin söz konusu olmadığını, ayrıca özellikle yapısal değişiklik kararları bakımından pay sahiplerini koruyucu özel düzenlemelerin zaten mevcut olduğunu belirterek hükmü eleştirmektedir.

Bu görüş, özellikle TTK m. 202/2 hükmünün söz konusu genel kurul kararlarının geçerliliği bakımından bir kıstas getirmemesi temelinde isabetli değildir. Haklı sebep bir geçerlilik şartı olarak düzenlenmemekte; hükmün öngördüğü sorumluluk, alınan kararların geçersiz olmasından kaynaklanmamakta; hüküm, kararın bağlı şirket menfaatine hizmet etmemesi neticesinde bundan zarar gören ya da dezavantajlı konuma düşen pay sahiplerini bu olumsuzluktan bağışık kılmayı amaçlamaktadır. Başka bir ifadeyle, kanun koyucu bağımsız bir şirketten farklı olarak, bir şirketler topluluğuna dahil olan bağlı bir şirkette genel kurul kararlarının sonuçları bakımından farklı bir düzenleme öngörmekte ve kararların, dürüstlük kuralından daha hafif bir ölçüt olan, “bağlı şirket menfaatine hizmet etme” ölçütüne uygunluğunu esas almaktadır. Gürel, bu araştırmanın yerindelik denetimi kapsamına gireceğini ve anonim ortaklıklar hukukuna egemen yerindelik denetimi yasağını ihlal ettiğini ifade etmiştir.

TTK m. 202/2 hükmü bağlı şirket genel kurulunda alınan yapısal kararın, bağlı şirket bakımından açıkça anlaşılabilir haklı bir sebebinin bulunmasını aramakta, aksi takdirde yaptırım uygulanmasını öngörmektedir. Böylelikle yapısal kararın, bağlı şirket menfaatine uygunluğu aranmaktadır. Hükümde öngörülen sorumluluğun

doğması için, kararın mutlaka topluluk menfaatine uygun olması değil, bağlı şirketin menfaatine uygun olup olmadığı kıstasına yer verilmektedir.

Bağlı şirket bakımından TTK m. 202/2 hükmü kapsamında haklı sebepten yoksun olan yönetim kurulu kararları hâkimiyetin bağlı şirket yönetimi üzerinde uygulanmasından kaynaklanan sorumluluğu düzenlemektedir. Oysaki genel kurul kararlarının sorumluluk zeminini oluşturduğu durumda hâkim şirket, pay sahibi sıfatıyla ve bu sıfatın kendisine tanıdığı oy hakkını belirli bir yönde kullanması ya da belirli bir yönde kullanmaması neticesinde sorumlu olmaktadır. Özcanlıya göre, bu doğrultuda TTK m. 202/2 hükmü, hâkim teşebbüse ya da hâkim şirkete, bağlı şirket genel kurulunda alınacak yapısal kararlarda hâkimiyetini ve hususi olarak oy haklarını, bağlı şirketi kayba uğratmayacak şekilde kullanma borcunu yüklemektedir.

TTK m. 202/2 hükmünde ifade edilmese de sorumluluğun doğması bakımından, genel kurulda oluşan iradenin tesadüfi olmaması ve bağlı şirket menfaatinin topluluk menfaatleri ya da makro politikaları uğruna feda edilmesi gerekmektedir. Bağlı şirket genel kurulunda veya yönetim kurulunda alınan ve bağlı şirket bakımından açıkça anlaşılabilir haklı bir sebebi olmayan söz konusu yapısal karar çerçevesinde gerçekleştirilen işlemin en azından topluluk menfaatine hizmet etmesi gereklidir. Aksi takdirde, yani söz konusu haklı kararın topluluk menfaatine değil de bir üçüncü kişinin menfaatine hizmet etmesi durumunda, genel kurul kararının TTK m. 202/2 yönünden açıkça hukuka aykırı olduğu ve haklı sebep ölçütünü yerine getirmediği kabul edilmelidir.

Kaynakça

1. AKIN, Murat Yusuf: Şirketler Hukukunda ve Özellikle Anonim Şirketlerde Pay Sahibinin Sadakat Borcu, İstanbul 2002
2. AYHAN, Rıza, Şirketler Hukuku Genel Esaslar, Yetkin Yayınevi, Ankara 2019.
3. ÇAMOĞLU, Ersin: “Şirketler Hukukunda Hakimiyetin Kötüye Kullanılmasından Doğan Sorumluluk Davaları”, GÜHFD, Prof. Dr. Oğuz İmregün’e Saygı Konferansı , Y: 2013, S.2.
4. GÖKTÜRK, Kürşat, Kaybı Denkleştirilmeyen Bağlı Şirketin Dava Hakkı ve Dayanağı, Ankara Barosu Dergisi 2014, Sayı. 3.
5. GÜREL, Murat, “Bağlı Şirket Genel Kurulunda Alınan Yapısal Değişiklik Kararları Nedeniyle Hâkim Şirketin Sorumluluğuna İlişkin TTK Madde 202.2'nin Gerekliliği Üzerine”, Batider, 2016, Cilt XXXII, Sayı. 2.
6. KENDİGELEN, Abuzer, Yeni Türk Ticaret Kanunu: Değişiklikler, Yenilikler ve İlk Tespitler, 3. Baskı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2016.
7. OKUTAN NİLSSON, Gül, Türk Ticaret Kanunu Tasarı’sına Göre Şirketler Topluluğu Hukuku, İstanbul 2009.
8. ÖZCANLI, Fatma Beril, Şirketler Topluluğunda Hakimiyetin Hukuka Aykırı Kullanılması, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2017.
9. TEKINALP, Ünal, POROY, Reha, ÇAMOĞLU, Ersin, Ortaklıklar Hukuku I, 13. Bası, İstanbul 2014.
10. TURAN, Mustafa, Şirketler Topluluğunda Azınlık Pay Sahiplerinin Menfaatlerinin Korunması, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Ankara 2022.

ОПТИМАЛЬНОЕ РАСПОЛОЖЕНИЕ МЕСТА РАЗРАБОТКА КАРТ-СХЕМЫ НА ТЕРРИТОРИЯХ АПШЕРОН-ХЫЗИНСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЙОНА

Зейналова Лейла Сейфеддин

Российский государственный университет Туризма и сервиса,

(ФГБУ во «РГУТИС»)

lzeynalova29@gmail.com

Ключевые слова: цифровая карта, экология, загрязнение окружающей среды, промышленный отход, база данных, промышленность

Key words: digital map, ecology, environmental pollution, industrial waste, database, industry

Одной из важных экологических проблем селитепских территорий является увеличение количества и разнообразия неконтролируемых городских, бытовых и промышленных отходов, а также неоптимальный выбор мест их размещения. В крупных городах данную ситуацию также усложняет отсутствие информационных баз по отходам на уровне современных требований, плохая организация их учета, сбора и переработки.

Это важная государственная деятельность, включающая его разработку в соответствии с «Классификационным каталогом отходов», их паспортизацию с учетом их происхождения, местонахождения, интенсивности образования, состава и агрегатного состояния, класса опасности и других характерных элементов.

Для реализации этой деятельности одним из важных этапов процесса обращения с отходами является создание базы данных с применением современных информационных технологий и разработка ее алгоритма как последовательной системы важных операций.

Цель представленной статьи – разработать карту-схему оптимального размещения промышленных и бытовых отходов на территории Апшеронского

экономического района. Для реализации поставленной цели необходимо использовать средства создания баз данных в регионах для создания комплексной аналитической информационной системы учета отходов, формирования кадастра отходов и осуществления паспортизации, стандартов взаимодействия. открытых систем и распределенных (разделенных) вычислений. Это позволит решить проблему электронного хранения и обмена меж порталной информацией по различным специализациям, а также увеличит возможности массового доступа к картографическим материалам и аэрокосмическим изображениям. Наиболее подходящей платформой для решения этих задач является ArcGIS и ArcGIS Pro of GIS, поскольку они играют роль «бесшовной технологии» работы с пространственными данными. Таким образом, эти программы можно использовать на всех этапах: от инструментов моделирования и наполнения баз данных (БД), многоцелевого редактирования и контроля качества данных, а также удобного доступа веб-пользователя к данным и создания порталов [1, 2 с.78-88]. Создание БД отходов, образующихся на территории Апшеронского экономического района, позволяет структурировать географические данные, что, в свою очередь, помогает создавать различные проблемно-ориентированные модели показателей (данных), направленные на решение конкретной задачи. ArcGIS и ArcGIS Pro (БД) поддерживают визуализацию векторных и растровых показателей как объектов со своими собственными свойствами, поведением и взаимодействиями.

В ArcGIS уже можно работать с разными типами объектов. Применяя это к БД на местах отходов, можно использовать простые объекты (свалки техногенных отходов), линейные объекты (дороги), аннотации, а также более специализированные объекты (точечные измерения) [3 с.153-162].

Собранная информация о местах размещения отходов на территории исследуемого района была принята в качестве базы данных для разработки схемы цифровой карты данного объекта, а информация о 15 административных

районах с большим количеством и объемом мест сбора отходов (свалка, полигон и т. п.) был включен.

Собрана информация о расположении полигонов отходов на этих территориях, занимаемой ими территории, типе полигона, частоте вывоза отходов, типах, транспортировочном оборудовании, адресе места вывоза и переработки.

В выбранных в качестве объекта исследования территориях специальных промышленных предприятий, расположенных в Апшеронском экономическом районе, активизировался сбор отходов на санкционированные и несанкционированные свалки, известные еще с 90-х годов. По результатам визуальных наблюдений выбранные контрольные точки и полигоны, действующие до 2017 года, по параметрам (периметр территории, рельеф местности, географические координаты, продукты захоронения, мощность, организованность и неорганизованность, экологические условия и т.д.) карты пригодны для соответствующих лет. Получены территории и рассмотрена подготовка карт-схем, отражающих территории размещения по ним.

На основе данных таблицы была разработана цифровая карта-схема оптимальных мест размещения отходов Апшеронского экономического района (рис. 1).

Результат: - С 90-х годов прошлого века в Апшеронском экономическом районе и по сегодняшний день собрана и внесена в базу данных информация о санкционированных и несанкционированных свалках отходов в пределах 15 административных районов.

- На основе собранных и проанализированных данных разработана схема цифровой карты Апшеронского экономического района.

Литература:

1. Рундквист Д.В., Ряховский В.М. Роль геоинформатики в фундаментальных исследованиях в области наук о Земле. Jurnal «Открытое образование», № 4, 2010
- 2.Ряховский В.М., Щульга Н.Ю. Принципы работы и архитектура Интернет-портала «Геология». Jurnalda: «Мониторинг. Наука и технология» 2009 г. s.78-88
3. Ряховский В.М., Щульга Н.Ю. Портал «Геология», Kitabda: «Электронная земля» 2009, s. 153-162.
- 4.<https://az.wikipedia.org/>

ULUSLARARASI ÖĞRETMEN EĞİTİM PROGRAMLARININ DEĞERLENDİRİLMESİNDE EĞİTİM KURUMLARININ AMAÇ VE STANDARTLARININ KARŞILAŞTIRMALI ANALIZI

Zəhra Əsədzadə

Bakı, Azərbaycan

magistrant

Tel: +994516341228

zehraesedzade128@gmail.com

Anahtar kelimeler: kalite güvencesi, Öğretmen eğitimi, Öğretmen eğitiminde gelişme

Keywords: quality assurance, Teacher training, Development in teacher education

Eğitim alanı sürekli gelişmektedir ve öğretmen yetiştirme sistemlerinin bu değişimlere uyum sağlaması gerekmektedir. Yeni teknolojiler, öğretim yöntemleri ve eğitim politikaları, öğretmen yetiştirme programlarını etkilemekte ve öğretmenlerin günümüz eğitim ortamında etkili bir şekilde çalışabilmeleri için gerekli bilgi ve becerilerle donatılmalarını gerektirmektedir. Yükseköğretimde kalite güvencesi, bir kurumun eğitim, araştırma ve idari faaliyetlerinin kapsamlı, sistematik, düzenli olarak değerlendirilmesi ve ortaya çıkan herhangi bir engelle veya soruna çözüm arayışıdır. Öğretmen eğitiminde kalite güvence sistemlerinin geliştirilmesi ile kamu hizmetlerinde kaynakların etkin ve verimli kullanımı, öğretmen eğitiminin geliştirilmesi ve iyileştirilmesi, öğretmen adaylarının niteliklerinin iyileştirilmesi sağlanabilir.

Farklı ülkelerin öğretmen yetiştirme sistemlerinde kalite güvence sistemlerinin hem benzer hem de farklı yönleri vardır. Benzerliklerine örneğin, tüm ülkelerdeki kalite güvence sistemlerinin temel amacı kaliteli öğretmen yetiştirmektir. Bu hedefe ulaşmak için öğretmen yetiştirme programlarının kalitesinin iyileştirilmesi, iyileştirilmesi ve izlenmesi önemlidir. Çoğu ülke öğretmen eğitimi için ulusal

standartlar oluřturmuřtur. Bu standartlar öğretmen yetiřtirme programlarının deęerlendirilmesinde temel kriterleri saęlar. Birçok lke öğretmen yetiřtirme programlarını deęerlendirmek için benzer yöntemler kullanmaktadır. Doküman analizi, gözlemler, röportajlar, anketler ve testleri içerir. Birçok lke öğretmen yetiřtirme programlarını akredite etmektedir. Akreditasyon süreci baęımsız bir kuruluř tarafından yürütülür ve programın belirli kalite standartlarını karřılaması saęlanır. Farklı yönlerine ise örneęin, kalite güvence sistemlerinin organizasyon yapısı ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Bazı ülkelerde kalite güvencesi eęitim bakanlıęının sorumluluęundayken bazılarında baęımsız akreditasyon kuruluřları bulunmaktadır. Kalite güvence kuruluřlarına yönelik finansman da farklılık gösterebilir. Bazı ülkelerde bu organlar devlet tarafından finanse edilirken bazılarında ise özel kaynaklara baęımlıdır. Bazı lkeler niceliksel deęerlendirme yöntemlerine (rneęin test puanları) daha fazla odaklanırken, dięerleri niteliksel göstergelere (rneęin öęretimin kalitesi) daha fazla vurgu yapmaktadır. Bazı ülkelerde yalnızca ğretmen yetiřtirme programları akredite olurken, bazılarında hem programlar hem de ğretmen yetiřtiren kurumlar akreditasyon sürecinden geçmektedir.

Kaynaklarda belirtildięi gibi, Amerika Birleřik Devletleri'ndeki ğretmen yetiřtirme programlarının kalitesinin deęerlendirilmesinde çoęunlukla program katılımcılarını içeren yapılandırılmamıř görüřmeler ve deęerlendirme yöntemleri kullanılmaktadır. Ancak Finlandiya ve Singapur'da yapılandırılmamıř görüřmeler hakimdir. Genel olarak her ülke, ğretmen yetiřtirme sisteminde kalite güvencesine yönelik en uygun modeli kendi özelliklerini dikkate alarak seçmektedir. Ancak her durumda asıl amaç gelecek nesilleri yetiřtirecek nitelikli ve yetkin öğretmenler yetiřtirmektir.

Bazı ülkelerin kalite güvence sistemlerine bakarsak rneęin Japonyada ğretmen yetiřtiren kurumlar her yedi yılda bir Japonya Yüksek ęrenim Deęerlendirme Kurumu tarafından deęerlendirilir. Tayvan da ğretmen yetiřtiren kurumlar Tayvan Yüksek ęrenim Deęerlendirme ve Akreditasyon Konseyi tarafından deęerlendirilir. Bu süreç hem öz deęerlendirmeyi hem de akran

değerlendirmesini içerir. Güney Kore de öğretmen yetiştiren kurumlar Eğitim, Teknoloji ve Bilim Bakanlığı tarafından değerlendirilmektedir. ABD-de öğretmen yetiştirme programlarının akreditasyonu "Eğitimci Hazırlık Akreditasyonu Konseyi (CAEP)" tarafından yürütülmektedir. Bu süreç öz değerlendirmeyi ve dış değerlendirmeyi içerir. Avrupa Birliği ülkelerinin çoğunda öğretmen yetiştirme sistemlerini değerlendirmek için resmi bir kalite güvence sistemi vardır. Görüldüğü gibi öğretmen yetiştirmede kalite güvencesi konusunda farklı ülkeler farklı yaklaşımlar uygulamaktadır. Ancak asıl amaç her yerde aynıdır: Yüksek kalitede öğretmen yetiştirme programları sağlamak ve öğrencileri gelecekte başarılı öğretmenler olmaları için gerekli bilgi ve becerilerle donatmak.

Farklı ülkelerdeki öğretmen yetiştirme programlarının akreditasyonu farklı kurum ve süreçler aracılığıyla yapılmaktadır. Akreditasyon, öğretmen eğitimi programlarının belirli kalite standartlarını karşılamasını sağlamak için kullanılan bir kalite güvence mekanizmasıdır. Bazı ülkelerde akreditasyon sürecini yürüten kurumlar hükümet tarafından kontrol edilirken, bazı ülkelerde ise süreçten bağımsız kuruluşlar sorumludur. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki öğretmen yetiştirme programlarının akreditasyonu, "Eğitimci Hazırlama Akreditasyonu Konseyi (CAEP)" adı verilen bağımsız bir kuruluş tarafından yürütülmektedir. Türkiye'de akreditasyon süreci Yükseköğretim Kurulu tarafından yürütülmektedir ancak EPDAD gibi bağımsız akreditasyon kuruluşları da bulunmaktadır. Avrupa Birliği ülkelerinde hem devlet tarafından işletilen hem de bağımsız akreditasyon kuruluşları bulunmaktadır. Akreditasyon kuruluşunun siyasi veya diğer etkilerden bağımsız olması ve kararlarını yalnızca programların kalitesine göre vermesi gerekir. Öğretmen yetiştirme programlarının akreditasyonu, eğitim sisteminin kalitesini artırmak ve yüksek nitelikli öğretmenlerin yetiştirilmesine katkıda bulunmak için önemli bir araçtır.

Kaynaklar

1. Eurydice (2006) Avrupa’da öğretmenlik eğitiminde kalite güvencesi. Retrieved from <http://sgb.meb.gov.tr/eurydice/>
2. Ingvarson, L. C., Schwille, J., Senk, S. L., Rowley, G., Peck, R. & Tatto, M. T. (2013). An analysis of teacher education context, structure, and quality-assurance arrangements.
3. World Bank. (2009b). Teacher Certification: Policy Brief: No: 3. Retrieved from <http://documents.worldbank.org/curated/en/2009/12/16465755>

ЛЕКСИКА, СВЯЗАННАЯ С НАИМЕНОВАНИЕМ ЧЕЛОВЕКА

Айтен Гаджиева

*Бакинский государственный университет,
Магистрантка филологического факультета*

Tel: (+99412) 539 04 12

haciyeva.ayten02@gmail.com

Açar sözlər: rus dilinin tarixi, isimlər, insanın adlandırılması ilə bağlı sözlər, 17-ci əsrin işguzar abidələri, gömrük kitabları

Ключевые слова: история русского языка, имена существительные, слова, связанные с наименованием человека, памятники деловой письменности XVII века, таможенные книги

Keywords: history of the Russian language, nouns, words related to the naming of a person, monuments of business writing of the 17th century, customs books

Настоящее исследование посвящено анализу тематической группы «Лексика, связанная с наименованием человека». Материалом исследования послужили памятники южновеликорусского наречия XVII века делового содержания. Тексты представляют старорусский язык. По содержанию - это таможенные книги.

Выявленные примеры представлены следующим образом: приводится слово, далее в скобках отмечается таможенная книга (ВТК – Воронежская таможенная книга, ОТК – Орловская таможенная книга) и количество отмеченных форм в источнике.

В памятниках деловой письменности лексика, связанная с наименованием человека включает в свой состав следующие названия человека:

1) по родству: **зять** (ВТК – 2); **сын** (ВТК – 26), (ОТК – 6); **дети** (ОТК – 5); **племянник / племянникъ** (ВТК – 1; ОТК – 1); **брат** (ВТК – 2); **пасынок** (ВТК – 1); **жена** (ОТК – 1);

2) по роду деятельности: *атаман /отоман* (ВТК – 21); *козак / касак / козакъ / казак* (ВТК – 3; ОТК – 3); *голова / глава* (ВТК – 2; ОТК – 4); *поп* (ВТК – 4); *целовальник* (ВТК – 3); *откупищик* (ВТК – 1); *кресяниянин / крестьянин* (ВТК – 1; ОТК – 3); *стол|ник / стольник* (ОТК – 2); *воевода* (ВТК – 7); *мастер* (ВТК – 4); *салодовник* (ОТК – 6); *работник* (ВТК – 3; ОТК – 17); *пушкарь / пушкар / пушкарь* (ОТК – 9); *приказщикъ / приказчик* (ОТК – 6); *стрелец* (ОТК – 10); *винакър / винокур* (ОТК – 13); *мельник* (ОТК – 5); *кѡзнец / кузнец* (ОТК – 1);

3) по различным признакам: *жилец* (ВТК – 47); *человек* (ВТК – 25; ОТК – 4); *люди* (ВТК – 3; ОТК – 1); *товарищ* (ВТК – 49; ОТК – 12); *друг* (ВТК – 32); *ярыжка* (ВТК – 1); *иноземець* (ОТК – 2); *кърченин / курченин* (ВТК – 5); *москвитин* (ВТК – 3); *преславец* (ВТК – 1); *щатчан / датчан* (ВТК – 1); *калъженин / калуженин* (ВТК – 1; ОТК – 7); *каломтенин* (ВТК – 1); *брянченин* (ВТК – 1); *рыленин* (ВТК – 1); *вороножец* (ВТК – 3; ОТК – 1); *кромчанин* (ОТК – 11); *болховитин* (ОТК – 4); *ливенец* (ОТК – 3); *комаричан* (ОТК – 2); *литвин* (ОТК – 1); *метцянин* (ОТК – 1); *черкашенин* (ОТК – 1).

Таким образом, в результате проведенного исследования было выявлено 50 примеров с наименованием человека.

СОБИРАТЕЛЬНЫЕ ЧИСЛИТЕЛЬНЫЕ В ТАМОЖЕННЫХ КНИГАХ XVII ВЕКА

Марьям Гадимова
Бакинский государственный университет,
Магистрантка филологического факультета
Tel: (+99412)5390412
gadimova.m@mail.ru

Açar sözlər: rus dilinin tarixi, toplanmış saylar, 17-ci əsrin işgüzar yazılı abidələri, gömrük kitabları.

Keywords: history of the Russian language, collective numerals, monuments of business writing of the 17th century, customs books.

Настоящая работа посвящена числительным. Цель исследования – выявить и проанализировать в таможенных книгах XVII века особые формы собирательных числительных.

Поскольку числительные прошли длительный процесс исторического становления и оформились как часть речи лишь к XVII веку, изучение этого класса слов проводится на материале старорусского языка. В качестве материала исследования были использованы памятники южновеликорусского наречия XVII века делового характера [1, с.345].

Исследуемый материал представлен следующим образом: приводится числительное вместе с указанием номера страницы памятника, на которой данный пример зафиксирован. Если форма числительного встречается несколько раз, это отмечается в скобках. При анализе счетных слов был использован этимологический онлайн-словарь русского языка Макса Фасмера. Каждое числительное иллюстрируется в контексте, взятом из текста таможенных книг.

Тринадцатеры

Тринатцатеры сапоги – 26. Пример: *Августа в седьмии дн приехол с*

*Бѣлагорода Тимофѣи Пузан товару у нег сорок концов холстов полтора ста аришин крашенин **тринадцатеры** сапоги женския полнудо пороху пошлин всято тринадцать алтнѣ двѣ де. (ТК-4, с. 26)*

Данное числительное представляет большой интерес, так как в современном русском языке не существует такой формы. В.В.Виноградов в своем труде «Русский язык» последним собирательным числительным в современном русском литературном языке называет *десятеро*. «К категории имен числительных наряду с обозначениями чисел относится группа собирательно-разделительных числительных, распадающихся на два разряда: 1) двое, трое; 2) четверо, пятеро, шестеро, семеро, восьмеро, девятеро, десятеро (где явственно выступает суффикс *-еро*). В индивидуальной речи возможны новообразования с этим суффиксом *-еро*, вроде *восемнадцатеро* и т.п.». Однако нередко в различных памятниках письменности можно встретить подобные примеры. Доказательством того, что **тринадцатеры** - это собирательное числительное, является наличие суффикса *-ер-*.

В слове наблюдается ассимиляция по глухости, где звонкий согласный Д, уподобляясь глухому Ц, превращается в Т: *тринадцатеры* → **тринадцатеры**.

Возникновение такой формы, видимо, связано с тем, что собирательные числительные выражали и значение количества, т.е. **тринадцатеры** сапоги - тринадцать сапог.

Пятнадцатеры

Пятнатцатеры рѹковицы - 23, 24. Пример: *Таво ж числа приехол из Ряскаго Данило Нѣстеров сам друг товару у них шесть возъ соли АІ концов сѹкон сѣрмажных **пятнатцатеры** рѹковицы десят вершков шапочных аглинского сукна пошлин всято тритцать алтнѣ десять де. (ТК-4, с. 23)*

В предложении отмечено собирательное числительное, отсутствующее в современном русском языке. Здесь также наблюдается ассимиляция по глухости, где звонкий согласный Д, уподобляясь глухому Ц, превращается в Т:

пятнадцатеры → *пятнатцатеры*.

Как и в предыдущем примере, возникновение такой формы связано с тем, что собирательные числительные выражали и значение количества, т.е. *пятнатцатеры руковицы* - пятнадцать руковиц.

Шестнадцатеры

Шеснатцатеры сошники – 24. Пример: *Марта въ К дн приехол съ Елца Евтюфѣи Яковлевъ товару у нег шесть юѠтеи красного шеснатцатеры сошники двѣнатцат концов холстов жорновы пошлин всято шесть алтнѣ двѣ де.* (ТК-4, с. 24)

После падения редуцированных в данном числительном образовалась труднопроизносимая группа согласных СТН. Учитывая то, что все звуки были одной зоны образования, т.е. переднеязычные зубные, происходит упрощение группы согласных путем выпадения одного из звуков: **стн** → **сн**. Что касается звонкого согласного **Д**, то он, находясь перед глухим **Ц**, оглушается и превращается в **Т**.

Таким образом, нами были рассмотрены уникальные формы собирательных числительных: *тринадцатеры*, *пятнадцатеры* и *шестнадцатеры*. Интересны данные формы тем, что они не были отмечены ни в древнерусском, ни в современном литературном языке. Они характеризовали лишь разговорную речь и нашли свое отражение в памятниках деловой письменности. Всего же в работе было выявлено **33** примера собирательных числительных.

Список использованной литературы

1. Котков С.И., Коткова Н.С. Памятники южновеликорусского наречия. Таможенные книги. Москва, 1982, 345 с.

TURKEY-RUSSIA RELATIONSHIPS AND KURDISH PROBLEM IN IRAQ

Gullu Suleymanova Azər
Master, Baku State University
the faculty of History
«Asian and African countries history» department
gullusuleymanova02@gmail.com

Açar sözlər: kürd qruplaşmaları, muxtariyyat, Yaxın Şərq, icma

Key words: kurdish groups, autonomy, Middle East, community

The Middle East, characterized by its diverse and intricate historical narrative, has consistently experienced a multitude of conflicts. Iraq exemplifies a nation within this region that has been engulfed in warfare and instability. Throughout the last two decades, Iraq has encountered numerous difficulties, such as political turmoil, sectarian strife, the emergence and decline of ISIS, economic hardships, and persistent tensions regarding autonomy and resource allocation with the Kurdistan Regional Government.

These issues have not only generated challenges within Iraq but have also had repercussions for neighboring nations and the global community. Iraq holds considerable strategic importance for both Türkiye and Russia, each possessing distinct influences in the area. The kurdish issue stands out as a critical concern that necessitates resolution for both Türkiye and Iraq.

Following the United States' invasion of Iraq in 2003, the nation adopted a federal system of governance. Consequently, the autonomy of the Kurdistan Region was officially acknowledged by the Iraqi government in 2005. Nevertheless, consensus among the kurdish population remains elusive. Ongoing disputes regarding territorial claims and political representation have perpetuated tensions.

For Türkiye, the separatist movements among the kurds pose a significant threat. In response to these acts of terrorism, Türkiye has executed numerous military operations targeting PKK bases in northern Iraq, perceiving the PKK as a major

security risk and striving to eradicate its presence and diminish its influence in the region.

Russia also recognizes the integrity of Iraq and condemns separatism, but unlike Türkiye, it has not conducted any direct military operations. Russia's engagement with the kurdish issue in Iraq has been more nuanced and indirect. Russia has lent support to the central Iraqi government while concentrating on its broader strategic objectives in the region.

As we know, kurdish problem it is issue for Türkiye, Syria, Iraq and Iran.

However, not only kurdish problem in Iraq, also the Middle East region in centre of Türkiye and Russia relations.

CREATION OF TRANSJORDAN AND ITS INITIAL POSITION ON THE PALESTINIAN PROBLEM

Damirchiyeva Zulfiyya Vagif
Master, Baku State University
the faculty of History
«Asian and African countries history» department
demirciyeva148@gmail.com

Açar sözlər: *Fələstin, mandat, sistem, nəzarət, Yaxın Şərq*

Key words: *Palestine, mandate, system, control, Middle East*

This thesis explores the creation of Transjordan and its initial position on the Palestinian issue and how this has influenced subsequent historical events at present stage. The collapse of Ottoman Empire, then move on to an analysis of the aftermath of which the territory of modern Jordan became part of the British Mandate for Palestine established by the League of Nations in 1920. In 1921, through agreements between Britain and Arab leaders, an administrative system called Transjordan (today's Jordan) was created as part of the British Mandate for Palestine. The mandate provided for the establishment of a Jewish national home in Palestine, which caused concern among the Arabs of the region.

These elements were included into the state through diplomacy carried out by Emir Abdullah and General Glubb. In 1921, Abdullah ibn Hussein, son of the Sherif of Mecca, was appointed as Emir of Transjordan by the British, helping to consolidate British power in the region and establishing the Hussein dynasty. Transjordan included territories on the East bank of the Jordan River and was separated from Palestine by topography and political factors.

In this process, Transjordan actively participated in Arab discussions and initiatives to oppose Jewish settlement in Palestine and supported Arab nationalism in the region.

KRA CANAL: HISTORY AND PERSPECTIVES

Sabir Ahmadov
Baku State University
Master's Student

<https://orcid.org/0009-0008-5261-4553>

sabir.ahmadov@bsu.edu.az

Açar sözlər: Kra kanalı, Tay kanalı, Çin, Malakka körfəzi, Kəmər və Yol

Keywords: Kra canal, Thai canal, China, Strait of Malacca, Belt and Road

The Strait of Malacca is among the most significant trade routes globally, facilitating the transportation of over half of the international goods (oil, gas, etc.). For centuries, this narrow waterway has served as a crucial conduit for neighboring states, including China. However, following the Second World War and the decolonization of Asia, the strategic dynamics surrounding the Strait of Malacca underwent substantial changes. With the United States expanding its influence in the Asia-Pacific region, the strait became increasingly encircled by American allies. Consequently, after the establishment of the People's Republic of China (PRC) in 1949, the Strait of Malacca and the South China Sea became potential points of vulnerability for China due to the risk of United States blockades restricting access to these maritime routes.

To sustain economic growth and reduce dependence on the U.S.-controlled strait, Chinese leaders sought alternative trade routes. In 2013, President Xi Jinping introduced the Belt and Road Initiative (BRI), which included six economic corridors connecting China with Europe, the Middle East, and Central and North Asia. One of these corridors is the China-Pakistan Economic Corridor (CPEC), which is linking China's Xinjiang province with the Gwadar port in Pakistan. This corridor was envisioned as a safer, more cost-effective and efficient alternative to the traditional maritime route through the Strait of Malacca. However, as CPEC remained under construction, the quest for alternatives continues.

One notable potential solution is the Kra, or Thai Canal, a proposed waterway that links the Gulf of Thailand with the Indian Ocean. The realization of this canal would not only offer an alternative to the Strait of Malacca but also reduce the transit distance for oil shipments to Japan and China by approximately 1,200 kilometers. The Chinese government envisions this canal as an integral part of the 21st-century Maritime Silk Road. Although discussion about the canal has gained momentum in recent years, the idea for a canal has been debated for centuries.

The concept of constructing a canal through the Kra Isthmus was first proposed in 1677 by Thai King Narai to French engineers as a potential connection between Thailand and Myanmar. However, due to technological limitations, the proposal was rejected. The idea resurfaced in 1793 when King Rama I suggested that such a canal could enhance the safety of Thailand's west coast with the deployment of military ships. Again, due to various challenges, the project was shelved. In the early 19th century, the British East Indian Company showed interest in the canal, and in 1882, Ferdinand de Lesseps, the engineer of the Suez Canal, visited Thailand to explore the area. Nevertheless, King Rama V declined to permit further investigation.

Following the conclusion of the 1946 peace treaty between the United Kingdom and Thailand, the state of war between the two countries has come to an end. One of the articles of this treaty prohibited Thailand from constructing a canal across the Kra Isthmus without British consent. For centuries, financial, environmental and geopolitical concerns have hindered the realization of the Kra Canal.

However, since 2014, discussions around the Kra Canal have been revitalized. Proponents argue that the current circumstances are more favorable for the project due to three primary factors. First, Thailand's new monarch seeks to solidify his legacy. Second, China is prepared to invest in regional infrastructure projects, including the Kra Canal, as part of BRI. Third, Thailand's government has introduced a two-decade national development strategy that emphasizes the importance of global connectivity initiatives.

Today China, along with Japan, South Korea, and ASEAN member states, has expressed interest in the canal's construction, pledging billions of dollars for its realization. Chinese proposals outline an ambitious timeline, with construction anticipated to take a decade, requiring a workforce of approximately 30,000 and an estimated budget of \$20-25 billion. Despite these plans, political, social, and religious challenges persist. Opposition from Thailand's Muslim communities, particularly in the regions affected by the proposed canal route, remains a significant obstacle to the project's implementation.

**RUMİNİN “MƏSNƏVİ” ƏSƏRİNDƏ “KAMİL İNSAN KONSEPSİYASI”
“NEYİN ŞİKAYƏTİ” VƏ “PADŞAHIN KƏNİZƏ AŞİQ OLMASI”
HEKAYƏTLƏRİ ƏSASINDA)**

Nəzrin Əliyeva
Bakı Dövlət Universiteti
bakalavriat
Tel: (050) 821-11-27
nezrinaliyeva666@gmail.com

Açar sözlər: Rumi, Məsnəvi, ney, padşah, eşq

Keywords: Rumi, Masnavi, ney, king, love

Klassik ədəbiyyatdan, təsəvvüf ədəbiyyatından bəhs edərkən yada düşən adlardan birincisi, bəlkə də, Rumidir. Ruminin yaradıcılığı “Məsnəviyi-şərif”, “Divani-Kəbir”, “Fihi ma fih”, “Məcalisi-səba” və “Məktubat” əsərlərindən ibarətdir. Onun bütün yaradıcılığını bir cümlə ilə ifadə etməli olsaq, yəqin ki, həmin cümlə bu cümlə olardı- “Xamdım, bışdim, yandım”. Bu cümlə bütün təsəvvüfi mərhələləri, eşq yolçuluğunu sinxronizə edən unikal bir cümlədir.

“Məsnəvi” neyin şikayəti ilə başlayır. Biz bu şikayəti iki mənada qiymətləndirə bilərik: maddi və mənəvi mənalarda. Maddi mənada ney qamışlıqdan ayrı düşdüyü üçün şikayət edir. Mənəvi mənada isə Ə. Gölpınarlının da dediyi kimi ney kamil insandır və o ədəm diyarından ayrı düşdüyü üçün şikayətlənir. Necə ki, Füzuli “Həft cam” poemasında neyin dili ilə belə yazırdı:

Ney söylədi:–“Ey halımı məndən soran həmdəm

Ol dəm ki, ədəm idi yerim bilməz idim qəm.

Asudə gəzərdim, nə deyim çərxi qəzayə?

O öz həsədindən məni qərq etdi bəlayə.

Kamil insan həqiqəti dərk etdiyindən bəri Allaha qovuşmağa can atır. Allahın insanları yaratma səbəbi isə onların Allaha olan sevgilərini ona bəyan etmələridir. Belə ki, “Əz-Zəriyət” surəsinin 51-ci ayəsində deyilir:

“Cinləri və insanları Mənə ibadət etsinlər deyə yaratdım”. Məhz buna görə

Füzuli “O öz həsədindən məni qərq etdi bəlayə” yazır. Bu müqayisələrə və arqumentlərə əsaslanaraq son nəticədə onu deyə bilərik ki, “Məsnəvi”

əsrində neyin şikayəti seyri-süluka yenicə qədəm qoymuş salikin şikayətləridir. Lakin bəzi məqamlarda biz neyi maddi mənada da qəbul edə bilərik. Lakin bu maddi mənə da mənəvi mənə ilə bilavasitə bağlıdır. “Yardan ayrılanlarda dost olar neyin səsi” misrasını da əsas götürərək neyi biz həm də aşıqlərə mənəvi rahatlıq verən bir vasitə kimi başa düşə bilərik.

“Padşahın kənizə aşiq olması” hekayətində də digər hekayətdəki kimi təsvir olunan hadisələr seyri-sülukun metafor dili ilə ifadəsidir. Burada padşah salihdir. Sufizmdə eşq yolçuluğu yeddi pillədən ibarətdir (tələb, eşq, mərifət, istiğna, tövhid, heyrat, fəna) və biz bu hekayətdə bu yeddi pilləni diqqətlə nəzər yetirsək görə bilərik:

Tələb- Padşah, yəni salik kənizə aşiq olmaqla seyri-süluka qədəm qoyur. Bu pillədə salik yolun çətinliyindən qorxur, ahü-zar edir. Padşah da sevdiyi insanı itirəcəyindən qorxub ahü-zar edir.

Eşq- Padşah məscidə gedir və Allahın dərğahına üz tutur. Bu pillədə aşiq öz yarına qovuşmaq arzusundadır və bu arzu onu bu çətin yolu getməyə vadar edir.

Mərifət- Padşah yuxu görür. Bu pillədə aşiq artıq maddi dünyanı unutmuş vəziyyətdədir, Allah onun qəlbini daha da çox eşqlə doldurub. Padşah həkimi yuxuda gördükdə ona “Məşuqum o deyil sənsən” deməklə isə bir daha aydın olur ki, padşahın dərdi kənizə olan sevdası deyil, aşıqlıyidir.

İstiğna- Həkimin gəlir və padşahla görüşür. Bu pillədə aşiq daha da güclənir. O, dünya sirlərinə vaqif olmağa başlayır və bunu əvvəlkindən daha çox istəyir. Biz bunu padşahın dilindən deyilmiş “Səninlə buluşmaq hər sualın cavabıdır” sözlərindən də görə bilirik.

Tövhid- Həkim kənizi müayinə etdikdən sonra onunla tək qalmaq istəyir. Bu pillədə aşiq məst bir vəziyyətdədir və o artıq çox şeyləri başa düşür, həqiqətləri öyrənir. Necə ki, padşah kənizin xəstələyinin səbəbini öyrənir.

Heyrat- Padşah zərgəri Səmərqənddən gətirir. Bu pillədə salik mənən saflaşmış vəziyyətdədir. Kənizi tərəddüd etmədən zərgərə verməsi hissəsində padşah, yəni salik

aşiqliyinin kulminasiyasındadır. Biz eyni situasiyanı Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində də görürük. Məcnun Leyli ilə qarşılaşsa da onu istəmir, xəyalındakı Leyli ilə xoşbəxt olduğunu deyir. Çünki Məcnunu artıq dünya maraqlandırmır:

Öylə sərməstəm ki, idrak etməzəm dünya nədir
Mən kiməm, saqi olan kimdir, meyü-səhba nədir?
Gərçi canandan dili-şeyda üçün kam istərəm
Sorsa canan bilməzəm kami-dili-şeyda nədir?

Bu pillədə salikə Allahdan lütfələr gəlir və o heyranlığında qalır.

Fəna- Bu pillə də zərgərin öldürülməsi ilə başa çatır. Burada salikin üzünə həqiqət qapıları açılır, fənaya ulaşır və yarıyla, yəni Allahla bütünləşir.

Bu hekayətdə həkim obrazının canlandırılması heç də təsadüfi deyil. Bu obraz da sufi ədəbiyyatında məşhur bir obrazdır. Həm dərdin olduğu yerdə dərd məndin olmasından daha təbii nə ola bilər ki?! Bu yerdə Füzulinin məşhur beyti yada düşür:

Eşqdən canımda bir pünhan mərəz var, ey həkim
Xəlcə pünhan dərdimi izhar etmə zinhar, ey həkim.

Beləliklə, Ruminin “Məsnəvi” əsərindəki iki hekayət əsasında kamil insan problemini əsas qoyaraq təhlil etməyə çalışdıq.

“HÜSEYN CAVID YARADICILIĞINDA “SƏYAVUŞ” FACIƏSİ”

Nigar Həziyeva
Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya fakültəsinin
bakalavriat
Tel: 050 424 17 43
nigarheziyeva30@gmail.com

Açar sözlər: *Şahnamə, faciə, ədalət, zülm, şahlıq*

Keywords: *Shahnameh, tragedy, justice, oppression, royalty*

Şərq tarixində və şeirində Səyavuş “talesiz insan”, “günahsız müqəssir”, “kəmə çatmayan ideal və arzu” rəmzi kimi yaşamış, yayılmış, və işlənmişdir. H.Cavid “Səyavuş”u məşhur “Şahnamə”nin sujetindən istifadə edərək yaratmışdır. Bununla belə “Səyavuş” yaradıcı təfəkkürün məhsuludur və orijinal əsərdir.[1, s.224]

“Səyavuş” Cavidin Firdovsi yubileyinə hədiyyəsi idi. Bu əsərdə artıq tarixi mövzu yeni dövrün ədəbi tələbləri səviyyəsində həll edilirdi. Hadisələrin şahlar və sərkərdələrin həyatından alınmasına baxmayaraq, şair tarixi keçmişdə də daha çox inqilabi motivlər axtarır, məhəbbətlə təsvir etdiyi üsyan və qiyam səhnələrində o güncü sinfi mübarizələrin köklərini görmək istəyirdi. Kənddə böyüyən və tərbiyələnen Səyavuş da əslində şahın və sarayların oğlu deyil, kəndin və kəndlilərin oğlu idi.[2, s.7]

Səyavuşun varlığında cüzi də olsa əsilzadəlik əhval-ruhiyyəsi aydın duyulur. O, müəyyən məsələdə atası Keykavusla və dayısı Əfrasiyabla birləşir, sazişə gəlirdi. Digər tərəfdən, Səyavuş saray daxilindəki rəzalətləri duyub dəhşətə gələn, zülmə və zorakılığa qarşı qılınc qaldıran, ədalətin müdafiəsi yolunda cəsarətli fikirlər söyləyən həqiqət carçısıdır. Onun zülm, fitnəkarlıq və şahlıq rəzaləti haqqında uca səslə dediyi bu fikirlər buna bariz nümunədir.

Heç yalan deyilmiş anamın sözü

Başqa imiş sarayların iç üzü

Başqa bir yerdə:

Saray aləminə məndə yox həvəs

Həpsi qanlı məhbəs, parlaq bir qəfəs

Müəllifin məqsədi bu hadisələr fonunda Səyavuşun əsl faciəsini göstərməkdir. Səyavuşun faciəsini belə mənəladırmaq olar ki, o təkdir. Onun ətrafında atası (Keykavus), dayısı (Əfrasiyab), sevgilisi (Firəngiz), ona vurulmuş atasının arvadı (Südabə), onu qiymətləndirən dostları (Bəhram, Tosun, Piran), üstəlik onu himayə edən, adlı-sanlı Rüstəm Zal olsa da, Səyavuşu əhatə edən cəmiyyət içərisində, bu nəcib gənci xırda, şəxsi mənfəətdən uzaq, təmiz bir məhəbbətlə sevən heç kim yox idi. Lakin Səyavuşun təkliyi onun tam faciəsi deyildi: bu hələ başlanğıc idi. Atasının sarayından üz çevirib haqq yolunda dayısına pənah gətirən Səyavuş burada da arzu etdiyi kimi qarşılanmır. Qəlbində çırpınan işıqlı arzularına çatmayan, hiylə və siyasət əlində oyuncağa çevrilən Səyavuşu doğma bildikləri arxadan vurur. Düşdüyü bu vəziyyəti və daxilən yaranan mənəvi uçurumu sonradan, çox gec dərk edən Səyavuş:

Kimə inanmalı?!

İştə hər diyar

Bana qarşı kin və intiqam duyur.

İran xəyanət və hiylə ocağı,

Turan iftira və dəhşət qucağı!..

Çinə getsəm, onlar daha amansız!

Saray böcəkləri yaşarmı qansız?

Lə'nət olsun, uymam bu gündən sonra

Elmasla parlayan qanlı taclara! [3, s.238]

Sözlərlə öz faciəsini etiraf edir. Etiraf doğru olsa da, artıq gec idi. Beləcə Səyavuşun izzətlər, aldanışlar və könül ağrıları ilə keçən həyat kitabı qapandı.

İstfadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “Cavidşünaslıq” araşdırmalar toplusu: 10 cildə. V cild. Bakı: 2012. səh. 272.
2. “Azərbaycan jurnalı” №12, 1962.
3. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. I cild. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2005, səh. 256.

AŞIQ ƏLƏSGƏR YARADICILIĞINDA GÖZƏLLƏMƏLƏR

Hümbət Bədəlov
Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya fakültəsi,
bakalavriat
Tel: 050-425-03-56
[*Humbetbedelov00@gmail.com*](mailto:Humbetbedelov00@gmail.com)

Açar sözlər: şeir, lirika, qoşma, eşq, tərənnüm

Keywords: poem, lyric, attachment, love, singing

Sazın bağı başından qopan axarı-baxarı ilə könül dalğalandıran aşiq havaları və həmin havaların melodiq düzümləri ilə qanad-qanada verən ayrıca şeir biçimləri vardır ki, saz söz biliciləri, ustad aşıqlar sözü gedən saz havalarını da onlara uyan poetik söz çeşidlərini də gözəlləmə adı ilə möhürləyiblər.

Tarixən, insanlar, ümumiyyətlə insanlıq, gözəllik aşiqi olub. İnsanlar gözəl nəşə görəndə ona tərif demişlər və onu öymüşlər. Əlbəttə, bu özünü aşiq ədəbiyyatında da göstərmişdir. Gözəlliyin təsviri aşıqların şeirlərində, dastanlarında, saz havalarında özünə əsaslı şəkildə yer tutdu. Hansı ki, bu sonralar bir ənənəyə çevrildi və demək olar ki, əksər aşığın yaradıcılığında gözəlləmələrə rast gəlinir.

Azərbaycan Türk aşiq ədəbiyyatında gözəlləmələri ilə əsaslı şəkildə fərqlənən aşıqlarımızdan biri Aşiq Ələsgərdir. Aşiq Ələsgər gözəlliyin təsvir və tərənnümünə xüsusi diqqət göstərmişdir. Aşiq eyni zamanda gözəllik vurğunu olmuşdur. Bu səbəbdən Aşiq Ələsgərin lirikasında gözəlləmələr, yəni gözəlin təsviri motivli şeirlər çoxluq təşkil edir. Aşiq Ələsgər gözəli elə təsvir edir ki, sanki həmin gözəl bu an insanın gözünün qarşısındadır və gözümüzün önündə gözəllik canlanır. Məsələn:

Cilvələnilib nə qarşımda durubsan

Anam sənə qurban, ay Sarı köynək!

Mələksən, çıxıbsan cənnət bağından,

Heç kim olmaz sənə tay, Sarı köynək!

Aşıq Ələsgərin “ay Sarı köynək rədifi üstündəki qoşmasının poetik mətni!” orta şəşəngi” havası ilə elə qaynayıb qovuşmuşdur ki, havanın melodik ahəngi səslənən kimi hər kəs ay sarı köynək qoşmasını xatırlayır. Aşıq Ələsgər gözəli təkcə tərənnüm etmir” o, həm də gözəlin bədii portretini yaradır. Aşıq gözəlin camal, kamal dünyasını elə məharətlə təsvir edir ki, bu şeirlərə heyran olmamaq insanın əlində olmur.

Tovuz kimi qalxdın çeşmə başından,

Cəmi gözəllərin gözəli Güllü!

Almadı yanağın, büllur buxağın,

Dodaqların meyli, məzəli, Güllü!

Bəzi sənətkarların yaradıcılığında gözəlləmələr tarixi ənənənin davamı kimi görünə də, Aşıq Ələsgərin lirikasında bu belə deyildir. Aşıq Ələsgər gözəli klassik sözlərlə vəsf eləmir o, yeni bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə edir və gözəli vəsf edir.

Aşıq Ələsgər lirikasında 20-dən çox el qadınının tərfi, gözəlləməsi vardır. Lakin bu o demək deyil ki, aşıq hər gördüyü qıza, qadına şəri yazır. Aşıq Ələsgər hər qadına gözəl demir və hər qadına da tərif yazmır. Aşıq üçün gözəlliyin xüsusi kriteriyaları vardır. Aşıq Ələsgər "ola" rədifli şeirində məhz gözəllik meyarını dəqiqləşdirir və şərtlərini verir:

Hər yetən gözələ "gözəl" demərəm

Gözəldə gərəkdi işvə-naz ola.

Buxağından ətri-bənövşə gələ,

Qoynu gülşən ola, bahar, yaz ola.

Nə uzun, nə gödək, münasib gərək,

Ağzı, burnu nazik, dodaq kip gərək,

Əndam büllur, bədən güldən saf gərək,

Baxtın vura, bu nişanda qız ola.

Aşıq üçün gözəllik əndazədir. Lakin aşiq gözəlliyi tərif edib gözəlləmə yazanda ədəb, əxlaq çərçivəsindən kənara çıxmır. O tərif dediyi gözələ məhəbbət bəsləmək də, onun məhəbbətinin niyyəti safdır. Aşıq özü qeyd edir ki:

Pirə-ata dedim, cavana-qardaş

Ana-bacı bildim qızı-gəlin.

Aşıq Ələsgərin təsvir etdiyi gözəllər onun realda gördüyü qadınlardır. Yəni Aşıq bu obrazları təxəyyülən canlandırmamışdır. Adı çəkilən hər qadın real bir obraz olmuşdur. Lakin onların gözəlliklərinin təsviri artıq aşığın özünün təxəyyülünün məhsulu olmuşdur. Aşıq gözəlləri elə təsvir edir ki, sanki gözəllər göydən yerə enmiş behişt mələkləridir.

Aşıq Ələsgər təkcə gözəlləri vəsf eləmir o, həm də qadınların hüquqsuzluğundan söz açır və cəmiyyətin əsl iç üzünü ifşa edir. Məlumdur ki, dövrü-qədimdən günümüze qədər cəmiyyətdə qadın hüquqsuzluğu həddən ziyadə olmuşdur. Aşıq Ələsgər də bu hüquqsuzluğu görmüş və öz şeirlərində gizli eyhamlarla bu məsələyə toxunmuşdur.

Hansı dağın maralısan,

Heyif bizdən aralısan.

Sən də yardan yaralısan,

Baxışından tanıram mən.

Aşıq gözəllərin şikayətini onların öz gözlərindən oxuyur. "Sən də yardan yaralısan"-, deyən aşıq gözəlin bir qul kimi satıldığına, Leylinin dili ilə desək kim tərəfindən alınıb, kim tərəfindən satıldığını bilmədiyinə işarə edir.

Aşıq Ələsgər mövcud şəraitin hüquqsuzluğunu təsvir etməklə də dayanmır. O, eyni zamanda gözəlinə yazdığı şeirlərində sevdini qısqandığını da hiss elətdirir. Əsl aşıklərdə olduğu kimi Aşığın məhəbbətində də bir qısqanclıq var. Lakin bu xəstə qısqanclıq deyil. O yarının tək ona aid olmasını söyləyir və yadlar yarına baxmasın deyirdi.

İltimas eylərəm gedən canlardan,

Dost-düşmən içində yar oynamasın!

Cavandı, oynamaq ona xoş gəlir

Bizə əskikliyi var oynamasın!

Aşıq Ələsgərin yaradıcılığı bütövlükdə gözəlliyin təsviri və tərənnümündən ibarətdir. Sözün hər iki:məcəzi və həqiqi mənasında bu gözəllik anlayışı Ələsgərin lirika dünyasının özəyidir, ana xəttidir.

MƏHƏMMƏD FÜZULİ YARADICILIĞINDA ƏXLAQİ-TƏRBİYƏVİ

MƏSƏLƏLƏR

Aytac Salahlı
Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya fakültəsi,
bakalavriat
Tel:0775902630
aytacsalahli233@gmail.com

Açar sözlər: Füzuli, 16-cı əsr, ədəbiyyat, poeziya, əxlaq

Key words: Fuzuli, 16th century, literature, poetry, morality

Məhəmməd Füzuli Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatının məşhur söz ustadlarından biridir. XVI əsr poeziyasında silinməz iz qoyan Füzulinin yaradıcılığındakı hər bir əsəri təhlil etdikdə qarşımıza çıxan dəyərli fikirlər onun hərtərəfli biliyə malik olduğunun ən gözəl sübutudur. Üç dildə əsərlər yaradan dahi mütəfəkkirin yaradıcılıq irsi əxlaqi-tərbiyəvi məsələlərlə doludur. Doğrudur, şairin əsərlərində təhsil, elm, ədalət, dostluq kimi bir çox məsələlər Füzulinin eşq fəlsəfəsinə nisbətən arxa planda qalsa da, bu problemlərə bədii yaradıcılığında yer verdiyini aydın şəkildə görə bilərik. Füzulinin sənəti, onun zəngin şeir yaradıcılığı gənc nəslin tərbiyəsində vacib mənbələrdən sayılır.

Məhəmməd Füzuli bütün əsərlərində təlim, tərbiyə məsələlərinə xüsusi diqqət ayırmış, əxlaqi-didaktik, nəsihətamiz fikirlərini qələmə aldığı əsərləri ilə oxuculara çatdırmağa çalışmışdır. Onun “Bəngü Badə” əsərində qeyd olunan məsələlərə rast gəlinir. Alleqorik poemada tənqid hədəfi iki hökmdar – Bəng və Badədir. Bu hökmdarlar bir çox xüsusiyyətləri ilə bir-birlərinə bənzəyirlər: özlərindən razıdırlar, lovğadırlar, saraylarında sədaqətsizlik hökm sürməkdədir, öz hisslərini cilovlaya bilmirlər və qəzəblərinin əsirinə çevrilirlər. Şair qeyd olunanlarla yanaşı, xəyanət, etibarsızlıq, xəbərçilik (Səba), yaltaqlıq, dönüklüyü (Buzə, Məcun) pisləyir, hökmdarların mənəmlilik iddiası ucbatından baş verən qızgın müharibələrin fəlakətlərə səbəb olduğunu açıb göstərir. Müəllif əsərdə ədalət və mərhəmətin hər bir şəxsdə

olmasını istəyir. Bunu müharibə vaxtı Badənin Allaha yalvarması səhnəsində görə bilərik.

Şairin insan xarakterinin xüsusiyyətlərini alleqoriya ilə əks etdirdiyi digər bir əsəri də “Söhbət ül-əsmar” poemasıdır. Bu əsər də mövzu, ideya və obrazların xüsusiyyətləri baxımından “Bəngü Badə” ilə səsləşir. Əsəri nəql edən baharın gözəl çağında gəzmək həvəsi ilə bağa gəlib çıxır. Burada o, bir-biri ilə mübahisə edən, özünü öyən, üstün bildikləri xüsusiyyətlərini qürur hissi ilə söyləyən meyvələrlə rastlaşır. Hər bir meyvə digərini dinləmədən sözlərini kəsir, ədəbsizlik nümayiş etdirir. Həcmcə yığcam olan bu poemada da sənətkar lovğalığı, təkəbbürlüyü, mənəmliyi, eqoizmi pisləyir, tənqid edir. Hadisələrin faciə ilə bitməsinin səbəbi isə obrazların qəzəblə etdiyi düşüncəsiz hərəkətləri ilə əlaqələndirir.

Məhəmməd Füzuli “Leyli və Məcnun” əsərində də uşaq və gənclərin tərbiyəsi məsələsinə çox ciddi yanaşmışdır. Şair Leyli və Qeysin (Məcnunun) uşaqlıq həyatını, məktəb illərini təsvir edir, onları ideallaşdırır, yeni nəslin tərbiyə olunmasında bir örnəyə çevirir. Leyli və Qeysin azadlıq arzusu ilə çırpınması, insani keyfiyyətlərə malik olması, vəfa və sədaqət rəmzinə çevrilməsi, dövrlərdən asılı olmayaraq, bütün uşaq və gənclər üçün bir nümunə rolunu oynamışdır. “Leyli və Məcnun” poemasında qadın azadlığı, abır-həya, ismət və namus kimi problemlərə də toxunulub. Qadının tam hüquqa sahib olmaması, öz istəklərini dilə gətirə bilməməsi, sərbəst ailə qurulmasına belə icazə verilməməsi, başqa sənətkarlar kimi Füzulini də narahat edir. Sevməyi namussuzluq hesab edən bir cəmiyyətin mövcudluğu şairi hiddətləndirir. Məhəmməd Füzuli dostluq kimi nəcib keyfiyyəti də poemada Məcnun və Zeyd obrazları arasındakı hadisələrlə təsvir etmişdir. Şairin sevə-sevə yaratdığı Zeydlə Məcnun arasındakı yoldaşlıq, dostluq çox qüvvətlidir. Vəfalı və həqiqi dost olan Zeyd obrazını yaratmaqla Füzuli insanlarda formalaşan mənəvi keyfiyyətlərə müsbət təsir etmiş, oxucularına örnək olmuşdur.

Məhəmməd Füzuli lirikasında da xalqın zəmanədən və başçılardan şikayəti, narazılığı da öz əksini tapmışdır. Qəsidələrində, həmçinin “Şikayətnamə” əsərində zülmkar və ədalətsiz şahların xalqa həmişə əzab-əziyyət verdiyini can yangısı ilə

qeyd etmiş, ictimai hadisələrə biganə qalmayıb münasibətini bildirmişdir. Onun qəsidələrində xalqsevərlik, qayğıkeşlik, humanizm, ədalət, mərhəmət kimi bir çox məsələlərə toxunulur və təbliğ olunur, tamahkarlıq, zülm, pula hərislik, var-dövlətə meyillilik, acgözlük tənqid olunur.

Füzuli əsərlərində biliklərə yiyələnməyin vacibliyini dönə-dönə qeyd edir, təkrar-təkrar elmin gücünə verdiyi qiyməti əsərlərində məharətlə əks etdirir. O, əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnməyi əql və elmdə görür:” Elm ilə, ədəblə tapılar şərəf, Mirvari olmasa, nə lazım sədəf?”

Şairə görə insanlar cahil və nadan olmaqla iki yerə ayrılır. Füzuli elmin nadan və cahil insanların əlinə düşməməli olduğunu qeyd edir. Elmə yüksək qiymət verən Füzuli onu insan ləyaqətini yüksəldən vasitə hesab edir, xalqın rifahını elmdə görür. İnsana yüksək qiymət verən şairə görə, insanın mənəvi və əxlaqi keyfiyyətlərinin digər biri göstəricisi də danışdığı sözü, seçdiyi kəlmələridir. O, daim sözün, sənətin şərəfini uca tutmuş, nitqi Allah tərəfindən insana bəxş edilən nemət kimi qiymətləndirmişdir. Sözü tükənməz xəzinə hesab edən şair insanlardan onun mənasına bələd olmağı istəmiş, özü də bu qaydadan kənara çıxmamışdır:

Söz mənadan asılıdır, mənə sözdən hər zaman,
Bir-birindən asılıdır necə ki, cism ilə can.

Söz insana zövq verir, onun duyğularını, hisslərini ifadə edir, düşündürür, doğru fəaliyyətə cəlb edir və mənəvi kamilləşməsinə kömək edir. Söz canlıdır. Onu yaradanlar və söyləyənlər ölsə belə o, həmişə yaşayır. Şairin sözlə bağlı fikirlərini ifadə etdiyi ən gözəl qəzəli isə “Xəlcə ağzın sirrini hərdəm qılır izhar söz...” misrası ilə başlayan şeiridir.

“Ədəbiyyatımızda Füzuli lirikası yüksəkliyinə qalxa bilən ikinci bir şair tanımırıq. Günəş istisinə ehtiyacı olan insanın mənəvi istisi, kolorisi və ehtiyacını ödəyən, onları sözün qüdrəti ilə saflaşdıran, yaşadan dühalar sırasında Məhəmməd Füzulinin də adının çəkilməsi əbəs deyil” (Mir Cəlal Paşayev).

DƏDƏ QORQUD DÜNYASINDA QADIN OBRAZLARI: QADINLARIN CƏMİYYƏTDƏKİ ROLUNUN VƏ TƏSVİRİNİN TƏHLİLİ

Xədicə İmanlı
Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya fakültəsi
bakalavriat
Tel: +994 557071996
[*imanlyhadidza@gmail.com*](mailto:imanlyhadidza@gmail.com)

Açar sözlər: Dədə Qorqud, qadın obrazları, türk cəmiyyəti, qadınların rolu, ailə dəyərləri.

İngilis dilində: Dede Gorgud, female characters, Turkish society, role of women, family values.

Dədə Qorqud dastanlarında qadın obrazları türk cəmiyyətinin mədəni və sosial strukturlarında mühüm yer tutur. Bu dastanlarda qadın, həm ailənin qoruyucusu, həm də cəmiyyətin fəal iştirakçısı kimi təsvir edilir. Qadın obrazlarının güclü, cəsur və müdrik təqdimatı, həm qədim türk cəmiyyətinin qadına olan hörmətini, həm də onun sosial rolunun vacibliyini göstərir. Bu tezis qadın obrazlarının analitik təsvirini təqdim edir və onların cəmiyyətə təsirini müzakirə edir.

Dədə Qorqud dastanlarında qadın obrazları

Qadının ailədə rolu

•Ana və həyat yoldaşı olaraq:

Qadın ailənin qoruyucusudur və ailə strukturunun mərkəzində dayanır. Məsələn, Banuçiçək obrazı, qadının sevgi, sədaqət və ailə dəyərlərini qoruyan bir nümunəsi kimi təqdim edilir.

•Uşaqların tərbiyəçisi:

Qadınlar uşaqların mənəvi dəyərlər və qəhrəmanlıq ruhu ilə böyüməsində vacib rol oynayır.

1. Qadının cəmiyyətdəki fəal rolu

•**Qadınların liderlik xüsusiyyətləri:**

Qadın obrazları təkcə ailə həyatında deyil, eyni zamanda cəmiyyətin müxtəlif sahələrində fəal iştirak edir. Məsələn, Burla Xatun obrazı hökmdar ailəsinin qururunu təcəssüm etdirir.

•**Sülh və ədalət daşıyıcısı:**

Qadınların sülh yaratmaq və münaqişələri həll etmək bacarığı dastanlarda tez-tez vurğulanır.

2. Qadınların təsvirində estetik və mənəvi dəyərlər

•**Gözəllik və cazibə:**

Qadınların xarici gözəlliyi ilə yanaşı, onların mənəvi saflığı və ağılı xüsusi vurğulanır. Bu, Banuçiçək və Burla Xatun kimi personajlarda müşahidə olunur.

•**Müdrilik və zəkalı davranış:**

Qadınlar bəzən münaqişələri həll edən və ən çətin anlarda ağıllı qərarlar verən personajlar kimi təsvir edilir.

3. Qadın obrazlarının müqayisəsi

•Dədə Qorqud dastanlarındakı qadınların təsviri türklərin qədim adətləri və dəyərləri ilə bağlıdır. Onlar həm sadıq həyat yoldaşı, həm qoruyucu ana, həm də cəmiyyətin fəal üzvü kimi təsvir edilir.

•Digər qədim türk mənbələri ilə müqayisədə, Dədə Qorqud dastanlarında qadınların daha güclü və daha müstəqil obraz kimi təqdim olunduğu görülür.

Dədə Qorqud qadınlarının simvolizmi

•Qadın obrazları türk cəmiyyətində həm ailə dəyərlərinin, həm də sosial harmoniya ideyasının simvoludur.

•Qadın qəhrəmanları türk mifologiyasındakı mədəniyyətin, dözümlülüğün və müdrikliyin təcəssümü kimi çıxış edir.

Nəticə

Dədə Qorqud dastanlarında qadın obrazları türk cəmiyyətində qadının həm ailədə, həm də ictimai həyatda mühüm yerini göstərir. Bu obrazlar yalnız qəhrəmanlıq dastanı deyil, həm də sosial və mədəni idealların qoruyucuları kimi mühüm rol oynayır. Onlar həm qadınlara olan hörməti, həm də qadının cəmiyyətin inkişafında oynadığı rolu vurğulamağa kömək edir.

“DƏDƏ QORQUD” KİTABINDA ZAMANSIZLIQ FENOMENİ

Zərintac Fizuli qızı Şükürzadə
Bakı Dövlət Universiteti Filologiya fakültəsi,
bakalavr
Tel: +994775131776
[*sukurzadzrintac@gmail.com*](mailto:sukurzadzrintac@gmail.com)

Açar sözlər: Dədə Qorqud, zamansızlıq, mifoloji zaman, epik məkan, arxetipik personajlar, əbədi hikmət

Keywords: Dede Qorqud, timelessness, mythological time, epic space, archetypal characters, eternal wisdom

“Dədə Qorqud” kitabı yalnız bir tarixi yaddaş nümunəsi deyil, həm də türk mədəniyyətlərinin ifadə olunduğu əbədi bir irsdir. Əsrlər boyu müxtəlif elmi araşdırmalara cəlb olunan dastanda müxtəlif problemlər aktuallaşdırılmışdır ki, bunlardan biri də zamansızlıq fenomenidir. Araşdırmada zamansızlıq fenomeninin müxtəlif ölçülərdə təzahürü aydın nümunələrlə göstərilmişdir.

1. Epik Məkanın və hadisələrin qeyri-müəyyənliyi

“Dədə Qorqud” kitabı hadisələri konkret bir coğrafi məkana bağlamır. Əsərdə Oğuz yurdu olaraq təsvir edilən yerlər müasir xəritələrdə dəqiqliklə müəyyən edilə bilməyəcək qədər ümumiləşdirilmişdir. Misal olaraq: “*Uş oğuz bəgləri, qazılar, baxılar aydınız mı? Qara dənizin qırağında Bayındır xanın böyük yurdu var idi*” ifadəsi coğrafi konkretlikdən çox, mifik bir məkanı ifadə edir. Bu məkansızlıq oxucunu gerçəklikdən uzaqlaşdıraraq əbədi bir dünyaya daxil edir.

2. Mifoloji Zaman: tarixdən və gündəlik həyatdan kənar hadisələr: Dastanın zaman çərçivəsi də qeyri-müəyyəndir. Hadisələr tarixdə konkret bir dövrə aid edilmədən təqdim olunur. “*Dirilərə öyüd verdim, ölülərə ağladım*” ifadəsi hadisələrin həm keçmişdə, həm də gələcəkdə baş verə biləcəyini göstərir. Əsərdə “*qırx gün, qırx gecə*” və ya “*bir ovuc saqqal ağarana qədər*” kimi təsvirlər konkret bir zaman dilimini yox, epik ölçülərdən istifadə edərək zamanın elastikliyini ifadə edir. Bu, dastanı tarixin real axarından çıxarıb əbədi bir dünyaya salmaqla bərabər, dastandakı

zaman anlayışının mifik təfəkkürə uyğun olduğunu göstərir. Digər nümunəyə nəzər salaq: *“Günlərin bir günündə Dirsə xanın evində böyük bir toy quruldu...”* Göründüyü kimi hadisələrin başlanma anı konkret tarixlə deyil, ümumiləşdirilmiş bir vaxt hadisəsi ilə təqdim olunur. Bu, dastanı yalnız keçmişin hekayəsi deyil, daim yenidən yaşanacaq bir əhvalat kimi təsvir edir. Həmçinin burada vaxtın dövrü təqdimatı (toy, yas, döyüş və s.) insan həyatının təkrarlanan hadisələri kimi göstərilir. Məsələn, Basatın Təpəgözü məğlub etməsi boyunun sonunda bu mübarizənin yenidən başlayacağını düşünmək mümkündür. (*“Təpəgöz basdı gəlmədi, qarğış ilə öldürdülər”*). Bu isə insanın əbədi mübarizəsini simvollaşdırır. Başqa bir nümunədə *“Uş oğuz bağlari, bu nə sözdür danışarsız, bu nə təlimdir tutarsız? Ol səbəb olundu ki, başı bəlalı Dirsə xanın oğlu itdi”* aydın görünür ki, hadisənin nə vaxt baş verdiyi məlum deyildir, amma oxucu onu sanki əbədi keçmişin bir hissəsi kimi qavrayır.

3. Arxetip personajlar və onların zamansızlığı

Dədə Qorqud obrazı əbədi bir arxetipdir. Bu obraz əsərin zamansızlıq fenomeninin ən güclü ifadəsidir. Onun hər boyun sonunda görünməsi və hadisələrə hikmətli bir yekun vurması zamandan kənar bir bilik daşıyıcısı, əbədi hikmət simvolu olduğunu göstərir: *“Kim bu boyu söylər, Dədə Qorqud adı ilə söylər”* ifadəsi Dədə Qorqudun sadəcə bir insan deyil, həm bu dastanın əbədi müəllifi, həm hadisələrdən üstün bir fiqur, həm də əbədi yaddaş daşıyıcısı olduğunu vurğulayır. Dastanın Basat, Təpəgöz, Bamsı Beyrək kimi qəhrəmanları da yalnız bir insan olaraq deyil, universal arxetiplər kimi təqdim olunur. Basatın Təpəgözü məğlub etməsi də yalnız bir qəhrəmanın bir varlığı öldürməsi deyil, yaxşılıq və pislik arasındakı əbədi mübarizənin bir simvoludur.

4. Dastanda rəqəmlər zamansızlıq fenomeninin vacib komponenti kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada bir, üç, yeddi, qırx, on iki kimi rəqəmlər zamanın fəvqündən çıxır, real sayı ifadə etməklə bərabər tamlığı, birliyi, kainatın dövrülüyünü, gücü və əzəmətin simvolu kimi çıxış edir.

Göstərilən nümunələrdən aydın olur ki, *“Kitabi Dədə Qorqud”* yalnız keçmişin yaddaşı deyil, həm də zamansızlıq fenomeninin ədəbi nümunəsidir. Dastanın

zamansızlığı, onun çağdaş oxuculara da müraciət etməsini mümkün edir. Beləcə dastan keçmişə bağlı olduğu qədər, gələcəyə də işıq tutan bir yol xəritəsidir.

Korrektor və dizayn: Əliyeva Fərqanə

Redaksiyanın ünvanı:

AZ-1148, Z.Xəlilov küçəsi 23, I saylı korpus, II mərtəbə, otaq 215

Telefon: (012) 539-09-29, (070) 225-18-69;

e-mail: dedeqorqud.dunyasi@gmail.com

